

IDENTITETI – KULTURE – JEZICI

Godišnjak Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru

Nasljedstvo totalitarizama u suvremenom društvu

sv. 4.

Nakladnik/Publisher

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

Za nakladnika/For publisher

Ivica Musić

Sunakladnici/Co-publishers

Synopsis, d.o.o., Zagreb – Sarajevo
Zaklada Konrad Adenauer, Predstavništvo za BiH

Za sunakladnike/For co-publishers

Ivan Pandžić
Karsten Dümmel

Uredničko vijeće/Editorial board

Dražen Barbarić	Katica Krešić
Miljenko Brekalo	Ivica Musić
Mate Buntić, glavni urednik	Marko Odak
Karsten Dümmel	Jela Sabljic-Vujica
Gordana Ilić	Ugo Vlasisavljević
Miro Jakovljević	

Znanstveno vijeće/Advisory board

Mladen Ančić	Tonči Matulić
Aleksandar Bogdanić	Đorđe Obradović
Damir Boras	Miroљub Radojković
Božo Goluža	Božo Skoko
Vesna Kazazić	Iko Skoko
Stipe Kutleša	Ante Uglešić
Mile Lasić	Zoran Tomić
Ivo Lučić	Ružica Zeljko-Zubac

Tajnik/Secretary

Mate Penava

Lektura i korektura tekstova na hrvatskom jeziku/Croatian proofreading

Zdenka Leženić

Prijevod i lektura tekstova na engleskom jeziku/English proofreading

Zoran Pervan

Naslovnica/Cover

Marin Musa
Mate Penava

Tisak/Print

FRAM ZIRAL Mostar

Adresa uredništva/Editorial adress

Matice hrvatske b. b., 88000 Mostar
Telefon/Phone: +387/036/355-400
Faks/Fax: +387/036/355-401
E-mail: ikj@ff.sum.ba

Naklada/Circulation

500

Referiran u/Indexed in:
Central and Eastern European Online Library (www.cceol.com)

ISSN 2303-7423

Mostar	2018.	sv. 4.	str. 157
--------	-------	--------	----------

IDENTITETI – KULTURE – JEZICI

Godišnjak Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru

Nasljeđa totalitarizama u suvremenom društvu

sv. 4.

Mostar, 2018.

Sadržaj

Proslov	7
Ugo Vlaisavljević SUVEREN TOTALITARIZMA S LJUDSKIM LICEM: IZMEĐU NADČOVJEKA I ZVIJERI	9
Mato Arlović USTAVNI ODGOVOR NA NASLIJEĐE TOTALITARIZMA U REPUBLICI HRVATSKOJ	31
Gordan Struić PITANJE TOTALITARNE NARAVI AUTENTIČNE INTERPRETACIJE ZAKONA KAO RELIKTA PROŠLOSTI	55
Gordana Iličić ♦ Ivan Vukadin POSTKOMUNISTIČKA TRANSFORMACIJA I DEMOKRATSKA KONSOLIDACIJA: UZROČNA ANALIZA NEUSPJEHA KONSOLIDACIJE DEMOKRACIJE U BOSNI I HERCEGOVINI	71
Miljenko Brekalo ♦ Anamarija Lukić ♦ Ivan Stipić IZGRADNJA KATOLIČKIH SAKRALNIH OBJEKATA U DOBA KOMUNIZMA I DANAS: PRIMJER GRADA OSIJEKA	89
Daniela Jurčić POLOŽAJ ŽENE U SOCIJALIZMU – PORAST EMANCIPACIJE ILI DISKRIMINACIJE?	113
Žarko Dugandžić BOSANSKO-HERCEGOVAČKA DEMOGRAFSKA DINAMIKA I NJEZINA OBILJEŽJA	127
Upute za suradnju i oblikovanje priloga	153

Proslov

Četvrti po redu godišnjak *Identiteti – kulture – jezici* obuhvaća radove s redovite godišnje konferencije koja je održana 2. lipnja 2017. pod naslovom „Naslijeđa totalitarizma u suvremenom društvu“. Konferencija je održana u organizaciji Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, Instituta društvenih znanosti „Ivo Pilar“ iz Zagreba (Područni centar Osijek) te Zaklade „Konrad Adenauer“ (Predstavništvo za BiH).

Iako već duže vrijeme europski narodi žive izvan „čizme“ totalitarnih poredaka, činjenica je da su gotovo svi totalitarni sustavi ostavili dubok trag u današnjim slobodnim i demokratskim društvima i da se on još uvijek provlači kroz različite oblike političkoga, kulturnoga i svakodnevnoga života. Spomenuta problematika još uvijek nije optimalno rasvijetljena, a o njoj se na našim prostorima govori malo ili nimalo, osobito u akademskim krugovima, što izaziva i poziva na rasvijetljavanje naslijeđa totalitarizma u političkom, kulturnom, gospodarskom i svekolikom životu. U nastojanju rasvijetljavanja naslijeđa totalitarizma, čiji korijeni još vegetiraju ili nalaze plodno tlo za pokušaj svoje revitalizacije, nastalo je i ovih sedam uradaka sabranih u godišnjaku koji je pred Vama.

U ime organizatora konferencije i u ime uredništva godišnjaka iskreno zahvaljujem svim sudionicima konferencije, a na osobit način autorima pristiglih članaka za ovaj broj godišnjaka. Također, zahvala recenzentima i svima onima koji su svojom požrtvovnošću i marljivim radom doprinijeli da se konferencija održi i da godišnjak ugleda svjetlo dana.

Mate Buntić

== *Ugo Vlaisavljević* ==

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

vlaisugo5@gmail.com

UDK: 141

321.64

Izvorni znanstveni članak

SUVEREN TOTALITARIZMA S LJUDSKIM LICEM: IZMEĐU NADČOVJEKA I ZVIJERI

Sažetak

U traganju za onim što čini bit titovskoga socijalizma naći ćemo, kod mjerodavnih teoretičara totalitarizma, da je to ili izuzetak u konstelaciji sovjetskih satelitskih država, prema ocjeni Hannah Arendt, ili državni poredak koji treba biti izuzet iz razmatranja, kao što je to slučaj u analizama staljinizma kod Claudea Leforta. U svom kapitalnom djelu Arendt je titoizmu posvetila tek kraću fusnotu tumačeći ga kao jednopartijsku vojnu diktaturu poput Mussolinijeva fašizma. Kod Leforta se pak, usprkos njegovoj šutnji, može steći važan uvid u posebnu ulogu Komunističke partije koja i izvan i unutar državnoga poretka djeluje kao stroj homogenizacije društva i države. Tek kod Foucaulta imamo gledište koje uključuje sve realsocijalističke poretke, ali samo kao kratku opasku koja najavljuje buduću zadaću: trebalo bi napokon u logorima vidjeti temeljnu, ali još nikada ispitanu funkciju ovoga tipa poretka. Poduhvatili smo se takve zadaće pokušavajući da u Golom otoku naslutimo izvjesnu temeljnu funkciju za čitav jugoslavenski poredak u razdoblju kada se ona, očito privremeno, vezivala za surovo kažnjavanje političkih protivnika. Pokazalo se da je otvaranje logora nerazlučivo povezano, kao paralelan proces, ali i kao skriveno naličje, ukazivanja Tita u izvanredno stanju uoči sovjetske invazije, kao apsolutnog suverena. Ovog suverena, u času kada donosi odluku o svojoj nepodijeljenoj suverenosti, zatičemo s one strane zakona, jednako kao i zatočenike logora jadranskoga arhipelaga. Gledamo li s mjesta kažnjeničkih otoka, kao nemjesta neljudi ili zvijeri isključenih iz poretka, jasno ćemo uočiti i Titovu izmještenost iz državne vlasti. Tako ćemo poznatu Lefortovu koncepciju o „praznom mjestu“ moći, u ovom kontekstu, oslanjajući se na Schmitta, Agambena i Derridaa, nadopuniti koncepcijom o drugom ili izmještenom mjestu moći.

Ključne riječi: Titovski socijalizam, polutotalitarizam, suverenost, Goli otok, drugo mjesto moći, izvanredno stanje

THE SOVEREIGN OF TOTALITARIANISM WITH A HUMAN FACE: BETWEEN THE OVERMAN AND THE BEAST

Abstract

While searching for the essence of titoist socialism we will find, in renowned theoreticians of totalitarianism, that it is either an exception in the constellation of Soviet satellite states, according to Hannah Arendt, or a polity which needs to be exempted from reflection, as is the case in the analyses of Stalinism in Claude Lefort. Arendt dedicated only a short footnote to Titoism in her capital work, explaining it as a one-party military dictatorship such as Mussolini's fascism. In Lefort, despite his silence, an important insight can be gained into the special role of the communist party which works as a device of homogenisation of society and state both from the outside and inside the polity. Only in Foucault do we have a position which includes all real-socialist systems, but just as a short remark which announces a future task: a fundamental, but not yet examined function of this polity type should at last be seen in concentration camps. We have undertaken such a task, trying to forebode a certain fundamental function of Goli otok for the entire Yugoslavian system in a time when it was, obviously temporarily, associated with cruel punishment of political adversaries. It has been shown that the camp opening is undistinguishably connected, as a parallel process, but also as a hidden flip side, of Tito's apparition as an absolute sovereign, in a state of emergency prior to the Soviet invasion. We find this sovereign, in a time when he brings forth his decision of his undivided sovereignty, beyond the Law, the same as we find the prisoners of the concentration camp in the Adriatic archipelago. If we look from the position of convict islands, as a non-place of non-humans or beasts excluded from the system, we will clearly notice Tito's displacement from the state authority. In this context, we will replenish the famous Lefort's concept of an "empty space" of power relying on Schmitt, Agamben and Derrida, with a concept of another or displaced place of power.

Key words: totalitarianism, sovereign, titoism, state of emergency, dear life

1. Mussolinijev i Titov polutotalitarizam

Koliki je dug sadašnjosti, ove naše sadašnjosti, prema prošlosti? Kolika je moć te prošlosti ako ona nikako ne može biti prošla? Traumatična prošlost pruža „dugu sje-nu“ prema sadašnjosti.¹ Trebalo bi se te prošlosti napokon osloboditi. Ali ona ostaje djelatna, odviše djelatna. Njezine negacije i opovrgavanja ne uspijevaju. Nikako da bude „prevladana“, „nadmašena“, pa tako ni „sačuvana“. Koja je to prošlost koja zadržava tako velik utjecaj na sadašnjost? Imamo i njezina imena koja nam ukazuju da to nije nikakva davna, ali ni bajna prošlost: „Uopće uzevši, naša sadašnjost daleko

¹ Usp. Aleida ASSMANN, *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, München, 2006., str. 16.

od toga da je sravnila račune sa svojom bliskom nacističkom i fašističkom prošlošću, jednako kao i sa svojom još bližom staljinističkom ili maoističkom prošlošću...“²

Spomenuta je i staljinistička prošlost, podcrtajmo, prošlost koja je još bliža našoj sadašnjosti od nacističke ili fašističke prošlosti. A titoistička prošlost, koliko je tek ona bliska. Ili smo s njom već „sravnili račune“? A možda je to puko podmetanje uopće smatrati da je to ona vrsta prošlosti kojoj pripadaju spomenuti „totalitarizmi“ s kojima možda još ostaje da se „sravne računi“? No, jedno je posve izvjesno: titoizam još nikako nije stvar minule prošlosti, povijesno je još začuđujuće djelatan. Očito je to moć od koje se sadašnjost nikako ne može otrgnuti. Pokazalo se nakon pada jugoslavenskoga socijalizma da titoizam ima budućnost. Ne jugoslavenski socijalizam, nego upravo titoizam – ostaje sadašnji ili traje kao buduća prošlost. Čini se da realsocijalistički poredak nije mogao preživjeti smrt svoga vođe. Odatle se može zaključiti da je Tito lako mogao nadživjeti poredak kojim je upravljao. Tito se vraća iz mrtvih, jer je uspio nadživjeti svoj vlastiti poredak, onaj poredak koji je trebao trajati i nakon njegove smrti.

Kada francuski filozofi Lacoue-Labarthe i Nancy iz računice neprevladane prošlosti izostavljaju titoizam, njihov je pogled očito usmjeren na svjetsku pozornicu. U tome, dakako, slijede Hannah Arendt, koju su u svome pristupu „totalitarizmima“ izabrali za pouzdana vodiča. Titoizam, kao fenomen izoliranog, otočkog socijalizma, nije mogao biti globalni ili planetarni poredak, što je uvjet mogućnosti totalitarnog poretka, da bi se mogao računati u djelatnu prošlost „svjetske povijesti“ o kojoj brinu filozofi.³ Prema tome, Titov povratak među žive nipošto nije nešto više od regionalnog pojavljivanja aveti.

No ipak, ne treba previdjeti makar onaj dio povijesti u kojem se titoizam podudarao sa staljinizmom. Nije li to dovoljan razlog da titoizmu priznamo mogućnost da je i sam participirao u svjetskoj povijesti (totalitarizma, dakako)? Od početka titovske komunističke revolucije koja se, opet sa svoje strane, podudarala s narodnooslobodilačkom borbom, pa do 1948. godine, sa širenjem granica oslobođenog jugoslavenskog prostora, širio se i opseg staljinističkoga poretka. Međutim, moglo bi se tvrditi da je to prostor staljinističkoga poretka samo pod uvjetom da je Staljin na njemu bio neprikosnoven vladar, suveren. U doba ustanka i partizanske borbe takvu poziciju imao je upravo ratni vođa Tito. Ako se može govoriti o staljinističkom poretku u ovome dijelu svijeta, onda se o samom titoističkom poretku u godinama nji-

² Philippe LACOUÉ-LABARTHE – Jean-Luc NANCY, *Le mythe nazi*, Paris, 1991., str. 12.

³ Oblik vlasti koji su razvili boljševički i nacistički pokreti je „gotovo neposredno slijedio iz njihovog dvostrukog zahtjeva za totalnom dominacijom i globalnim poretkom“. Hannah ARENDT, *The Origins of Totalitarianism*, San Diego – New York – London, 1979., str. 389.

hove međusobne podudarnosti treba govoriti kao o *izuzetku*. Arendt to s oprezom pojašnjava u jednoj fusnoti koju je dva puta ispisala, a koja je veoma važna jer donosi njezinu ocjenu o titoizmu u svjetlu njegova odnosa prema staljinizmu. Najprije ćemo pročitati što piše u engleskome izvorniku:

Moskvi podređene istočnoeuropske vlasti vladaju u interesu Moskve i rade kao agenti Kominterne; one su primjeri širenja totalitarnog pokreta prema smjernicama iz Moskve, a ne nekog autohtonog razvoja. Čini se da je jedini *izuzetak* Tito u Jugoslaviji, koji je možda raskinuo s Moskvom, jer je shvatio da bi ga totalitarni metodi po uzoru na ruske koštali velikog procenta stanovništva Jugoslavije.⁴

A sada da vidimo kako to stoji u naknadnom njemačkom „prijevodu“ koji je izvorniji od samoga izvornika:

Ruske satelitske države u Istočnoj Evropi su naravno samo filijale iz Moskve isključivo vođenog boljševičkog pokreta, pa su domaći diktatori, iz Moskve postavljeni i svrgnuti, tek njeni agenti. Drugačiji je slučaj s Titom u Jugoslaviji, jedinjoj zemlji koja je sama iz sebe porodila snažan oslobodilački pokret. A Tito nije raskinuo s Moskvom samo radi svoje neovisnosti nego se istovremeno odrekao uistinu totalitarnih metoda prema ruskom uzoru i zadovoljio nekom vrstom vojne jednopartijske diktature. Sasvim je moguće da je shvatio da se u tako maloj zemlji kakva je Jugoslavija ne može sprovesti dokraja razvijena totalitarna vlast (*eine vollentwickelte totalitäre Herrschaft*), jer bi „očistila“ suviše veliki procent stanovništva.⁵

Dakle, Titov komunizam bio je plod „autohtonog razvoja“, a ne „širenja totalitarnog poretka prema smjernicama iz Moskve“. Kratko i šturo objašnjenje koje o titoizmu Arendt rezervira tek za fusnotu ostavlja upitnim upravo ovu uključenost u globalni totalitarni poredak jednoga autohtonoga i stoga regionalnoga komunizma. Je li tu onda riječ o „širenju totalitarnog poretka“ bez naloga iz Moskve ili totalitarni poredak zbog toga nije zauzeo ovaj dio Istočne Europe – ili ga je samo zapljusnuo poput jednog osamljenog otoka? Već su i same „satelitske države“, u položaju naknadne priključenosti tomu poretku, „unutra“, a ipak „izvana“.

Prilično kratko razdoblje ostaje za razmatranje stvarne uključenosti jugoslaven-skoga autohtonoga komunizma u totalitarni poredak: negdje od ulaska Crvene armije u Beograd u oktobru 1944. godine do Rezolucije Kominforma u junu 1948. godine. Na tragu onoga što je Arendt rekla o Titu kao „jedinom izuzetku“, nema

⁴ Isto, str. 316., f. 10.

⁵ Hannah ARENDT, *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft. Antisemitismus, Imperialismus, totale Herrschaft*, München, 1986., str. 663., f. 10. Navodimo njemački prijevod originalnog izdanja napisanog na engleskom i objavljenog u SAD-u 1951. godine. Prijevod s engleskog uradila je sama Hannah Arendt pri čemu je, kako napominje Karl Jaspers u uvodnoj riječi za prvo njemačko izdanje iz 1955. godine, „knjiga u cjelini ostala nepromijenjena“, ali je sada ispisana na materinskom jeziku autorice, na kojem njezine misli nalaze „svoj primjeren izraz“. Da je u detaljima ova njemačka verzija plod naknadnoga promišljanja, na što će i sama autorica ukazati napominjući da to nije „u svakoj riječi vjeran prijevod engleskog teksta“, posebno rječito govori ova dragocjena fusnota.

sumnje da ovo pitanje uključenosti, kako god bilo razmatrano, a bilo je desetljećima razmatrano kao jedna od najvažnijih političkih, politoloških i historiografskih tema, mora ostati aporetično: kao uključenost koja ne potire isključenost. Umjesto da se dokine ova „isključena uključenost“ titoističkog u staljinistički poredak, Titov rasheed sa Staljinom nakon Rezolucije Kominforma, ta odlučna „isključenost“ dovela je do novog vida naknadne „uključenosti“ koja se čak mogla protumačiti stvarnijom od one prethodne. Surov obračun s onima koje se smatralo Staljinovim pristašama odvelo je ka stvarnu uključivanju ovog „autohtonog poretka“ u najokrutniju stvarnost staljinizma: u Gulag sustav.⁶ *Staljinistički obračun sa staljinizmom*, koji ima i svoje povlašteno ime: Goli otok (pored imena drugih otoka i jezovitih kaznionica), ovo *naknadno i izvanjsko* uključivanje u staljinistički poredak, moralo je, dakako, ostati tajno. Staljinistički poredak je poredak koji ima ovu skrivenu zonu čistilišta, mučilišta, koncentracijskih logora. No, čini se da nijedan realno egzistirajući komunizam, ma kako bio autohton i izvan neposredne kontrole Staljinove vlasti, nije uspio utemeljiti svoj poredak bez uključivanja ove vrste brutalnog isključivanja svojih građana.

Prema važnu naputku Michela Foucaulta pitanje Gulaga „treba biti postavljeno za svaku socijalističku zemlju, utoliko što nijedna od njih, počevši od 1917. godine, nije uspjela da funkcionira bez više ili manje razvijenog Gulag sustava.“ To znači da ovo pitanje „treba biti postavljeno u pozitivnim terminima. Problem uzroka ne smije biti razdvojen od problema funkcije: kakva je korist od Gulaga, kakve funkcije on osigurava, u koje strategije je uključen? Gulag treba da bude analiziran kao političko-ekonomski operator u socijalističkoj zemlji. Moramo izbjeći svaki historicistički redukcionizam. Gulag nije ostatak ili nastavak prošlosti: to je pozitivna sadašnjost.“⁷

Međutim, slijedimo li Arendt u njezinoj ocjeni titoizma, onda Jugoslaviju nećemo vidjeti uključenom u Gulag sustav. Uključivanje u takav sustav vodilo bi uklanjanju s lica zemlje i istrebljenju ogromnoga broja ljudi, a Tito je, po njezinu sudu, shvatio da bi ga „u tako maloj zemlji kakva je Jugoslavija“ to suviše koštalo. Svojim opredjeljenjem za neovisnost od Moskve i Kominterne, Tito se odrekao provedbe „dokraja razvijene totalitarne vlasti“. Ostaje onda hipoteza o nedovoljno razvijenoj totalitarnoj vlasti: vojnoj jednopartijskoj diktaturi. To je oblik vlasti koji bi se onda trebao klasificirati kao polutotalitarni. Arendt ovaj termin rezervira za *nedovoljno velike zemlje* koje se vezuju uz istinsku totalitarnu vlast. Ključan termin razdvajanja totalitarnih i

⁶ Ivo Banac će to opisati kao „situaciju koja nije bez ironije“ citirajući tekst filozofa Svetozara Stojanovića iz časopisa *Praxis* (1972.) i njegovu formulaciju o „staljinističkom antistaljinizmu“. Cf. *With Stalin Against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism*, Ithaca – London, 1988., str. 244.

⁷ Colin GORDON (ur.), *Michel Foucault: Power/Knowledge, Selected Interviews and Other Writings 1972. – 1977.*, Brighton, str. 136. – 137.

polutotalitarnih pokreta je *masa*. Samo masa, a ne klasa ili građani, kao što je slučaj u uobičajenom partijskom političkom organiziranju, ulazi u definiciju ovih prvih: „Totalitarni pokreti su masovni pokreti i oni su do danas jedina organizacijska forma koju su moderne mase pronašle i koja im se čini adekvatnom.”⁸ Potrebno je onda utvrditi kriterij za veličinu mase ako je to uvjet mogućnosti postojanja totalitarnoga pokreta. Time se upravo bavi rečenica u glavnome tekstu na koju je prikačena fusnota o titoizmu. Evo kako ona glasi:

Nasuprot partijama čija moć ovisi o njihovoj relativnoj brojčanoj snazi u nekoj danoj zemlji, tako da možemo govoriti o jakim partijama u malim zemljama, neki pokret može postojati samo kada obuhvaća *milione ljudi*, a nije moguć, čak i u inače povoljnim okolnostima, u zemljama s relativno malobrojnim stanovništvom.⁹

Sljedeći korak za ovu bi autoricu bio položiti račun o zemljama s malobrojnim stanovništvom, a na koje pada sumnja o totalitarnom karakteru njihove vladavine. U fusnoti koja se veže uz ovu rečenicu, koja pruža jasan kriterij neophodne mase stanovništva, male države istočne Europe okarakterizirane su kao „ruske satelitske države“. Budući da su izvana priključene, ne sasvim uključene, nisu li one polutotalitarne? Svaka od njih ima „domaćeg diktatora“, ali je i svaki od njih marioneta centralne vlasti u Moskvi i agent Kominterne. A od tih se satelitskih država u jednome trenutku odvajaju Jugoslavija kao država koja zbog svoje „male mase“ odbija mogućnost uključivanja u domenu potpunog vršenja totalitarne vlasti, a to je upravo Gulag sustav.

⁸ H. ARENDT, *Elemente...*, str. 663.

⁹ H. ARENDT, *Elemente...*, str. 663. Budući da nam je u tumačenju šture opaske o titoizmu važna i svaka nijansa u izrazu, navest ćemo ovu rečenicu i u njezinu engleskome izričaju: „Dok sve političke grupe ovise o proporcionalnoj snazi, totalitarni pokreti ovise o prostoj snazi brojeva i to u tolikoj mjeri da se čini da su totalitarni poroci nemogući, čak i pod inače povoljnim okolnostima, u zemljama s relativno malobrojnim stanovništvom.“ H. ARENDT, *The Origins of Totalitarianism*, str. 308. Usporedno čitanje različitih verzija ove knjige pokazuje da je od jednog do drugog „prijevoda“ koje potpisuje Hannah Arendt sama srž njezinih argumenata ponekad mijenjana. O tome kod tumača ovoga djela nalazimo i sljedeći komentar:

„Postoji problem s *Izvorima totalitarizma* koji zaslužuje posebnu napomenu: jezici u kojima je Arendt napisala ovu knjigu i odatle nastala unakrsna veza između prijevoda. Ukratko, izvorno i kasnije revidirana engleska izdanja i njemačko izdanje se međusobno razlikuju u velikoj mjeri, ne toliko u glavnim konturama nego prije po svojim detaljima, a ponajviše u jasnoći jezika. Posljedica toga je da se mnoga značenja prilično razlikuju između njemačke i engleskih verzija, a stoga ponekad i sama srž autoričinih argumenata. Dok engleska verzija odaje stranca koji nastoji da piše na korektnom engleskom (a dijelovi ‘originalnog’ engleskog izdanja su prijevodi prethodno na njemačkom napisanih članaka), njemački tekst je moćan u svojoj sintaksi i izražajnosti, te brižljiv u izboru riječi. Ovaj tekst je u stvari reprezentativan za obrazovanu njemačku srednju klasu (*Bildungsbürgertum*) u prvoj polovici dvadesetog stoljeća: često sklone pojednostavljivanju stvari, sveznajuće, mjerodavne ako ne i zapovjednički nastrojene, ponekad čak previše samouvjerene i nadmene. Drugim riječima, ako trebamo izdvojiti glavno izdanje *Izvora*, onda će to vjerojatno biti njemačko izdanje.“ Pascal GROSSE, „From colonialism to National Socialism to postcolonialism: Hannah Arendt’s *Origins of Totalitarianism*“, *Postcolonial Studies*, god. IX., 2006., br. 1., str. 37.

U nadovezivanju na rečenicu koja određuje obavezan prag veličine domaćega stanovništva, pa tako i veličine žrtve toga stanovništva, za gradnju totalitarnoga poretka Arendt će u glavnome tekstu, ovaj put na krupnijem planu centralne, južne i istočne Europe, predstaviti čitavu jednu konfiguraciju antiparlamentarnih i polufašističkih, polutotalitarnih kretanja koja su nakon Prvoga svjetskog rata „preplavila“ taj dio svijeta. Glavni orijentir u tom mapiranju je Mussolinijev fašizam kao pokret najbliži dvama totalitarnim poredcima, a da ipak ostaje dijelom skupine polutotalitarnih poredaka. Budući da je presudan kriterij u razvrstavanju ovih skupina veličina i brojnost stanovništva, samo su Njemačka i Rusija mogle uspjeti uvesti totalitarni poredak, ali ne i pokret talijanskoga vođe, koji se, iako je „prvi upotrijebio riječ ‘totalna država’, morao zadovoljiti diktaturom jednopartijske države koja se suštinski ne razlikuje od isto tako netotalitarnih vojnih diktatura u Rumunjskoj, Poljskoj, baltičkim zemljama, Mađarskoj, Portugalu i konačno Španjolskoj“.¹⁰

Začudo je da prve Jugoslavije, tj. Kraljevine SHS, nema na ovom spisku, iako će na nekoliko mjesta u svojoj knjizi Arendt spominjati situaciju u ovoj zemlji između dvaju ratova, posebno ukazujući na neravnopravnost Slovenaca i Hrvata spram Srba kao „državotvornog naroda“ referirajući se pritom na ustav iz 1921. godine. Jugoslavija će biti jedan od primjera onoga što Arendt ocjenjuje kao apsurdan i besmislen pokušaj da se u južnu i istočnu Europu putem mirovnih sporazuma iz 1919. i 1920. uvede princip narodnoga samoopredjeljenja i nacionalne države nakon raspada velikih imperija: Austro-Ugarske i Rusije. Plodno tlo za razvoj vojnih diktatura u ovome dijelu svijeta upravo je takvim nastojanjima proizveden raskol stanovništva na one koji imaju prava kao pripadnici, arbitrarno ustanovljenih, državotvornoga naroda i one koji kao pripadnici novonastalih manjina ostaju bez nekad zajamčenih prava ili čak, budući da su kao migranti ostali bez svoje vlastite države, bez ikakvih prava uopće. Neće spomenuti diktaturu kralja Aleksandra I. Karađorđevića, ali će spomenuti „krvavi teror“ putem kojeg je „suzbijen revolt hrvatskog seljaštva“¹¹ povodom

¹⁰ H. ARENDT, *Elemente* ..., str. 664. Evo kako taj dio glasi u engleskom izvorniku: „... pa čak ni Mussolini, koji je bio toliko sklon terminu ‘totalitarna država’, nije pokušao uspostaviti do kraja razvijen totalitarni poredak (*full-fledged totalitarian regime*) i zadovoljio se s diktaturom i jednopartijskom vlasti. Slične netotalitarne diktature su izniknule u prijeratnoj Rumunjskoj, Poljskoj, baltičkim zemljama, Mađarskoj, Portugalu i Frankovoj Španjolskoj.”

¹¹ H. ARENDT, *Elemente* ..., str. 567. Zanimljivo je da tog detalja o „krvavu teror“ nema u engleskome izdanju i da je sadržaj fusnote u kojoj je bilo riječi o Ustavu iz 1921. godine, uz ovaj naknadno pridani detalj, prenesen u glavni tekst njemačkog „prijevoda“. Cf. *The Origins of Totalitarianism*, str. 270., f. 4. Za pretpostaviti je da Arendt raspolaze s pouzdanim uvidima jer će za izvor na koji se poziva u ovoj fusnoti (*Propyläen Weltgeschichte. Das Zeitalter des Imperialismus*, sv. 10., 1933., str. 471 i dalje.) reći da predstavlja „dobar pregled jugoslavenske povijesti“.

neuvažavanja glasova hrvatskih predstavnika u ustavotvornoj skupštini koja je donijela prvi, Vidovdanski ustav.

U pozadini nastanka brojnih vojnih diktatura između dvaju ratova je raspad dvaju velikih imperija i novi europski poredak zasnovan na, u stvari, neprovedivu principu nacionalnoga samoopredjeljenja. Ti polutotalitarni poredci u tom se svjetlu pokazuju kao načini očuvanja novostvorenih država, prevlasti tek ustanovljenih i priznatih državotvornih naroda, onih nacionalnosti koje su se iznenada uzdigle krilima državne moći iznad svojih susjeda, ali i držanja pod kontrolom aspiracija onih koje se na nekom području pokazuju kao većine koje prijete svojim susjedima kao manjinama.

Ovu atmosferu dezintegracije velikih imperija i staroga monarhističkoga poretka Europe Arendt će opisati kao „kaos obostrane mržnje“ koji je nastao s nestankom „središnje despotske birokracije“, a u koji „(versajski) mirovni sporazumi nisu mogli uvesti nikakav poredak“. Nakon što je s Prvim svjetskim ratom pukao „čvrsti pojas“ kojim je ova birokracija držala na okupu „mješovito stanovništvo“, „mržnja naroda“ (*Völkerhaß*), za koju će autorica primijetiti da je nije manjkalo ni prije rata, „stupit će u novi stadij“:

Jer ovdje je svatko bio protiv svakog, a ponajviše protiv svog susjeda, Slovaci protiv Čeha, Mađari protiv Slovača, Hrvati protiv Srba, Ukrajinci protiv Poljaka, Poljaci protiv Židova – i tako dalje u beskrajnoj varijaciji koja je jedino bila ograničena brojem mješovito nastanjenih naroda i njihovih ogranaka.¹²

Titova vojna diktatura, na tragu ovih razmatranja, bila bi svojevrsna rekonstrukcija ovih međuratnih istočnoeuropskih diktatura kao povlaštenoga načina da se iziđe nakraj sa spomenutom „mržnjom naroda“, s time da je ona u zemlji izrazito mješovitoga stanovništva morala također preuzeti i na svoj način obnoviti najvažnije rješenje imperijalne uprave – „središnju despotsku birokraciju“. Važno je primijetiti da je Arendt približila Titovu i Mussolinijevu vlast kao dva najrodnija tipa vlasti: ovu prvu, kao od svih satelitskih država najudaljeniju od totalitarnoga poretka Moskve, i ovu drugu, kao najbližu totalitarnom poretku Berlina. Ono što ih međusobno približava jest obostran nedostatak dovoljne mase naroda da bi mogli uspostaviti totalitarni poredak kao masovni pokret. Težnju za takvim poretkom Arendt uzima u obama slučajevima kao samorazumljivu: jer na istom mjestu u knjizi čitamo da se zbog nedostatka neophodne mase, Tito „*zadovoljio* nekom vrstom vojne jednopartijske diktature“, kao što se i Mussolini „*morao zadovoljiti* diktaturom jednopartijske države“. ¹³ Ne čudi onda da je u takvu načinu prosuđivanja važan, ako ne i presudan

¹² H. ARENDT, *Elemente...*, str. 561.

¹³ *Isto*, str. 663. – 664. (Podvlačenja su moja.)

„dokaz o netotalitarnoj prirodi fašističke diktature iznenađujuće mali broj i relativna blagost kazni odmjerenih političkim prijestupnicima“.¹⁴

U takvu sliku nedovoljne mase likvidiranih i odstranjenih političkih protivnika uklapa se i titovska represija. Jadranski arhipelag koncentracijskih logora, Goli otok, Sveti Grgur, Rab, Ugljan, uz sustav kopnenih kaznionica, nije mogao dokučiti ubitačnost žrvnja totalitarnoga poretka.¹⁵ Titov obračun sa svojim političkim protivnicima, u doba raskida sa Staljinom, Arendt i ne spominje. Koliko se zbog tajnosti ove kažnjeničke operacije gotovo desetljećima za ove logore nije moglo dovoljno znati, toliko se zbog velikoga značaja ovoga raskida, pogotovo na međunarodnome planu, za njih nije ni htjelo znati.¹⁶ Čini se da je čak i konačno otkrivanje istine o surovu kažnjavanju osumnjičenih staljinista podrazumijevalo računicu u kojoj se, prema parametrima koje je predložila Arendt, ipak operira s nedovoljnim veličinama.¹⁷

¹⁴ Isto, str. 664., fusnota 11. Čitamo u nastavku i obrazloženje toga dokaza: „Tokom posebno aktivnih godina, od 1926. do 1932. godine, posebni sudovi za političke prijestupnike su izrekli 7 smrtnih presuda, 257 zatvorskih kazni od 10 i više godina, 1.360 na manje od 10 godina, a mnogo više ih je osuđeno na progonstvo; štoviše, 12.000 su bili uhićeni i proglašeni nevinim, što je prilično neshvatljiva procedura u uvjetima nacističkog i boljševičkog terora.“ Arendt ove podatke crpi iz djela E. KOHN-BRAMSTEDT, *Dictatorship and Political Police: The Technique of Control by Fear*, London, 1945, str. 51. i dalje.

¹⁵ „Arhipelag je primio svoje prve posjetioce u srpnju 1949. Svjedočanstvo nekadašnjih zatočenika dopušta da se sažeto predstavi najburniji period povijesti Golog otoka, do veljače 1951. U ovih prvih osamnaest mjeseci Goli je primio nekih 8.250 stanovnika u osam grupa. Prve dvije grupe su bile najveće, 2.000 i 1.500 zatvorenika svaka. Ostali su nešto više od dva mjeseca. Nakon relativno popustljivog postupanja, upućeni su u brigadama na kopno, u razne projekte javnih radova. Pretpostavljalo se da su ovi ibeovci bili izliječeni od svoje političke bolesti prije otpusta.“ Ivo BANAC, *n. dj.*, str. 248. Nekoliko stranica dalje autor će iznijeti i podatak da su „na koncu 343 (a možda 394) zatočenika umrla u logorima, od toga 175 kada je epidemija tifusa pogodila Goli“ (str. 251.).

¹⁶ „Mnogo je razloga zbog kojih se o Golom otoku i celom sistemu koji on oličava malo znalo i malo beležilo. Broj interniraca nije premašio 15.000 u zemlji koja je po popisu iz 1948. imala skoro 16 miliona stanovnika; od kraja građanskog rata bilo je prošlo malo vremena; antikomunistički deo stanovništva smatrao je ‘kominformovce’ još gorim od vladajućih komunista; sve je bilo obavijeno tajnom i opasno u atmosferi ‘ratnog komunizma’; Staljin je na vreme umro. Što se tiče zapadnog inostranstva, Tito je tada bio dragoceni otpadnik, prvi važan komunist na vlasti koji se suprotstavio Staljinu kada je on izgledao najmoćniji i kada su zapadne sile demobilisale svoje vojske, Crvena armija ostala najjača vojna sila, a u mnogim zapadnim zemljama komunisti dobijali ogromnu podršku i ulazili u vlade ne odričući se pokornosti Moskvi.“ Vojin DIMITRIJEVIĆ, „Predgovor“, Božidar JEZERNIK, *Non cogito ergo sum - eseji o Golom otoku*, Novi Sad, 2012., str. 14. Na posljednju navedenu rečenicu Dimitrijević će nadometnuti i sljedeću fusnotu: „U nekim inače vrlo opširnim enciklopedijskim člancima o koncentracionim logorima i internaciji, koji sadrže spiskove i vrlo malih logora u Južnoj Africi za vreme Burskog rata, u odeljku o Jugoslaviji Goli otok se uopšte ne pominje.“

¹⁷ Na to ukazuje i činjenica da Russellov sud, i pored nekih najava, nikada nije razmatrao optužbe za zločine na Golom otoku. Vidi o tome Pero SIMIĆ, *Tito: fenomen 20. veka*, Beograd, 2012. Autor se poziva na književnika i preživjelog zatočenika Golog otoka Dragoslava Mihailovića za kojega kaže da je „prikupio najpotpunije procene o broju žrtava“ Titova raskida sa Staljinom: 15.000 mrtvih.

2. Titova suverenost

Koristimo li koncepciju totalitarizma kakvu je predložila Hannah Arendt, možemo baratati samo velikim brojevima i ogromnim veličinama. Ostaje nam, doduše, drugi tip mjerila, daleko skromnijih razmjera i veličina, kakav nam nudi njezina koncepcija o polutotalitarnom poretku. No, tada se krećemo u polju klasifikacije u kojem, izvan i na rubovima nacizma i staljinizma, nalazimo različite vojne diktature bez bitnijih međusobnih razlika, kao što to jasno potvrđuje spomenuto ukazivanje na bliskost Mussolinijeva i Titova poretka. Ostanemo li u okvirima analize fokusirane na globalne masovne poretke, onda će nam za titoizam možda biti dovoljna jedna marginalna bilješka kakvu nalazimo u *Izvorima totalitarizma*. Štoviše, Goli otok, Sveti Grgur i čitav sustav zatvora (ili zatvora/logora unutar zatvora)¹⁸ iz razdoblja između 1948. i 1953. godine može nam postati presudan dokaz o netotalitarnoj prirodi Titove vlasti. Kakav onda uopće značaj pridajemo činjenici da je za gradnju socijalističkoga poretka u jednom razdoblju bilo neophodno postojanje koncentracijskih logora? Možemo li tu činjenicu, umjesto kao nužnost, tumačiti kao puku posljedicu historijske kontingencije, spleta okolnosti? Slijedimo li Foucaulta, ne samo da će nam postojanje logora u analizi titoizma postati važan putokaz, nego će to postojanje biti osvijetljeno kao nesumnjivo pravilo, konstitutivni element svakog realsocijalističkog poretka, a ne tek kao slučajnost. Podsjetimo se još jednom na Foucaultov stav da pitanje Gulaga treba biti postavljeno za *svaku socijalističku zemlju*, tim više što nijedna od njih, počevši od 1917. godine, nije uspjela funkcionirati bez više ili manje razvijenoga Gulag sustava.

Pokazalo se da je način isključenja Jugoslavije iz sovjetskoga bloka bio ostvaren naknadnim uključenjem ove zemlje u Gulag sustav. Nakon što je postala neovisnom, Jugoslavija ostaje prije svega *socijalistička* zemlja i kao takva, slijedimo li Foucaulta, „ne uspijeva da funkcionira bez više ili manje razvijenog Gulag sustava“. Međutim, da bi se uopće moglo tvrditi da je riječ o ovom uključivanju, moraju se promijeniti parametri veličine kojima je Arendt baratala. Foucault upravo relativizira pojam veličine logora i kažnjeničkih kolonija, čime odgovara na prigovor koji bi mu Arendt mogla uputiti. Goli otok uz ostale otoke i njihova kopnena pozadina kaznionica, bez sumnje, pripadaju skupu koji je opisan kao „više ili manje razvijen Gulag sustav“. Na taj se način Jugoslavija uvrštava u opće pravilo koje vrijedi za „svaku socijalističku zemlju“ – bez izuzetka. A mjesto takva izuzetka je Arendt dodijelila Titovoj državi.

¹⁸ Vidi, primjerice, opis zatvorskih krugova unutar terazijskog zatvora u Staroj Gradiški prema svjedočenju Dobrovoja Ristića u djelu Dragoslava MIHAILOVIĆA, *Goli otok*, knj. 4., Beograd, 2011., str. 370. – 371.

Paradoksalno, upravo se na temelju svog izuzimanja titoistički poredak uvrstio u članstvo Gulag sustava.

Pa ipak, moglo bi se tvrditi da Jugoslavija i dalje treba biti smatrana izuzetkom. Priključenje Gulag sustavu bilo je relativno kratkotrajno, splet iznuđenih historijskih okolnosti, posljedica *izvanrednog stanja* pred strašnom prijetnjom sovjetske invazije, kada su politički protivnici mogli predstavljati izuzetnu opasnost za čitav poredak. Nadalje, često se upravo to tvrdi. Titov raskid sa staljinizmom upravo je raskid s vrijednostima i praksama totalitarnoga poretka, odlučna preorijentacija ka tzv. de-staljinizaciji, ka „humanijoj“ verziji gradnje socijalističkoga poretka. Međutim, ne razdvajamo li takvim tumačenjem ono što Foucault naziva „problemom uzroka“ od „problema funkcije“? Poslušajmo ponovo čime i *kako* bi se trebala baviti analiza onoga što se pokazuje kao pravilo koje važi za svaku socijalističku zemlju:

(Pitanje Gulaga) treba biti postavljeno u pozitivnim terminima. Problem uzroka ne smije biti razdvojen od problema funkcije: kakva je korist od Gulaga, kakve funkcije on osigurava, u koje strategije je uključen? Gulag treba da bude analiziran kao političko-ekonomski operator u socijalističkoj zemlji. Moramo izbjeći svaki historicistički redukcionizam. Gulag nije ostatak ili nastavak prošlosti: to je pozitivna sadašnjost.¹⁹

U nastojanju da se titoizmu nipošto ne stave na teret logori informbiroovaca kao neki neosporiv dokaz o karakteru toga poretka, uvijek se barata negativnim terminima: nije bilo nužno, nije dugo trajalo, nije uzelo mnogo ljudskih života, itd., pa sve do toga da Tito za njih nije znao ili ih nije mogao spriječiti. Kako je Foucault i naslutio, sramnu „posljedicu“ iskupljuje pozivanje na *uzroke*. Staljinova slijepa moć, prijetnja invazijom, nezavidna pozicija Jugoslavije, krhak mir...

Reći će se da je Tito *imao pravo* tako djelovati u izvanrednom stanju, u stanju opće opasnosti u kojem je bio ugrožen život svih, cijeloga naroda. Ili, *morao* je tako djelovati radi spasa mnogih života, iako nije imao pravo. A u stvari je svojom odlukom izložio pogibelji čitav narod. Ovdje se na djelu pokazuje ona dijalektika života i prava za koju je Agamben pokazao da na posebno upečatljiv način izlazi na vidjelo u izvanrednom stanju: život i *pravo* upućeni su jedno na drugo dok se istovremeno međusobno isključuju.

Međutim, pitanje je je li s rezolucijom Informbiroa nastupilo izvanredno stanje. Usprkos svim mjerama opće mobilizacije i tipičnim postupcima uvođenja ratnoga stanja, nije došlo do suspenzije cjelokupnoga pravno-političkoga poretka. Suspenzija je pogodila samo one koji su se ukazali kao državni neprijatelji i za njih zakon više nije važio. S one strane pravno-političkog poretka, u vakuumu ukinutih normi,

¹⁹ C. GORDON, *n. dj.*, str. 136. – 137.

oni su se našli izloženi „sili zakona“. Logoraši nisu nekom vjerodostojnom pravnom odlukom isključeni iz poretka i, lišeni suđenja i pravne pomoći, poslani u progonstvo, nego su doslovce nestali s lica zemlje.²⁰ Za njih će se tek poslije ustanoviti da su „nastanjivali“ neke od otoka u Jadranskom moru, ali tada ih nije bilo nigdje, pa ni na tim otocima.²¹ Upravo razlika između nemjesta na kojem su zatočnici životarili i svakog drugog mjesta koje je postojalo upisano na geografskoj mapi titovske Jugoslavije, pokazuje da teritorij, kao zemlja koja je uključena u pravno-politički poredak, nije isto što i pusta zemlja ili kopnene površine.

Kao što Titovih političkih protivnika nije bilo nigdje na *teritoriju* Jugoslavije, tako ni Tita kao suverena, kao onoga koji zauzima Staljinovo mjesto, nije bilo nigdje u pravno-političkom poretku. Gdje je to *Staljinovo mjesto* u tadašnjem poretku vlasti? Odakle je on u stvari uklonjen? Varali bismo se ako bismo izjednačili to mjesto s Titovim mjestom *unutar* poretka, točnije na njegovu vrhu. Suverena odluka koja bi se donijela na samu vrhu vlasti ne bi bila ništa drugo nego naknadno potvrđivanje već zadobivene suverenosti. Samo je Tito mogao odbaciti Staljinovu suverenu odluku i proglasiti izvanredno stanje kao prostor svoga vlastitoga suverenoga odlučivanja. Upravo činjenica da mu za to nije bilo potrebno ukidanje ili stavljanje izvan snage cjelokupnog pravo-političkog poretka (nije zaveo diktaturu), govori da ili je već bio diktator kojemu pravno-politički poredak nije ništa značio ili da je već otprije bio smješten na *nemjestu* suverena, a to znači da izvanredno stanje traje i prije razlaza sa Staljinom.

Ako u Titu vidimo diktatora poput drugih iz istoga razdoblja, onda, kao ni Arendt, nećemo ništa bitno pronaći u njegovu sukobu sa Staljinom (kojeg ona imenuje „totalitarnim diktatorom“), a još manje u činjenici istovremenoga otvaranja logora. Sukob dvojice diktatora oko vlasti neće nam privući pažnju na nekakvu bitnu i neizbježnu funkciju logora za svaki socijalistički poredak, na što nas upozorava Foucault. Sam će logor postati određeno *mjesto u samom poretku*, mjesto obračuna s opasnim političkim protivnicima, a ne neka važna, ali suštinski skrivena funkcija u osiguravanju suverenosti samoga suverena pri čemu će stavljanje izvan zakona, radikalna dehumanizacija, torture, nestanci, itd. postati tek uzgredne pojave, bez kojih je ionako sve moglo proći.

²⁰ „Gdje su bili zarobljeni inforbirci, i šta se događalo s njima, sve do 1953. godine nije znala ni njihov najbliža rodbina.“ B. JEZERNIK, *n. dj.*, str. 44.

²¹ „Gdje je, prema tome, ležao Goli otok? Kao što smo videli, odgovor na to pitanje nije tako jednostavan kao što se možda čini na prvi pogled. Pri odgovoru na to pitanje ne možemo upotrebiti dokaze iz političke geografije, pomaže nam samo imaginativna geografija. Tek pri uzimanju toga u obzir postaje očito da je Goli otok ležao u samim temeljima onoga što se zvalo Titova Jugoslavija. Zapravo možemo reći da je on bio *conditio sine qua non* njenog postojanja.“ *Isto*, str. 56.

Agamben je upozorio da je upravo brkanje izvanrednoga stanja s diktaturom, čemu su podlegli i Carl Schmitt iz 1921., kada je objavio svoje djelo o *Diktaturi*, kao i neki od utjecajnijih mislilaca politike i prava nakon Drugoga svjetskoga rata, pokazalo koliko je teško izaći nakraj s onim što on označava „aporijama izvanrednog stanja“. Umjesto da se ovo stanje tumači prema uobičajenoj „paradigmi diktature“, a to znači kao uvođenje neograničene vlasti, Agamben inzistira da ga se promatra kao „vakuum i obustavu prava“. Sljedeće retke možemo pročitati i kao njegovu kritiku gledišta koje zastupa Hannah Arendt:

U modernoj publicistici uvrježio se običaj da se kao diktature definiraju države rođene iz krize demokracija nakon Prvog svjetskog rata. Tako se i Hitler i Mussolini i Franco i Staljin bez razlike prikazuju kao diktatori. No ni Hitlera ni Mussolinija ne može se tehnički definirati diktatorima. Mussolini je bio šef vlade i kralj ga je legalno postavio na tu dužnost, jednako kao što je Hitler bio kancelar Reicha, a imenovao ga je legitimni predsjednik Reicha. Ono što karakterizira i fašistički i nacistički režim jest, kao što je poznato, to što oni puštaju da opstanu važeći ustavi (Albertinski statut i Weimarski ustav), pridružujući, prema jednoj paradigmi koja je oštroumno definirana kao „dvojna država“, legalnoj državi jednu novu strukturu, pravno često neformaliziranu, koja je mogla postojati uz prvu zahvaljujući izvanrednom stanju. Izraz „diktatura“ s pravnog je gledišta posve neprimjeren tim režimima, baš kao što, uostalom, kruta opreka demokracija/diktatura zavodi na krivi put analizu danas dominantnih paradigmi.²²

U doba uspostavljanja jadranskog arhipelaga logora za informbiroovce na snazi je ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije donesen 31. siječnja 1946. godine, napisan po uzoru na sovjetski ustav iz 1936. godine. Za odluku o logorima nije bilo potrebno ukinuti ustav i provesti neki oblik diktatorske vlasti. Štoviše, ništa se bitno nije desilo u samu mehanizmu vršenja i obnašanja vlasti. *Goli otok ne podrazumijeva nikakve promjene u postojećem pravno-političkom poretku*. Tito nije trebao posegnuti ni za kakvom dodatnom moći. Najviše što se može reći o neophodnim promjenama jest da se u danim okolnostima na *pragmatičan* način tražio pogodan *način* kažnjavanja za odjednom iskrsnuli veliki broj prijestupnika (trebalo je ubrzati sudsku proceduru pa su sudovi bili „rasterećeni“ putem *ad hoc* sastavljenih „administrativnih povjerenstava“)²³ i pogodno *mjesto* izvršavanja kazni (negdje u zapadnom dijelu zemlje, zbog očekivane invazije s istoka, a kaznionice kao ustanove bile su premale). Možda ništa bolje od ovog naknadno i prigodno uvedenog sustava kažnjavanja ne osvjetljava pravu prirodu danog realsocijalističkog poretka. Ne treba previdjeti da je riječ o suštinski *neformalnoj, izvaninstitucionalnoj nadopuni* sudskog i kaznenog sustava. Logor je mjesto izvan kaznionice, a Goli otok je logor izvan kopna, daleko od kopnenog

²² Giorgio AGAMBEN, *Izvanredno stanje, Homo sacer II*, 1, Zagreb, 2008., str. 67. – 68.

²³ O sumnjivim pravnim temeljima kažnjavanja vidi detaljno kod Ivana Kosića, *Goli otok: najveći Titov konclor*, Zagreb, 2009., str. 26. – 30.

poretka uopće.²⁴ Ne bi moglo biti te neformalizirane sudsko-kažnjeničke strukture a da nema ove druge, na koju ukazuje Agamben, legalnoj državi pridružene, „pravno često neformalizirane“ strukture: Partije. Ono što države koje nam slične na diktature udvostručuje, ali i čini da ne budu puke diktature, upravo je njihov partijski paralelizam, kao postojanje „država u državi“.

3. Drugo mjesto moći

Treba razmotriti *tko* i s kojeg je *mjesta* uopće mogao donijeti odluku o stvaranju logora u FNR Jugoslaviji. Ništa manje važno jest pitanje u koju su se *svrhu* vršile te staljinističke „čistke“. Onda bi se moglo pokazati da je funkcija logora u ukupnom poretku neposredno povezana s funkcijom Partije u socijalističkoj državi. Komunistička partija je i uključena i isključena iz državnoga poretka. Očito je da funkcionira prema ambigvitetnoj *logici nadopune* jer se u svom naknadnom priključivanju pokazuje izvornijom ili temeljnijom od samoga državnoga poretka.²⁵ Onaj koji je donio odluku o otvaranju logora nije to učinio, a nije ni mogao učiniti s mjesta šefa države, čime bi se ukazao upravo kao diktator. Takva odluka nije mogla biti javna i državna, u djelokrugu magistrata. Mogao ju je donijeti samo Tito i to s posebnog mjesta koje je zauzimao: s položaja generalnog sekretara Komunističke partije. Upravo je odluka s takva mjesta mogla biti nejavna, čak osobna, a istovremeno imati vjerodostojnost ovjerenu državnim pečatom. Ipak se čini da ni taj položaj za takvu odluku nije mogao biti dovoljan jer je ona morala pretpostavljati *izvanredno stanje*. A upravo je takvo stanje bilo pred očekivanu sovjetsku invaziju: ni rata ni mira. Tito je upravo s mjesta generalnog sekretara KPJ, na koje je izabran uoči samoga rata, na Petoj zemaljskoj konferenciji, postao vrhovni komandant partizanskih oružanih snaga, što je potvrđeno u jeku samoga rata kada mu je na zasjedanju AVNOJ-a 1943. dodijeljen naslov maršala. Odluku o logorima, dakle, donosi vrhovni partijski vođa *u miru* (koji samo što nije prestao) i vrhovni komandant oružanih snaga *u ratu* (koji samo što nije počeo). To se izravno odražava na sam status logorskih zatočenika: oni su žrtve ideoloških čistki, ljudi nelojalni Partiji i partijskoj državi, i gotovo istovremeno (u iščekivanju koje bi se moglo ostvariti gotovo svakoga trenutka) ratni zarobljenici, izdajice i

²⁴ Carl Schmitt iznio je na vidjelo ovu suštinsku povezanost pravnoga poretka i zemaljskoga prostora. Cf. *Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Jus Publicum Europaeum*, 4. izdanje, Berlin, 1997., posebno prvi korolar prvoga poglavlja naslovljen: *Das Recht als Einheit von Ordnung und Ortung*, str. 13. – 20.

²⁵ Usp. Jacques DERRIDA, *De la grammatologie*, Paris, 1967., str. 17.

dezertteri koje treba likvidirati.²⁶ Logoraški život trebao je biti kratkotrajan, samo do ruskoga upada na jugoslavenski teritorij, i u stvarnosti je trajao onoliko dugo koliko je, negdje do 1953. godine, bilo izgleda za taj upad. Upravo zato jadranski otoci nisu bili zatvori, nego vojni logori (potencijalnih) zarobljenika u koje ih je mogao zatočiti samo vrhovni vojni komandant na temelju sumnje u njihovu partijsko-ideološku zabludjelost, o čemu je najpozvaniji bio suditi generalni partijski sekretar.

Funkciju logora u socijalističkom poretku, kao zadaću koju nam je Foucault ostavio u nasljeđe, ne možemo dokučiti, kako se čini, bez ove funkcije Partije za čitavu državu, narod i društvo. U logoru kakav je bio Goli otok ta je funkcija imala očit vojni karakter. Trebali bismo slijediti francuskoga filozofa Claudea Leforta kada objašnjava ulogu Partije u staljinizmu polazeći od onoga što on smatra najvažnijom odlikom toga poretka, a to je njegova vlastita predstava o sebi kao „Jednom”. Sve ono što bi moglo izgledati kao posebni segmenti državne vlasti ili društvene stvarnosti mora podlijeagati međusobnom poistovjećivanju i svođenju na „Jedno”:

Međutim, shema koju skiciramo traži bitnu nadopunu, jer lanac identifikacija – između Naroda, Proletarijata, Države, rukovodnog Organa, Staljina – i logika svođenja na Jedno, pretpostavljaju djelatnost posrednika: komunističke partije. Upravo se njenim posredovanjem uspostavlja i sklapa totalitarni sustav; po tome se ovaj potonji izdvaja kao posebna povijesna formacija. Ovu djelatnost partija uspijeva obaviti samo u mjeri u kojoj je sama neodređena (*ambigu*), budući da preuzima prirodu termina koje treba posve sjediniti. Upletena u sve sredine i sve prakse, ona se pojavljuje kao ono što drži na okupu društveno tkivo i, aktivna kakva već jeste, kao sveprisutni agent stvaranja tog tkiva. Nema sumnje da se u ovim granicama ponovo pojavljuju unutarnje podjele, razmimoilaženje između različitih sektora aktivnosti, razdvajanja, hijerarhije; ali su ove podjele na najbolji način prikrivene predstavom partijskog jedinstva, predstavom onog komunističkog „Mi”. Duboko utisnuta u čitavo društvo, partija postaje njegov opći izraz. Na taj način ona osigurava vlasti posebnu i trajnu snagu utjecaja, kao što u isto vrijeme rukovodnom organu dodjeljuje objedinjenu moć društvenog bića.²⁷

Lefort će stoga Komunističku partiju u ovoj njezinoj funkciji snažnog objedinjavanja i homogeniziranja društvenoga tijela nazvati „strojem utjelovljivanja” (*machine d'incorporation*). Međutim, funkcija i stvaran učinak ovoga stroja može se razabrati samo ako se čitavo društvu u ovom svom ideološko-partijskom režimu postojanja razabere kao *tijelo* u emfatičkome smislu. Staljinove „čistke” onda se trebaju tumačiti

²⁶ O „dobu velikog straha i velike čistke” onih koji su bili označeni kao pripadnici „sovjetskofilskih petih kolona” vidi: Dampaolo PANSA, *Zatvorenici tišine*, Beograd, 2013., str. 175. i dalje. Tamo čitamo i sljedeće svjedočanstvo: „Tito je bio vođa koji je, obično, govorio jasno. Međutim, 13. maja 1949, u Beogradu, govorio je više nego jasno. Tog dana proslavljan je Dan državne policije, u Domu garde. Obraćajući se dvema stotinama službenika Udbe i KOS, vojnoj političkoj policiji, Maršal je izjavio bez okolišanja: ‘Informbirovci su peta kolona. Drugovi iz Udbe, sve ih uništite!’”, str. 176.

²⁷ Claude LEFORT, „Staline et le stalinisme”, *L'invention démocratique. Les limites de la domination totalitaire*, Fayard, 1994., str. 124.

kao akcije uklanjanja onoga što ovaj partijski stroj utjelovljivanja, uvijek podvrgnut rukovodnom organu, ne uspijeva preraditi: Lefort doslovce govori o „otpadcima“. Činjenica da se u jednom momentu gradnje jugoslavenskoga socijalizma logori otvaraju i pune ukazuje na to da Partija stvarno funkcionira kao ovaj stroj, da je na djelu totalitarni poredak koji nipošto ne dopušta da u društvenom tijelu bude procjepa i napuklina, a kamoli „stranih tijela“. Međutim, to je podrazumijevalo postojanje *izvanrednog stanja* pred invaziju, jer je možda samo u takvu stanju *vojne mobilizacije* bilo moguće provesti potpunu identifikaciju između države, naroda i vođe, pretvoriti čitavo društvo u kompaktnu vojnu formaciju.²⁸ Stavljanje brojnih građana izvan pravno-političkog poretka, njihovo „bacanje u more“ kao društvenog otpada, nije ni u čemu promijenilo nijedan od mehanizama vlasti niti je dovelo do njezina prestrukturiranja, ali je otkrilo rad *partijskog stroja* koji je na određeno vrijeme bio uključen u modus punog intenziteta dekorporacije stranih tijela, što je ona vrsta trijaže društvenoga tijela koju Lefort pripisuje totalitarnim poredcima.

Važno nam je istaći aporetičnost koja izlazi na vidjelo kada treba odlučiti o tome što je unutar, a što izvan titovskoga poretka, jer ovo izvan poretka opet sa svoje strane pripada poretku, čak mu pruža sam temelj. Riječ je o partijski i vojno decen-triranoj ili izmještenoj državnoj vlasti, raščinjenoj u svojevrsnoj dimenziji usukanosti koja potkopava razliku *izvan – unutra* pa ako to ne uvidimo, govorit ćemo o diktaturi u njezinu klasičnome obliku. Upravo je samo s tog mjesta, *drugog mjesta* u odnosu na samo mjesto na vrhu državne vlasti, Tito mogao donijeti odluku o konačnom i odlučnom izlasku iz staljinističkoga poretka, odluku koja je u pravom smislu suverena jer se dotiče onog što je Derrida zvao „neodločivim“ (*indécidable*).²⁹ Zato se Tito, čak i tako pronicljivim istraživačima staljinizma, poput Leforta, mogao činiti mnogo daljim od totalitarnoga poretka nego što je stvarno bio jer je na čelo državne vlasti i njezinog birokratskog aparata mogao dopustiti namještanje nekoga drugoga, ponekad i na temelju slobodnoga skupštinskoga glasovanja. Međutim, umjesto „praznog mjesta moći“, koje je za ovog francuskog filozofa preduvjet istinske demokracije, ovdje je na djelu *drugo mjesto moći*, izmaknuto mjesto postavljeno u središte poretka. Kada Tito na temelju ustavnog zakona iz 1953. godine stvarno zauzima *mjesto moći* i to kao, istovremeno, predsjednik Vlade, predsjednik Republike i glavni komandant oružanih snaga, kada se prema čuvenu Solženjicinovu izrazu pojavljuje kao

²⁸ O „totalnoj mobilizaciji“, pogotovo tijekom 1949. godine, vidi Vladimir DEDIJER, *Izgubljena bitka Josifa Visarionoviča Staljina*, Sarajevo – Beograd, 1969., str. 403. – 405.

²⁹ „Nema ni odluke ni odgovornosti bez iskušavanja aporije ili neodlučnosti.“ Jacques DERRIDA, „Non pas l’utopie, l’im-possible“, *Papier Machine*, Paris, str. 358.

Egokrat,³⁰ tada je, naizgled paradoksalno, dalje od staljinizma nego što je to bio prije. Tada on u punom svjetlu državničke i političke javnosti, nakon slabljenja opasnosti od staljinizma, preuzima onu vrstu odgovornosti koja bi morala, a ne bi mogla, opravdati postojanje logora. I opet, ništa se tada u čitavu funkcioniranju jednopartijske državne vlasti nije bitno promijenjeno da bi unaprijed onemogućilo ponovno stvaranje logora, za što bi bilo dovoljno neko izvanredno stanje i potreba ponovnog zgušnjavanja društvenoga tijela.

O drugom mjestu moći, drugom u odnosu na vrh državne vlasti, rječito govori i epizoda iz doba kada se strepilo da će svakog trenutka doći do napada sovjetske armije. Naime, u danima nakon Molotovljeva ultimatumu 18. kolovoza 1949. godine, koji je najavljavao početak invazije, Tito, iako se to tada od njega najviše očekivalo, niti je bio na svome *mjestu* niti na svome *položaju*. Umjesto da bude u Beogradu među članovima najužega rukovodstva, u doba uzbune i meteža, danonoćnih konzultacija i savjetovanja, Tito je neočekivano danima izbivao.³¹ Od tog doba moglo bi se reći da ovo drugo mjesto moći ima svoje vlastito ime: ime otoka Brionima. Iako odsutan iz prijestolnice, sve važne odluke, dakako, morale su biti njegove. Prije toga Tito je, doduše privremeno, ustupio drugomu i svoj vlastiti najviši vojni položaj postavivši Svetozara Vukmanovića Tempa za vrhovnoga komandanta partizanskih odreda Jugoslavije. Ne treba napominjati da se s ovoga drugoga mjesta moći Tito nijednoga trenutka ne lišava svoje neprikosnovene moći vojne i političke moći. Naprotiv.

³⁰ C. LEFORT, *n. dj.*, str. 167.

³¹ Vladimir Dedijer u svome prikazu dešavanja preuzima odlomak iz knjige Miodraga Marovića *Sumrak staljinizma*:

„Tito se nije dao isprovocirati. U Jugoslaviji je sve bilo spremno na otpor, a sam Tito nalazio se na Brionima, ostrvu u blizini obala Istre.

U Beogradu je bilo primetno uznemirenje među diplomatama. Oni pitaju dr Beblera, visokog funkcionera Ministarstva inostranih poslova, da li je tačno da je Tito još na Brionima. Bebler odovara: Tačno je! Svet za to vreme bruji od informacija o namerama Staljina da vojnički reši konflikt sa Jugoslavijom.

Istog dana Bebler šalje telegram i javlja Titu o zainteresovanosti diplomata za njegov dolazak u Beograd. Nije prošao ni sat vremena, a sa Briona stiže odgovor: Maršal ima nameru da se još nedelju dana odmara na Brionima (sic!), a posle toga ide u Zagreb, jer je još ranije obećao da će posetiti Hrvatsku. U Beograd će stići tek za petnaest dana!

Kad se Tito vratio u Beograd, Bebler ga pita:

– Kako si mogao, druže Stari, da izdržiš, i da ne budeš u Beogradu onih dana?

– Baš bi to Staljinu trebalo da sam došao – odgovara Tito – pa da se tumači kako je ovdje nastala panika. To bi se onda prenijelo i na okolinu i dalje... Eto zašto nisam došao...” Vladimir DEDIJER, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, sv. 3., Beograd, 1984., str. 432. – 433.

4. Naličje suverene odluke

Nema sumnje da je Titova odluka o nepristajanju na sovjetske ultimatumе „odluka u eminentnom smislu“.³² Tom se odlukom Tito pokazuje kao istinski suveren: upravo je on taj koji dodjeljuje punu suverenost jugoslavenskoj državi i njezinu narodu.³³ Nije li realsocijalistički poredak upravo poredak zasnovan na isključivoj suverenosti suverena, ali koji više ne zauzima mjesto monarha ili diktatora? Ako koncentracijski logori obilježavaju taj poredak, makar u nekoj fazi njegove izgradnje, nije li onda njihova svagda skrivena funkcija neposredno povezana s ovom ekscentričnom funkcijom suverena? Možda ništa bolje ne govori o karakteru titovske suverenosti od odluke o pravljenu logora na Golom otoku. Ni ta odluka nije ništa manje odluka jednog istinskog suverena. Ako se hoće raskriti funkcija logora, prema Foucaultovoj sugestiji, onda treba uvidjeti usku povezanost dviju suverenih Titovih odluka: javno i gromoglasno *ne* Staljinu i nečujno i potajno *da* jadranskim logorima. Nije li odluka o logorima samo naličje odluke o izlasku iz Staljinova poretka? Nije li prava potvrda Titova položaja suverena koliko ova prva toliko i ova druga odluka?

Međutim, upravo vrsta ovih odluka ili način njihova donošenja pokazuju da se komunistički suveren naprosto ne pojavljuje na mjestu monarha ili diktatora. Suveren je u bitnom smislu *izmješten* – on odlučuje s *drugog mjesta*. Na to rječito ukazuju nerijetko pokrenute sumnje o tome je li Tito stvarno donio te dvije odluke. Nije li doista neobično sumnjati u autentičnost odluka po kojima je Tito napokon ustanovio ili dokazao svoju suverenost vođe, suverenost u koju se ne može sumnjati? Konstitutivnu aporetičnost njegova položaja nećemo ukloniti ako naprosto odbacimo ove sumnje. Naprotiv, treba ih uzeti sasvim ozbiljno. Istina je da Tito ne odlučuje sam o raskidu sa Staljinom, nego se glavni rukovodioci i najodgovorniji suradnici moraju pojedinačno izjasniti. Ali njihovo izjašnjavanje, iako „slobodno“, može biti samo ispravno i pogrešno – jer je Tito već odlučio. Odluka o Staljinu već je u sjeni odluke o Golom otoku budući da nepristajanje na izlazak iz Staljinova poretka vodi izbacivanju iz Titova poretka. Bitna odlika ovih Titovih odluka je da makar u prvi mah izostaju, da su nekako suspendirane, da se naizgled prepuštaju odlučivanju drugih. To su odluke svaki put donesene s *drugog mjesta*, inače bi bile nesumnjive, ali ne i „de-

³² Carl SCHMITT, *Politische Theologie: vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*, 6. izdanje, Berlin, 1993., str. 13.

³³ „Suveren, prema Schmittu, je onaj koji ima moć i autoritet da donese konkretnu, totalnu odluku o tipu i formi političkog postojanja, tj. da odredi postojanje neke političke jedinice u njenoj ukupnosti.” Andreas KALYVAS, *Democracy and the Politics of the Extraordinary: Max Weber, Carl Schmitt, and Hannah Arendt*, Cambridge, 2008., str. 99.

mokratske“. Zato su one svagda donekle odgođene, naizgled ili privremeno prepustene drugima na jasno *određenim mjestima* u državnoj vlasti, pa naknadno potvrđene:

Onome k dobro poznaje metoda rada jugoslovenskih rukovodilaca iz tog vremena jasno je da nijedna *odluka* u to vreme nije mogla da se donese ako Tito o tome nije dao mišljenje. Ni Kardelj, ni Ranković, a ni Đilas, ni u snu nisu mogli da pomisle da se može doneti *odluka* o koncentrisanju svih uhapšenih iberovaca u zapadne delove Jugoslavije (zbog opasnosti od napada SSSR-a) a da takvu *odluku* ne aminuje Tito.³⁴

Drugo mjesto koje zauzima Tito, kao istinsko mjesto njegova suverenoga odlučivanja, ne može biti nego otok budući da je u bitnom smislu *izvan* ili *s onu stranu* (kopnenog) poretka. U doba neposredne opasnosti od sovjetske ofanzive bitna orijentacija za to *nemjesto* jest da ono leži još dalje, još zapadnije od Golog otoka, od očekivanog upada Crvene armije na istočnim granicama Jugoslavije. Otok do otoka, Goli otok i Brijuni, kao dva posve različita staništa: jedno pripada onima čiji život uopće više ne vrijedi, kojima bi njihov goli život trebalo oduzeti čim počne invazija, a drugo pripada Čovjeku čiji bi život trebalo pod svaku cijenu sačuvati. Jednima je trebalo uskratiti život da bi poredak opstao, dok je život drugoga bio zalag opstanka poretka.³⁵

Kada se najvažnije odluke donose izvan poretka, onda protivnici takvih odluka ispaštaju svoju sudbinu izvan poretka. Goli je otok mogao nastati samo kao posljedica „odluke u eminentnom smislu“ (Schmitt). Kao i Golotočani, i suveren Tito morao je ispaštati svoju otočku izoliranost i usamljenost. (A u najgore doba iščekivanja invazije čitav je narod iskušavao sudbinu napuštenog otoka.) Riječ je o dvjema ekscentričnim pozicijama spram postojećeg pravno-političkog poretka. Međutim, njihova simetrija ne briše njihovu binarnu opoziciju: jedan je rajski, a drugi otok prokletstva, na jednom je nadčovjek, na drugome neljudi, jedan je mjesto odmora i blagostanja, drugi je skriveno mjesto jezivih tortura...³⁶

³⁴ V. DEDIJER, *n. dj.*, str. 465.

³⁵ Ovdje bi se moglo nadovezati na Agambenova tumačenja drevne Diotogenove teorije o vladaru kao „živom zakonu“ (*nomos empsychos*):

„To da je vladar živi zakon, može značiti samo to da ga on nije dužan poštivati, da se život zakona u njemu podudara s posvemašnjom anomijom. Malo kasnije Diotogen to objašnjava nedvosmisleno jasno: 'Budući da kralj ima vlast za koju ne mora odgovarati [*arkan anypeuthynon*] i sam je živi zakon, on je kao neki bog među ljudima'. Svejedno, upravo zato što se identificira sa zakonom, on se s njim održava u vezi i postavlja se, štoviše, kao anomijski temelj pravnog poretka. Poistovjećivanje vladara i zakona predstavlja, dakle, prvi pokušaj afirmiranja vladareve anomije, a istodobno i njegovu esencijalnu vezu s pravnim poretkom. *Nomos empsychos* izvorni je oblik veze koju država uspostavlja između onog 'izvan' i onog 'unutar' zakona i, u tom smislu, on predstavlja arhetip moderne teorije vlasti.“ G. AGAMBEN, *Izvanredno stanje*, str. 97.

³⁶ Zanimljivo bi bilo razmotriti indistinkciju između javnog i privatnog koja se javlja na obama otocima. Na prvi pogled može se činiti da su Brijuni javno mjesto, a Goli otok neka vrsta skrivenosti u privatnost. Međutim, iako se prvi otok prilično često pojavljuje kao mjesto javnog savjetovanja za najuže rukovodstvo i izvikanog gostoprimitstva za diplomate, on je prije svega nemjesto Titova povlačenja od svijeta; iako se drugi otok pažljivo

Nema sumnje u dehumanizaciju zatočenika u logorima. No, s druge strane, postavljanje suverena iznad i s onu stranu svih ljudi budi sumnju i u njegovu ljudskost. Nisu li i jedna i druga radikalno ekscentrične pozicije, kako onoga na Brijunima tako i onih na Golom otoku, u stvari dehumanizirajuće? Život, upravo sâm život kao takav, i jednih i drugih otočana izvan poretka otvara vrata biopolitičkim razmatranjima njihova posebnoga i međusobno bliskoga statusa. Agambenu dugujemo uvide u karakter *golog života* onih koji su izopćeni u koncentracijske logore,³⁷ a Derridau u animalni karakter života samoga suverena.³⁸

U poretku jugoslavenskoga socijalizma pojavljivanje *suverena i zvijeri* bilo je gotovo istovremeno.³⁹ Tito se 1948. ukazao kao istinski suveren, a na Golom otoku zatočnici su izgubili ne samo status građana nego i ljudi. Kada je Jugoslavija stekla istinsku neovisnost ili punu suverenost, otvoren je logor na kamenoj pustopoljini usred mora. Na mramornoj stijeni daleko od kopna, zatvorenici koje nije trebalo zatvarati, kao zatočnici spašeni od brodoloma, bili su prepušteni sami sebi, kao zvijeri u borbi za goli opstanak. Nedaleko odatle, Tito je, kao brodolomnik koji je imao mnogo više sreće, uživao u dokonim šetnjama duž rajskoga otoka Brijuna, na kojem su se slobodno kretale zvijeri njegova zoološkoga vrta.

skriva od očiju javnosti, to ga ne čini „privatnom stvari“ zatočenika. Opet bi se mogli pozvati na drevne koncepte poput načela samovlasti iz rimskog prava u doba principata: *auctoritas* nije *magistratura* koja se dobiva od naroda i senata nego izvire iz same osobe, tako da uzvišeni život te osobe, kao što je to bio slučaj kod Augusta, više ne podliježe razlici javno/privatno. Stoga bi u našem razumijevanju možda trebali slijediti Agambena: „Da bismo razumjeli moderne fenomene kao što su fašistički Duce i nacistički Führer, važno je ne zaboraviti njihovu koheziju s načelom *auctoritas principis*. Kao što smo već primijetili, ni Duce ni Führer ne predstavljaju magistrature ili ustavno definirane javne dužnosti šefa vlade, drugi dužnost kancelara Reicha, kao što August obnaša *imperium consolare* ili *potestas tribunica*. Svojstva Ducea i Führera neposredno su vezana uz fizičku osobu i pripadaju biopolitičkoj tradiciji *auctoritas*, a ne pravnoj tradiciji *potestas*.“

³⁷ Giorgio AGAMBEN, *Homo sacer. Suverena moć i goli život*, Zagreb, 2006.

³⁸ „... minimalna odlika koja mora biti priznata u poziciji suverenosti, na ovom jedva čak preliminarnom stadiju, je, kako smo inzistirali ovih posljednjih nekoliko godina imajući u vidu Schmitta, izvjesna moć da se *da*, da se *stvari*, ali i da se *suspendira* zakon; upravo se ovo izuzetno pravo da se postavi izvan prava, pravo na ne-pravo, ako se tako može reći, izlaže riziku iznošenja ljudske suverenosti iznad sfere ljudskog, prema božanskoj svemoći (što će povrh toga često utemeljiti princip suverenosti u njegovo sveto i teološko izvorište) i, zbog ove arbitrarne suspenzije ili prekida prava, također se izlaže riziku da suverenu pruži izgled najsurovije zvijeri koja ništa ne uvažava, prezire i ismijava zakon, a sebe odjednom postavlja iznad zakona, na izvjesnu distancu od zakona. Za tekuće predstave, na koje se pozivamo za početak, izgleda da suveren i zvijer imaju kao zajedničku crtu svoje bivanje-izvan-zakona. To je kao da su oboje po definiciji situirani na distanci od zakona ili iznad njega, u nepoštivanju apsolutnog zakona, apsolutnog zakona kojeg prave ili koji jesu, ali koji ne moraju poštovati.“ Jacques DERRIDA, *The Beast and the Sovereign*, sv. 1., Chicago, 2009., str. 64. – 66.

³⁹ O zatočnicima Gologa otoka kao ljudima kojima je oduzeto svako ljudsko dostojanstvo puno je pisano. Mnogo je neposrednih svjedočenja o njihovu ponižavanju i pretvaranju u zvijeri. Vidi, primjerice, poglavlje „Zvjerinjak u kavezu“, B. JEZERNIK, *n. dj.*, str. 251. – 264.

Ustavni sud Republike Hrvatske

Mato_Arlovic@usud.hr

UDK: 341.231.14(497.5)

342.4(497.5)

Pregledni članak

USTAVNI ODGOVOR NA NASLIJEĐE TOTALITARIZMA U REPUBLICI HRVATSKOJ

Sažetak

Totalitarni sustavi vlasti, onako kako ih poima i definira političko-pravna i filozofska teorija, nastali su i obilježavaju XX. stoljeće. U svojoj biti određuje ih potpuna (totalna) vladavina režima nad svakidašnjim životom građana kontrolirajući njihova djelovanja. Zapravo se može reći da totalitarizam kao model političkoga oblika vladanja zahtijeva neograničeno vodstvo nad onima kojima vlada: na njihovom političkom egzistencijom, nad svijetom njihove svakidašnjice i nad svijesću svakog pojedinca. Totalitarni sustavi vladavine kao totalna vladavina režima, neovisno o njihovoj ideološkoj različitosti, glavno su obilježje i desnoga i lijevoga totalitarizma. O njima i njihovim razlikama bit će, ukratko, riječi u ovome radu, ponajprije stoga što su tijekom XX. stoljeća oba totalitarizma kao sustavi vlasti vladajućih režima bili prisutni i na prostoru Republike Hrvatske. Antipod, odnosno negacija totalitarizma, model je vladanja koji počiva na sustavu vladanja u ustavom konstitucionaliziranim demokratskim državama, vladavine prava, zajamčenih i zaštićenih ljudskih i manjinskih prava i sloboda. Tako konstitucionalizirani demokratski modeli vlasti u društvenim i državnim zajednicama ne samo da su ustavno-pravni odgovor na totalitarne sustave vladanja nego u svojoj esenciji oni ga negiraju i tamo gdje je postojao, u cijelosti ga ukidaju. Dakako, ako je konstitucionalizacijom postignuta demokratska država ljudskih prava i sloboda, podjele vlasti (na vertikalnoj i vodoravnoj razini) vladavine prava, demokratskih (višestranačkih) izbora, prava na političku participaciju, ustavno-sudsku kontrolu vlasti i (pravom) ustavnosti i zakonitosti, jednakost svih pred zakonom i jednaka primjena zakona (prava) od nadležnih tijela na istovrsne slučajeve itd. K tomu valja dodati da se pod ovom konstitucionalizacijom razumijeva cjelovito – formalno i funkcionalno postignuće. Republika Hrvatska je svojim Ustavom i na njemu uspostavljenim ustavnopravnim poretком utvrdila sustav ideala, vrjednota, ciljeva i načela i njima učinkovito odgovorila na naslijeđa totalitarizma u cijelosti, i to tako da je u formalnopravnom smislu ne samo s njime raščistila već ga u cijelosti ukinula. Dakako, ostaje za raspravu i znanstveno propitivanje u kojoj je mjeri u funkcionalnom smislu ostvaren njezin ustavnopravni poredak kojim je konstitucionalizirana Hrvatska kao demokratska ustavna država vladavine prava te

zaštićenih ljudskih i manjinskih prava i sloboda. O tim pitanjima bit će riječi u ovome radu, naravno u mjeri koju on dopušta s obzirom na njegov karakter, svrhu i cilj.

Ključne riječi: totalitarizam, demokracija, demokratska ustavna država, vladavina prava, konstitucionalizam, ljudska prava i slobode, najviše vrijednote ustavnoga poretka

CONSTITUTIONAL RESPONSE TO THE INHERITANCE OF TOTALITARIANISM IN THE REPUBLIC OF CROATIA

Abstract

Totalitarian governmental systems, in the way in which the political, juristic and philosophical theory apprehends and defines them, have originated in and have marked the 20th century. At their foundation, they are determined by a complete (total) reign of the regime over the everyday life of citizens, controlling their actions. It can actually be said that totalitarianism as a model of political rule “demands an absolute leadership over those ruled upon: over their political existence, over their everyday world and over the consciousness of every individual”. Totalitarian systems of governance as “a total rule of the regime”, regardless of their ideological differences is the basic characteristic of the right- and left-wing totalitarianisms. This paper will shortly examine them and their differences. Primarily, because they both were present on the territory of the Republic of Croatia as governmental system during the 20th century. The antipode, i.e. the negation of totalitarianism is the model of governance which rests upon the system of governance in constitutional democratic states, upon the rule of law, and upon the guaranteed human and minority rights and freedoms. In this way, the constitutional democratic models of government in social and state communities are not only the constitutional and legal answer to the totalitarian systems of governance, but in its essence, they deny it and completely abolish it in places it used to exist. Clearly, this is done if by constitutionalisation the democratic state of human rights and freedoms, separation of powers (on a vertical and horizontal level), rule of law, democratic (multiparty) elections, right to political participation, judicial and constitutional control of government and constitutionality and legality, equality before the law and equal implementation of law from the authorities to equivalent cases, etc. is achieved. It is good to add that this constitutionalisation implies a complete – formal and functional achievement. The Republic of Croatia has established a system of ideals, values, goals and principles by its Constitution and the judicial and constitutional order that derived from it, and therefore successfully reacted to the inheritance of totalitarianism on the whole, and in such a way that in a formally legal sense she did not only break all bonds with it but has completely abolished it. Clearly, it needs to be discussed to what extent has her constitutional progress been made in a functional sense by which Croatia has been constitutionalised as a democratic state of rule of law and human and minority rights and freedoms. These questions will be discussed in this paper, of course to such an extent which will be allowed according to its character, purpose and goal.

Key words: totalitarianism, democracy, democratic constitutional state, rule of law, constitutionalism, human rights and freedoms, highest values of constitutional order

1. O pojmu i vrstama totalitarnih sustava i njegova razgraničenja s demokratskim sustavom

1.1. O pojmu totalitarnih sustava

Etimološki izraz *totalitarizam* ima svoje izvorište u latinskoj riječi *totus*, kojom se označava *sav, cijel, potpun*, a u novolatinskom *potpunost*, odnosno *cjelovitost*.¹ Neki autori izvorište pojma *totalitarizam* pronalaze u talijanskome jeziku² dok treći smatraju da on „potiče od ‘totaliteta’³ i kao reč izražava ideju o nečemu što obuhvata i prekriva sve.”⁴

Naši jezikoslovci Anić i Goldstein izraz *totalitarizam* izvode iz riječi *total* kojom se, po njima, pored ostaloga, izražava „ukupnost svih dijelova, cjelokupnost, sve zajedno.”⁵ U političkom poimanju oni totalitarizam određuju kao „politički način vladavine u kojoj država pod vlašću jedne stranke ili osobne diktatorske vlasti kontrolira i nastoji usmjeravati kompletan javni život, s drastičnim ograničenjima osobnih i građanskih sloboda i prava, uz primjenu političkog terora.”⁶

Kod političkih i pravnih teoretičara postoji suglasje da je ovaj pojam novijega datuma, i da se javlja u dvadesetim i tridesetim godinama prošloga dvadesetoga stoljeća.⁷ Prema W. Merkelu prvi ga je upotrijebio i kroz svoje političke rasprave u javni prostor uveo „1923. liberalni opozicijski političar Giovanni Amendola kad je u Mussolinijevoj Italiji govorio kao o sistema totalitario.”⁸

Koristeći ovaj pojam u pragmatične političke svrhe radi ostvarivanja svojih ideoloških i političkih ciljeva, Mussolini mu je namijenio „pozitivno značenje, označavajući fašističku državu kao stata totalitario.”⁹ Polazeći od takva poimanja totalitarizma, Mussolini je, kako ističe P. Brooker, „opisao fašističku državu kao totalitarnu u tom smislu da je sve u državi, ništa nije izvan države i ništa nije protiv države.”¹⁰

¹ Usp. „totalitarizam”, *Politička enciklopedija*, Beograd, 1975.

² Vidi isto, str. 36.

³ Totalitet kao filozofski pojam izražava i „fundamentalni termin Hegelove filozofije i bitna je oznaka apsolutne ideje, izražava potpunost univerzuma gdje je svaki član obuhvaćen u sustavnu cjelinu bitaka apsolutnost.” Vladimir ANIĆ, *Veliki rječnik hrvatskog jezika*, Zagreb, 2003., str. 1607.

⁴ Đovani SARTORI, *Demokratija. Šta je to?*, Podgorica, 2001., str. 170.

⁵ Vladimir ANIĆ – Ivo GOLDSTEIN, „totalitarizam”, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb, 2007., str. 585.

⁶ Isto, str. 586.

⁷ Vidi Đ. SARTORI, *n. dj.*, str. 166.; Wolfgang MERKEL, *Transformacija političkih sustava: uvod u teoriju i empirijsko istraživanje transformacije*, Zagreb, 2011., str. 36., Paul BROOKER, „Autoritarni režimi”, Daniele CARAMANI (ur.), *Komparativna politika*, Zagreb, 2013., str. 113., *Pravna enciklopedija*, Beograd, 1979., str. 145.

⁸ W. MERKEL, *n. dj.*, str. 36.

⁹ Isto, str. 36.

¹⁰ P. BROOKER, *n. dj.*, str. 113.

Politološki se teoretičari proučavanjem totalitarizma ozbiljnije počinju baviti tek nakon svršetka Drugoga svjetskoga rata. Među njima su po svojem utjecaju na definiranje ovoga pojma i njegova razgraničenja od drugih oblika političke vladavine osobito poznati Arendt, Friedrich, Brezenski te Sartori, Merkel i Brooker.

Djelo koje je pokrenulo raspravu o totalitarizmu je *Poreklo totalitarizma*, koje je napisala i 1951. objavila Hannah Arendt. Smatra se da je ona „najvažnija filozofska utemeljiteljica teorije totalitarizma.“¹¹ Ona je povukla crtu razgraničenja razlikujući „autoritarne sustave od totalitarnih prema različitom uništavanju osobne slobode: autoritarna vladavina, pisala je 1995., ograničuje slobodu, a totalitarna je vladavina ukida.“¹²

Merkel W. piše da su Friedrich i Brezinski utvrdili kriterije koje diktatorski oblici vladavine moraju ispunjavati da bi se mogli nazvati totalitarizmima. Prema tim kriterijima mora postojati:

1. *ideologija koja nadsvoduje cijeli sustav*: ona obuhvaća sve životno važne aspekte ljudskoga postojanja; ideologija ima *telos*, obično neku vrstu idealnoga stanja
2. *jedna jedina masovna stranka*: njome obično upravlja jedan vođa i po pravilu je organizirana kao centralističko-hijerarhijska zapovjedna struktura; često je izvan, odnosno iznad državnoga aparata s kojim je uvelike isprepletena
3. *sustav terora*: izgradile su ga i kontroliraju ga stranka i tajna služba
4. *medijski monopol*: režim ima potpun monopol nad svim medijima masovnoga komuniciranja
5. *monopol nad oružanim snagama*: samo režim ima monopol nad oružjem za borbu
6. *centralističko upravljanje gospodarstvom*: režim kontrolira cijelo gospodarstvo i upravlja njime.

Nadalje, Merkel ističe da „Friedrich i Brezinski naglašavaju da se tih šest zajedničkih obilježja ne smije promatrati izolirano jednih od drugih.“¹³

Slično kriterijima kako su ih postavili Friedrich i Brezinski, transformaciji diktature u totalitarizam pristupa i Sartori pišući: „U početku je Friedrich (...) propisivao pet karakteristika: službena ideologija, masovna partija koju kontrolirše oligarhija, monopol na oružje, monopol na instrumente komunikacije, teroristički sistem policije. Ali malo kasnije (...) lista je dopunjena šestom karakteristikom: privreda di-

¹¹ W. MERKEL, *n. dj.*, str. 36.

¹² *Isto.*

¹³ W. MERKEL, *n. dj.*, str. 38. – 39.

rigovana iz centra. (...) Ipak, ostaje problem šeste karakteristike: planske privrede. Lako je zaključiti da ju je Friedrich u početku izostavio, jer nije bila primjenjiva na nacističku Nemačku, a da ju je kasnije uključio, jer je bila potrebna za razumijevanje komunističkog totalitarizma.“¹⁴

Na temelju teorijskih postavki H. Arendt, Friedricha i Brzinskog te njihovih obilježja koja mora ispuniti diktatorska vlast da bi se mogla zvati totalitarizmom, odnosno totalitarnom vlašću te na temelju proučavanja stvarnih sustava vlasti koje su egzistirale kroz povijest, različiti su autori definirali pojam totalitarizma kao sustav vlasti te izvršili podjelu na oblike njihova iskazivanja.

Tako Brooker smatra da je „prvi naraštaj politoloških teoretičara totalitarizma (posebice Arendt, Friedrich i Brzezinski) opisao ga je kao nov i vrlo ambicioniziran tip diktature. Za razliku od prethodnih tipova, on je nastojao preobraziti prirodu ljudi totalitarizmom organizacijom svih aspekata života i službenom ideologijom koja nije samo opravdavala i usmjeravala preobrazbu ljudske prirode, nego je osiguravala i psihološka sredstva za njezinu provedbu (...) unutrašnju kontrolu srca i uma pomagale su izvanjske kontrole koje su primjenjivale režimska stranka i druge organizacije, a osobito teror koji je provodila tajna policija.“¹⁵

Sartori u optici označavanja totalitarizma kao političkoga sustava koji udovoljava svim Friedrich-Brezinski karakteristikama, smatra da ga „otkriva zatvaranjem u kapsulu sveg života unutar države, kapilarnu dominaciju političke moći nad ukupnim ekstrapolitičkim životom čoveka (...) ako se predlog sve u državi uzme za ozbiljno i primeni do kraja sa sredstvima prinude na raspolaganju savremenoj vlasti, onda zaista dolazimo do posljednjeg napada na postojanje kao privatnost (...) do uništenja svega što je spontano, nezavisno, diferencirano i autonomno u životu ljudskih kolektivita. Sve u svemu do velike političke kasarne u kojoj država proždire društvo.“¹⁶

Merkel u svome pristupu totalitarizmu kao sustavu vlasti polazi od teze da „totalitarne sustave obilježava trajna, odozgo, inscenirana, kontrolirana i ritualizirana mobilizacija.“¹⁷ Takva mobilizacija ima svoje uporište u „etatističkoj i akcijskoj perspektivi.“ „Iz te dvostruke etatističke i akcijske perspektive totalitarizma se može definirati kao načelo onoga oblika političke vladavine koji zahtijeva neograničeno vodstvo nad onima kojima vlada: nad njihovom političkom egzistencijom, nad svijetom njihove svakidašnjice i nad sviješću svakog pojedinca. (...) Teorijska srž pojma jest, dakle, neograničen dispozicijski zahtjev vlastodržca kao dominantno načelo vla-

¹⁴ Đ. SARTORI, *n. dj.*, str. 171.

¹⁵ P. BROOKER, *n. dj.*, str. 113.

¹⁶ Đ. SARTORI, *n. dj.*, str. 173.

¹⁷ W. MERKEL, *n. dj.*, str. 30.

davine. Prvenstveni nositelj vlasti nije država. Štoviše, vladavinu ideološki legitimiraju ('besklasno društvo', 'superiornost vlastite rase i vlastitog naroda', jedinstvo vjere i politike) i proglašavaju obvezatnom za sve pojedince totalitarna svjetonazorska stranka ili njezin vođa¹⁸, zaključuje Merkel.

Iz tako definiranog totalitarističkog sustava vlasti Merkel nadalje izvodi esenciju totalitarnoga režima pa piše: „Bit totalitarnog režima ponajprije, dakle, čini totalna vladavina režima nad svakidašnjim životom građana, kontrola njihovog djelovanja, mišljenja i zamisli.“¹⁹

Kako se može razabrati iz izloženih definicija totalitarnih političkih sustava, među navedenim autorima nema različitosti u bitnim postavkama, naravno, ako pod bitnim podrazumijevamo temeljna obilježja totalitarizma, kako su ih utvrdili Friedrich i Brezinski, osim u pogledu šestoga obilježja, odnosno planskoga gospodarstva. No, neki od njih priznaju svoje dvojbe glede definicije totalitarnih političkih sustava, pa i sam Friedrich. Međutim, ta dvojba i nije odlučujuća pri određivanju je li neki od političkih sustava totalitaran ili ne. Uostalom, do te je spoznaje došao i Friedrich pa je za njega bilo neosporno da je nacionalsocijalistički politički sustav u Njemačkoj bio totalitaran iako ga nije obilježavalo centralističko plansko gospodarstvo. Ako imamo u vidu navedenu distinkciju, onda bi se s pravom moglo reći da su u svojoj biti izložene definicije totalitarizma, danas manje ili više općeprihvaćene, neovisno o tome definira li se totalitarizam kao totalitarni sustav vlasti, totalitarna država i/ili politički sustav koji dominira kao režim vlasti u državi. To na kraju krajeva potvrđuju suvremene političko-pravne, filozofske i sociološke teorije prihvaćajući definiranje totalitarizma u njegovoj srži vrlo slično kao i u enciklopedijskim izdanjima. Radi potvrde izloženoga navest ćemo kako je totalitarizam definiran, primjerice, u političkoj i pravnoj enciklopediji.

Politička enciklopedija smatra da totalitarizam „označava ideologiju ili praksu sveobuhvatne intervencije u društvene odnose od strane države ili neke druge političke ili vjerske organizacije. Totalitarizam se može ostvariti samo uz pomoć organizirane prinudne sile koja faktički može sebi podrediti sve aktere društvenog života. Tako je u osnovi pojave totalitalizirana država koja hoće da bude sve.“²⁰

Pravna enciklopedija definira da je „totalitarizam politički pravac koji zavodi totalitarnu državu, kao i učenje o takvoj totalitarnoj državi i njenoj ulozi u društvu. Totalitarna je ona država koja svojim pravnim poretком trajno prodire ne samo u

¹⁸ Isto, str. 36.

¹⁹ Isto, str. 37.

²⁰ Politička enciklopedija, str. 1082.

privrednu vlast, nego i u sve druge oblasti društvenog života, podrazumijevajući tu i porodične odnose, ideološka i religijska ubeđenja, naučna i umetnička shvatanja, estetička merila i načela, jednom rečju u interese i život privatnih lica i to u mnogo većem stepenu nego što je to slučaj u bilo kojoj drugoj državi. Totalitarna država sistemski podređuje društvo svojoj organiziranoj sili, izdiže se iznad njega i stavlja se van domašaja njegove kontrole. U takvoj državi pojedinac je razoružan pred državom. Država regulira svaki vid njegove egzistencije kada i kako joj se prohtje. Pojedinac više nema zone slobode u kojima može ostvarivati svoje potencije mimo države. Država je sve, iz nje sve potiče u nju sve utiče.²¹

2. Kratko o vrstama totalitarizma

Primjenjujući pojmovno određenje totalitarizma i na njemu zasnovana sustava vlasti, politološka je teorija na analizi sustava vlasti u XX. stoljeću izdiferencirala tri oblika, odnosno vrste totalitarnoga sustava vlasti. Po Merkelu to su: a) fašistički, b) komunistički i c) teokratski totalitarni sustavi.

Kao povijesni primjer fašističkoga totalitarnoga sustava Merkel uzima nacionalsocijalistički sustav vlasti Njemačke u vremenu od 1938. do 1945.²² Po njemu u ovom totalitarnom sustavu „pristup vlasti mora biti potpuno zatvoren, vlast je strukturirana monistički, pretendira se na totalni opseg vlasti, a način vladanja je teroristički.“ Osim toga, za ovaj totalitarni sustav vlasti uz navedeno „inače vrijede svi karakteristični elementi koji su navedeni uz tip fašističkog autoritarnog sustava.“²³

Krajnje ekstremni oblici totalitarnih režima vlasti bili su u nacističkoj Njemačkoj i fašističkoj Italiji. Na žalost, u ovaj tip političkoga sustava, uz neke druge, ubraja se i fašistički ustaški režim vlasti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u povijesnom razdoblju od 1941. do 1945.

Oni su počivali na ideologiji koju su zagovarali „ideolozi fašizma i nacionalsocijalizma“ kao „konceptija društvenog i političkog sistema koji je autoritaran, antiindividualistički, antiliberalan, i koji je u odnosu na pojedinca isticao apsolutni primat države (tzv. države moći tj. države koja je neograničena i čija je osnovna preokupaci-

²¹ *Pravna enciklopedija*, str. 1459.

²² Uz nacionalsocijalistički sustav Njemačke kao primjer totalitarnog sustava, Merkel kao primjer uzima i Mussolinijev fašistički sustav te ustaški sustav Nezavisne Države Hrvatske. Vidi W. MERKEL, *n. dj.*, napose stranice 32. i 36.

²³ W. MERKEL, *n. dj.*, str. 41.

ja širenje njene sopstvene moći) ili folka koji se izražava posredstvom državne partije a u čije ime je zaveden totalitarni režim.“²⁴

Iako je za prostor Europe teokratski totalitarni režim općenito marginalan, pogotovo u suvremenu vremenu egzistiranja sekularnih država, ipak ćemo izložiti i njegovo pojmovno određenje, napose što on egzistira u nekim državama,²⁵ a u nekim društvima i državama koje su na samim europskim granicama nastoji se izboriti kao službeni oblik vlasti.²⁶

Teokratski totalitarni režimi „s obzirom na svoju pretenziju na opseg vlasti (...) osobito u islamskoj varijanti, mogu se svrstati u totalitarne sustave. (...) Religija se, kao u islamističkom fundamentalizmu, instrumentalizira u sveobuhvatnu ideologiju političke legitimacije. Zahvaljujući mulama, islamistički fundamentalizam raspolaže kapilarnim organizacijskim sustavom koji se može promaknuti kao funkcionalni ekvivalent komunističkih i fašističkih partijskih organizacija u kontroli oblika života i svijesti podanika vlasti.“²⁷

Komunistički totalitarni sustavi su drukčiji. U tom sustavu „pristup vlasti potpuno je zatvoren. Komunistička partija ima, prema ustavu, isključivu vodeću ulogu. Pristup vlasti de facto kontrolira politbiro komunističke partije, odnosno njegov generalni sekretar uz pomoć partije. Vlast je strukturirana monistički i nema začetaka političkoga, društvenoga ili privrednog pluralizma. Pretendira se na potpunu vlast koja seže do svijesti podanika.“²⁸

Uobičajeno se kao staljinistički model vlasti u bivšem SSSR-u smatra izvornim (najboljim) primjerom totalitarističke komunističke vladavine. No, u taj se tip vladavine uračunavaju i druge socijalističke zemlje u kojima su vlast obnašale komunističke partije. U njih se najčešće ubraja i bivša SFRJ, dakle i sve sadašnje novonastale države njezinim raspadom. Doduše, u tom pristupu kod nekih teoretičara postoje dvojbe o tome u kojoj je mjeri titoističko-komunistički sustav vlasti bio autoritaran ili totalitaran. No, polazeći od obilježja teorijskoga modela totalitarnoga sustava vlasti, može se izvući zaključak da je titoističko-komunistički sustav vlasti, uz puno elemenata autoritarne vlasti, po definiciji bio totalitaran.

²⁴ *Politička enciklopedija*, str. 1083.

²⁵ Kao najpoznatija država sa teokratskim totalitarnim sustavom navodi se u pravilu Islamska Republika Iran.

²⁶ Na samoj granici Europe prisutne su takve ideje npr. u Turskoj.

²⁷ W. MERKEL, *n. dj.*, str. 41.

²⁸ *Isto*, str. 40.

3. O razlikovanju između totalitarnoga i demokratskoga sustava

Na dijametralno suprotnoj točki od totalitarizma i totalitarne države nalazi se demokracija i demokratska ustavna država vladavine prava.²⁹ Naime, kada bi na pravcu koji prikazuje kontinuum političkih sustava vlasti smjestili demokratski i totalitarni sustav, onda bi ta dva oblika političke vlasti bila na suprotnim (početnim i završnim) točkama toga pravca, gdje bi totalitarizam izražavao ekstreman oblik političkoga sustava autokratske vlasti u odnosu na demokraciju i demokratske političke sustave. No, i tada treba imati u vidu Merkelovo upozorenje: „Ako se politički sustavi smjeste na kontinuum koji se proteže od idealne demokracije do potpunog totalitarizma, na njega se ne mogu unijeti samo dva temeljna tipa: demokracija i autokracija. Na toj se osi i demokracija i autokracija opet mogu podijeliti na podtipove: autokracija na autoritarne i totalitarne režime, s jedne, a demokracija na poliarhiju i defektnu demokraciju, s druge strane. Idealna demokracija pritom ostaje utopijski idealni tip, kao uostalom i potpuni totalitarizam.“³⁰

Jedna od ključnih točaka razgraničenja između totalitarizma i demokratskog sustava vlasti jest sam pristup vlasti. Politolozi s pravom smatraju da je u demokracijama „pristup vlasti otvoren, struktura vlasti je pluralistička, pretenzija na opseg vlasti je ograničena, vlast se obavlja u skladu s pravnom državom, a pravo na vlast temelji se na načelu narodne suverenosti.“³¹

Ustavnopravni teoretičari polaze od ustavne države pa pišu: „U demokratskoj ustavnoj državi građani i ljudi, njihovo ljudsko dostojanstvo su kulturnoantropološka premisa: oni daju sami sebi ustav, kao što to niz novijih istočnonjemačkih ustavnih tekstova izvrsno naznačava (npr. preambula brandenburškog ustava iz 1992. godine).“³²

Slijedeći navedenu Häberleovu tezu, Arsen i Petar Bačić ističu da za demokratske ustavne države veliku ulogu imaju ustavi: „Jedna od dominantnih tema suvremenog političkog i pravnog diskursa ističe da ustavi afirmiraju i osiguravaju prava i slobode koje su od središnjeg značaja za demokraciju“,³³ s jedne strane, a s druge strane polazeći od Hayekove teze da ustav slobode imao potrebu „ograničenja vladavine većine, ograničavanja zakonodavne vlasti, odnosno politička doktrina podjele vla-

²⁹ Vidi Đ. SARTORI, *n. dj.*, str. 173. – 177.

³⁰ W. MERKEL, *n. dj.*, str. 27.

³¹ *Isto*, str. 11.

³² Peter HÄBERLE, *Ustavna država*, Zagreb, 2002., str. 21.

³³ Arsen BAČIĆ – Petar BAČIĆ, *Ustavna demokracija i sudovi*, Split, 2009., str. 31.

sti, posebno podjela vlasti između zakonodavne i izvršne vlasti, bila je najvažnije sredstvo konstitucionalizma.³⁴ Zbog toga zaključuju: „Slobodu modernog čovjeka osigurava pojam (ustavnog) legaliteta koji konstituira granicu i ograničenja čistih i jednostavnih demokratskih načela. Iako su sloboda i legalitet dugo povezani, ta veza nikad nije bila značajnija nego danas. To je zato što je depersonalizacija vlasti do koje dolazimo vladavinom prava a ne ljudi jedini način kojim ljudi uspijevaju graditi politički sustav koji neće ponoviti represiju kao svoju temeljnu odrednicu.“³⁵

Zapravo, demokratsku ustavnu državu vladavine prava na pojavnjoj razini najlakše uočavamo i prepoznavamo analizom njezina ustava: „Ustav određuje obvezujuću snagu osnovnih prava, te odricanje od svake ustavne promjene koja bi urušavala bitna načela političkog sustava (politička demokracija, vladavina prava, podjela vlasti, narodni suverenitet, socijalna država, federalizam) kao i posebnu ulogu saveznog ustavnog suda kao čuvara ustavnog poretka.“³⁶

Poseban utjecaj na stvaranje i ustroj demokratske ustavne države vladavine prava putem ustava ustavotvorci ostvaruju u procesu napuštanja totalitarnog i njegove zamjene demokratskim sustavom vlasti. U tim i takvim situacijama ustav je onaj pravni instrument kojim se osigurava „poseban korak ka demokraciji (...) dakle, prijelaz političke vlasti s jedne osobe ili skupine osoba u niz institucionalnih pravila koja moraju priznati svi i koja moraju jednako vrijediti za sve, to jest za one koji vladaju i one kojima se vlada.“³⁷

U takvoj su se situaciji našle sve zemlje koje su devedesetih provodile svoju tranziciju iz komunističkog (totalitarnog sustava) u demokratski sustav, pa i Republike Hrvatska. Taj je proces u Republici Hrvatskoj bio predodređen provođenjem prvih višestranačkih izbora i na temelju njihova rezultata konstituiranjem prve višestranačke vlasti. Višestranačka demokracija, i na njoj utemeljena vlast, odmah je bjelodano potvrdila da su nekompatibilne sa socijalističko-komunističkim ustavom. Ukazala se nužna potreba za donošenjem novoga ustava Republike Hrvatske, kojim će se ustavno pravno urediti društvena i državna zajednica sukladno idealima, ciljevima i vrijednotama demokratskoga sustava vlasti. Sukladno tomu mora se definitivno raskinuti s totalitarnim političkim sustavom i totalitarnom državom, prelaskom na demokratski politički sustav vlasti i demokratsku ustavnu državu vladavine prava, socijalne pravednosti, propisanih i zaštićenih ljudskih prava i sloboda, podjele vlasti, narodne suverenosti itd.

³⁴ Arsen Bačić, *Hrvatska i izazovi konstitucionalizma*, Split, 2001., str. 36.

³⁵ *Isto*, str. 42.

³⁶ *Isto*, str. 61.

³⁷ W. MERKEL, *n. dj.*, str. 92.

Da bi to ostvarila, Republika Hrvatska se usmjerila prema donošenju novoga ustava. Donošenjem novoga ustava 1990. godine Republike Hrvatska dala je jasne i neupitne odgovore ne samo o svojoj državnosti, teritorijalnoj cjelovitosti i suverenosti nego i prihvaćanju vrijednota, načela i ideala demokratske, ustavne države vladavine prava i o neprihvatljivosti vrijednota, načela i ideala totalitarnih društava i država s totalitarnim režimima vlasti.

4. Ustav RH iz 1990. i njegov odgovor totalitarnim sustavima

Društvene reforme koje su započele još za vrijeme trajanja sustava vlasti u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj na političkom planu kulminirale su provođenje prvih demokratskih višestranačkih izbora 1990. godine. Nakon njihova provođenja i uspostave vlasti na temelju rezultata višestranačkih izbora bilo je jasno da je u Hrvatskoj prekoračena prva i najvažnija stuba na putu njezina prevođenja iz totalitarnoga u demokratski poredak. Drugi važan korak u definitivnom napuštanju totalitarnoga političkoga sustava i totalitarnoga ustavnopravnoga poretka te njihove zamjene demokratskim političkim sustavom i demokratskom državom bila je povezana s donošenjem novoga Ustava Republike Hrvatske na temelju kojeg se izvršila cjelovita tranzicija iz totalitarnog u demokratski ustavnopravni poredak.

Hrvatski ustavotvorac je odmah, već u početnoj fazi rada na donošenju novoga ustava, jasno iskazao svoju namjeru donošenja ustava kojim će urediti Republiku Hrvatsku kao modernu demokratsku državu, ljudskih prava i sloboda te vladavine prava. Upravo zbog toga to ne može biti „neki formalni, utopijski, apstraktni ustavni tekst koji bi bio izvan vremena i prostora, već stvarni, realni ustav koji će jamčenjem ljudskih i građanskih prava, jamčenjem vladavine zakona i prava, a ne vladavine isključivih ideja i ljudi što je do sada bio slučaj, postati temeljnim i trajno vrijednosnim pravnim dokumentom hrvatskog naroda.“³⁸

Za izradu takva teksta ustava utvrđena su metodologijska polazišta temeljena na četirima polazištima:

1. ustav Republike Hrvatske mora slijediti pozitivnu hrvatsku državnopravnu tradiciju
2. povratak europskoj i oslonac na sjevernoameričku pravnu i ustavnu tradiciju

³⁸ Franjo TUĐMAN, „Politička i metodologijska polazišta te političko-pravna načela za izradu Ustava Republike Hrvatske“, Zapisnik 3. zajedničke sjednice svih vijeća Sabora održane 25. srpnja 1990., str. 3., objavljen u *Izveštima Hrvatskog sabora*, god. I., 1990., br. 3.

3. stvoriti ustav po mjeri običnoga čovjeka – građanina i naroda

4. stvoriti ustav trajnije vrijednosti.³⁹

Polazeći od navedenih metodologijskih polazišta te njihovom daljnjom razradom prihvaćena su političko-pravna načela na kojima se treba zasnivati novi ustav Republike Hrvatske. Ta su načela zapravo svojevrstan političko-pravni temelj za pisanje novoga ustava. Njih je u svome izlaganju u ime Predsjedništva Republike Hrvatske posebice istaknuo predsjednik dr. sc. Franjo Tuđman obrazlažući podneseni prijedlog odluke o donošenju novoga ustava Republike Hrvatske na zajedničkoj sjednici svih vijeća Sabora, održanoj 25. srpnja 1990. godine.

Ustav Republike Hrvatske treba se temeljiti na sljedećim političko-pravnim načelima:

- temeljno ishodište i cilj ustava jesu čovjekova, ljudska (građanska, politička, socijalna i kulturna) i narodna prava
- vrhovna vlast (suverenost) u Hrvatskoj izvire iz naroda i pripada narodu
- zakonodavna vlast pripada Saboru
- ustav jamči parlamentarnu demokraciju i vladavinu zakona (pravna država)
- pravo na političko, poduzetničko i društveno udruživanje pripada svim građanima
- pravo na vlasništva, tržišno gospodarstvo i slobodno poduzetništvo
- pravo na slobodno sindikalno organiziranje građana (radnika i poslodavaca)
- socijalna država – jamstvo socijalnih prava
- jamstvo narodnih prava i sloboda
- osiguravanje suverenosti Hrvatske u određivanju odnosa s drugim narodima i državama.⁴⁰

Na temelju metodologijskih polazišta i izloženih političko-pravnih načela izrađen je i 22. prosinca 1990. donesen novi Ustav Republike Hrvatske No, bilo bi pomalo nepravедno zanemariti utjecaj konstitucionalističke ustavnopravne teorije i na njegovo definiranje i prihvaćanje kao i, u krajnjoj liniji, na pisanje te donošenje konačnoga teksta Ustava Republike Hrvatske.

³⁹ Isto, str. 3. – 4.

⁴⁰ Isto, str. 4. – 5.

Dakako, ne bilo kojeg, već novog (tada se još vodila bitka za dominantnu poziciju između ustavnih teoretičara), dakle teorije „suvremenog modernog konstitucionalizma.“⁴¹

Na utjecaj suvremenog modernog (novog) konstitucionalizma na konačan sadržaj teksta Ustava Republike Hrvatske veliki doprinos imali su naši teoretičari konstitucionalizma koji su bili članovi Komisije za ustavna pitanja Sabora, imenovani iz reda javnih, znanstvenih i stručnih radnika, napose Arsen Bačić, Zlatko Crnić, Davor Krapac, Branko Smerdel, Smiljko Sokol, Zdravko Tomac. Njihove ideje i teorijske spoznaje konstitucionalizma, pa i one koje su preuzeli od europskih i sjevernoameričkih konstitucionalista, našle su plodan prostor u izradi novoga Ustava Republike Hrvatske, tim više što su ih dobro prihvatili ključni pripadnici političkih elita, koji su sudjelovali u pisanju, predlaganju, raspravljanju i donošenju novoga Ustava Republike Hrvatske 1990. godine.

Kao izričaj dominantnoga stajališta modernoga suvremenoga konstitucionalizma o ulozi ustava i njegova sadržaja glede ustroja i razvoja moderne demokratske ustavne države ljudskih prava i sloboda te vladavine prava, koji je koherentan s Ustavom Republike Hrvatske, smatramo onaj koji je u svome znanstvenome radu izložio A. S. Sweet pišući o ustavu trećega tipa: „Jedan od najvažnijih razvoja u globalnoj politici posljednjih pedeset godina bila je konsolidacija ustava trećeg tipa kao standarda bez suparnika. Poanta nije u tome da su svi ustavi trećeg tipa jednaki: činjenica je da nema dva ustava koji su potpuno jednaki. No, važna je široka globalna konvergencija u vjerovanjima da se samo ustavi trećeg tipa smatraju ‘dobrim’ ustavima. Ta se konvergencija naziva novim konstitucionalizmom ...

Nauk novog konstitucionalizma uključuje sljedeće:

- Državne institucije uspostavljaju se pisanim ustavom i svoje ovlasti izvode isključivo iz njega.
- Taj ustav pripisuje konačnu vlast narodnu posredstvom izbora ili referenduma.

⁴¹ Petar Bačić piše: „Kad govorimo o suvremenom ili modernom konstitucionalizmu mislimo na skup pravnih i političkih ideja koje su se u zapadnom svijetu razvijale od pojave prosvjetiteljstva sve do današnjih dana. To su koncepti koji čine osnovnu ustavnodemokratske političke i pravne misli: dioba i ograničenje državne vlasti, priznavanje i zaštita određenih osobnih prava ... te predstavnička vladavina. Te pojmove možemo promatrati i kao pokazatelje ustavnog razvoja svake suvremene države i društva. Stvarnu ustavnodemokratsku prirodu određenog sustava moguće je procijeniti upravo po mjeri u kojoj priznaje, štiti i razvija navedena temeljna načela.“ Petar Bačić, *Konstitucionalizam i sudski aktivizam: ustavna demokracija između vladavine većine i protuvećinskog argumenta*, Split, 2010., str. 78.

- Prakticiranje javne vlasti, uključujući zakonodavnu vlast, zakonito je samo ako je u skladu s ustavnim pravom.
- Ustav jamči katalog prava i sustav ustavnog sudstva za obranu tih prava.
- Sam ustav specificira kako se može revidirati.⁴²

Polazeći od svoga određenja, koje je, pored ostaloga, temeljeno i na teorijskom nauku suvremenoga modernoga konstitucionalizma, hrvatski se ustavotvorac odlučio svojim Ustavom iz 1990. ustrojiti demokratsku ustavnu državu ljudskih prava i sloboda, narodnoga suvereniteta, podjele vlasti i vladavine prava itd.

Ustav koji treba ustavnopravno ustrojiti takvu državu po naravi stvari mora počivati na oprječnu sustavu ideala, vrjednota i načela od onoga koji čini osnovu totalitarnih političkih režima i totalitarne države.

Analizom teksta Ustava Republike Hrvatske iz 1990., kao cjeline na načelnoj i pojedinačnoj razini, moguće je uočiti izravne i neizravne odgovore o neprihvatanju, odnosno razlazu s totalitarnim sustavima.

Na načelnoj razini moguće je izvući nekoliko odgovora kojima Ustav Republike Hrvatske na izravan i neizravan način ne prihvaća, odnosno odbacuje totalitarnu državu. Između ostaloga, najbitnije je sljedeće:

Prvo, Ustav u preambuli izrijekom utvrđuje da se Republika Hrvatska uspostavlja na „temelju državne suverenosti u razdoblju drugoga svjetskoga rata, izraženoj nasuprot proglašenja Nezavisne Države Hrvatske (1941.) u odlukama Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (1943.), a potom u Ustavu Narodne Republike Hrvatske (1947.) i poslije u ustavima Socijalističke Republike Hrvatske (1963. – 1990.). Na povijesnoj prekretnici odbacivanja komunističkog sustava...“⁴³

Iz citirana teksta jasno proizlazi da je hrvatski ustavotvorac odlučan svojim Ustavom iz 1990. definitivno raskinuti i s desnim i s ljevim totalitarizmom.⁴⁴

Osim toga, Ustav u preambuli daje dodatne čvrste argumente kojima potkrepljuje iskazane konstatacije. Tako on u zadnjem (četvrtom) stavku preambule *ekspresis*

⁴² A. Stone SWEET, „Ustavi i sudska vlast“, D. CARAMANI, *n. dj.*, str. 165.

⁴³ „Izvorišne osnove Ustava Republike Hrvatske“, *Narodne novine*, 1990., 56., st. 1., al. 12. te st. 2., prva rečenica

⁴⁴ Istini za volju, hrvatski ustavotvorac u Izvorišnim osnovama Ustava ne upotrebljava pojam totalitarizma (ni lijevog ni desnog), ali je nedvojbeno iskazao svoju namjeru odbacivanja političkih sustava koji su u navedenu razdoblju bili na vlasti u Republici Hrvatskoj. Ti sustavi su u političkoj i ustavnopravnoj teoriji definirani kao totalitarni, neovisno o prisutnim dvojabama kod nekih teoretičara (Merkel, Sartori) u kojoj je mjeri Titov politički sustav bio autoritaran i/ili totalitaran, odnosno kad je koji od tih oblika za vrijeme svoje egzistencije dominirao. Komunistički sustav, kao totalitaran sustav koji je egzistirao u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj, Republika je Hrvatska odredila i utvrdila u „Deklaraciji o osudi zločina počinjenih tijekom totalitarnog komunističkog poretka u Hrvatskoj 1945. – 1990. godine“, *Narodne novine*, 2006., 76.,

verbis navodi: „Poštujući na slobodnim izborima, odlučno izraženu volju hrvatskoga naroda i svih građana, Republika Hrvatska oblikuje se i razvija kao suverena i demokratska država u kojoj se jamče i osiguravaju ravnopravnost, slobode i prava čovjeka i državljanina, te promiče njihov gospodarski i kulturni napredak i socijalno blagostanje.“⁴⁵

Iz navedena teksta razvidno je da se već u preambuli jasno očituje volja ustavotvorca da se hrvatskim Ustavom ustroji i razvija Republika Hrvatska kao suverena i demokratska država u kojoj su zajamčene slobode i prava čovjeka i državljanina. Dakle, potpuno suprotno od totalitarnih država koje nisu demokratske i u kojima su ljudska prava i slobode bitno ograničene, a u njegovu najekstremnijem obliku ukinute. Osim toga, vlast je u skladu s voljom hrvatskoga naroda i svih građana, izraženoj na slobodnim izborima, što je nezamislivo u totalitarnom sustavu.

Drugo, već iz citirana teksta preambule može se zaključiti da se pojam „hrvatskog naroda“ u ostvarivanju vlasti na temelju slobodno provedenih izbora ne smije i ne može shvatiti u etničkom smislu, nego da ga se kao politički pojam treba razumijevati u građanskom – državljanskom smislu. To Ustav jasno precizira u 2. stavku 1. članka propisujući: „U Republici Hrvatskoj vlast proizlazi iz naroda i pripada narodu kao zajednici slobodnih i ravnopravnih državljana.“⁴⁶ Navedena odredba Ustava nesporno potvrđuje da je u njemu prihvaćeno načelo narodnoga suvereniteta kao pravni temelj suvremenih demokratskih sustava.⁴⁷

Ova odredba o narodnom suverenitetu „odnosi se na sve državljane Republike Hrvatske, bez razlikovanja s obzirom na nacionalnu pripadnost ili druge značajke. Demokracija je vladavina većine, ali uz osiguravanje i zaštitu jednakih prava (svim) manjinama.“⁴⁸

Treće, svoje određenje da Republiku Hrvatsku Ustavom ustroji kao suvremenu i demokratsku državu, hrvatski ustavotvorac najsnažnije izražava propisujući najviše vrijednote ustavnoga poretka Republike Hrvatske.⁴⁹ Najviše vrijednote ustavnoga

⁴⁵ „Izvorišne osnove...“, st. 4.

⁴⁶ „Ustav Republike Hrvatske“, čl. 1., st. 2.

⁴⁷ Vidi Smiljko SOKOL – Branko SMERDEL, *Ustavno pravo*, Zagreb, 1995., str. 116. – 120.

⁴⁸ Branko SMERDEL, *Ustav Republike Hrvatske*, Zagreb, 2010., str. 96.

⁴⁹ Najviše vrednote ustavnog poretka Republike Hrvatske propisane su u članku 3. Ustava iz 1990. Članak 3. glasi: „Sloboda, jednakost, nacionalna ravnopravnost, mirotvorstvo, socijalna pravda, poštivanje prava čovjeka, nepovredivost vlasništva, očuvanje prirode i čovjekova okoliša, vladavina prava i demokratski višestranački sustav najviše su vrednote ustavnog poretka Republike Hrvatske“. Ovaj članak je u promjenama hrvatskog Ustava 2000.g. dopunjen vrednotom „ravnopravnost spolova“ te ustavnom obvezom da su najviše vrednote ustavnog poretka temelj za tumačenje Ustava. Tim dopunama najviše vrednote ustavnog poretka postale su osnova kako formalnog tako i funkcionalnog ustavnog poretka Republike Hrvatske kao demokratske društvene i državne zajednice. U tom smislu ona svaka za sebe i sve zajedno čine najčvršću liniju razgraničenja demokratskog političkog sustava Hrvatske od bilo kojeg oblika totalitarnih sustava.

poretka temelj su formalnoga Ustava, kao i one koje su njime priznate kao temelj na kojem hrvatsko društvo počiva i treba se nadalje razvijati u realnim životnim situacijama, dakle i kao funkcionalni ustavni poredak.⁵⁰ Da je to tako napose će doći do izražaja usvajanjem dopune ovoga članka prilikom promjene Ustava, kada je propisano da su najviše vrjednote ustavnoga poretka i temelji za tumačenje Ustava Republike Hrvatske. Prema toj odredbi jasno je da Ustav priznaje samo one društvene odnose koji počivaju i razvijaju se na ovim vrjednotama.

Naime, on njih priznaje kao najviše vrjednote ustavnoga poretka Republike Hrvatske. Posve je razumljivo i neupitno da su ove vrjednote i u formalnom i u svom supstancijalnom smislu potpuno oprječne sustavu vrjednota na kojima počivaju totalitarni politički sustavi i totalitarne države.

Četvrto, već u preambuli i poglavlju o temeljnim odredbama Ustava pored odredbe koja propisuje najviše vrjednote ustavnoga poretka nalaze se odredbe sadržane u preambuli i pojedinim člancima ovoga poglavlja koje karakteriziraju i u bitnom određuju Hrvatsku kao modernu demokratsku ustavnu državu vladavine prava. To su odredbe koje se odnose na narodnu suverenost (o čemu je već bilo govora), na podjelu vlasti, na načela ustavnosti i zakonitosti i poštivanju ustavnoga poretka, političkim strankama, nacionalnim i drugim manjinama itd. Sve su ove odredbe, s jedne strane, utemeljene na najvišim vrjednotama ustavnoga poretka. S druge strane, razrađene su u posebnim poglavljima, potpoglavljima i u njima sadržanim člancima. Sukladno namjeni ovoga rada na njih ćemo se osvrnuti samo u onoj mjeri koliko je nužno istaknuti bitnu razliku između demokratskoga i totalitarnoga sustava jer upravo te razlike uz već navedene čine temelj ustavnoga odgovora Republike Hrvatske na totalitarne sustave.

Treće poglavlje Ustava uređuje temeljne slobode i prava građana i obuhvaća sljedeća potpoglavlja: „Zajedničke odredbe“, „Osobne i političke slobode i prava“ te „Gospodarska, socijalna i kulturna prava“. Iako nije izravno naznačeno u posebnom i/ili u zadnjem potpoglavljju, ovo potpoglavlje obuhvaća i čl. 69. kojim se regulira pravo na zdrav život te dužnosti države da građanima osigura pravo na zdrav okoliš, ali i obvezu fizičkih i pravnih osoba da, prema svojim ovlastima i djelatnostima, osobito skrbe o zaštiti zdravlja ljudi, prirode i ljudskoga okoliša.

Osim za slučaj izvanrednih okolnosti⁵¹ sva ljudska prava i slobode mogu se ograničiti samo zakonom i to sukladno ustavom propisanim uvjetima i kriterijima sadr-

⁵⁰ O formalnom i funkcionalnom ustavu vidi Neil MACCORMICK, *Institucije prava: ogled iz teorije prava*, Zagreb, 2014., str. 73. – 78.

⁵¹ Vidi „Ustav Republike Hrvatske“, čl. 69.

žanima u članku 16. Ustava Republike Hrvatske iz 1990.⁵² Prema 3. stavku 17. članka Ustava ne može se ograničiti primjena odredbi Ustava o pravu na život, zabrani mučenja, surovog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja, o pravnoj određenosti kažnjivih djela i kazni te o slobodi misli, savjesti i vjeroispovijesti pa ni u slučaju neposredne opasnosti za opstanak države. Prema svojoj opširnosti III. poglavlje obuhvaća više od trećine sadržaja Ustava. I ta činjenica ukazuje koliko je Ustav Republike Hrvatske kao demokratske države posvećen uređenju i zaštiti ljudskih prava i sloboda i to bez diskriminacije na bilo kojoj razini.⁵³ Razumljivo, jer njihovu uređivanju i zaštiti Ustav pristupa polazeći od teze da se ljudska (uključivo i manjinska) prava i slobode ne izvode iz političkoga i pravnog poretka, nego mu prethode. Drugim riječima, da ona ljudskom biću pripadaju samom činjenicom da je ljudsko biće. Takav pristup hrvatskoga ustavotvorca ljudskim pravima i slobodama (uključivo i manjinska prava i slobode) najbolji je i, reklo bi se, odlučujući ustavni i demokratski odgovor totalitarnim sustavima. Na toj se osnovi najbolje iščitava oprječnost između demokratskoga i totalitarnoga sustava.

Navedenu tvrdnju dodatno potvrđuju sljedeća načela: a) zabranjena je svaka diskriminacija građana Republike Hrvatske, čija je jednakost zajamčena zakonom;⁵⁴ b) zajamčena je ravnopravnost pripadnika nacionalnih manjina uz jamstvo kulturne autonomije, slobode izražavanja nacionalne pripadnosti te služenja svojim jezikom i pismom;⁵⁵ c) zajamčeno je pravo na ustavnosudsku zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda⁵⁶; d) utvrđuje se osobna odgovornost koja se ne može opravdati višim nalogom za svakoga tko se „ogriješi o odredbe ovog Ustava o temeljnim slobodama i pravima čovjeka i građanina.“⁵⁷

Peto, ustroj državne vlasti temelji se na jamstvima zaštite ljudskih prava i sloboda te na demokratskoj tečevini i vrjednoti vladavine prava koja se izražava kroz načelo podjele vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudbenu. Ustavno uređenje državne vlasti

⁵² Članak 16. *Ustava Republike Hrvatske* iz 1990. glasi: „Slobode i prava mogu se ograničiti samo zakonom da bi se zaštitila sloboda i prava drugih ljudi te pravni poredak, javni moral i zdravlje.“ Promjenom Ustava 2000. ovaj članak je dopunjen stavkom 2. koji glasi: „Svako ograničenje slobode ili prava mora biti razmjerno naravi potrebe za ograničenjem u svakom pojedinom slučaju.“ Navedenom odredbom ustavotvorac je propisao sukladno najvišim vrednotama ustavnog poretka ograničenja ljudskih prava i sloboda koje za svaki konkretni slučaj mora biti razmjerno naravi potrebe, odnosno da ograničenje ne smije biti prekomjerno potrebi zaštite ustavnog dobra. Naime, svaka prekomjernost bi zapravo dovela do povrede ljudskih prava i sloboda. Pored toga sukladno vrjednoti vladavine prava ustavotvorac je propisao da se ljudska prava i slobode mogu ograničiti samo zakonom, čime je onemogućena politička samovolja.

⁵³ Vidi „Ustav Republike Hrvatske“, čl. 14.

⁵⁴ *Isto*

⁵⁵ Čl. 15. u vezi s „Ustav Republike Hrvatske“, čl. 12., st. 2.

⁵⁶ Vidi „Ustav Republike Hrvatske“, čl. 125.

⁵⁷ Vidi *isto*, čl. 20.

na načelu diobe utvrđeno je odredbama u IV. poglavlju. Naime, podjela vlasti razumijeva, s jedne strane, njezino ustavno-pravno ograničenje, a s druge strane ustavnu pretpostavku bitnu za zaštitu ljudskih prava i sloboda. Još je slavni Montesquieu u svojoj knjizi *O duhu zakona* upozorio „da je svaki čovjek koji ima neograničenu vlast sklon da je zlouporabi, pa je stoga koncentracija vlasti u jednim rukama jednaka tiraniji.“⁵⁸ Zapravo, podjela vlasti treba osigurati da svaka grana vlasti obavlja svoje zadaće sukladno ustavu, zakonu i pravu, i to po strožim kriterijima nego što je to za fizičke i pravne osobe privatnoga prava. I dok fizičke (građani) i pravne osobe privatnoga prava mogu činiti sve što im ustavnopravni poredak ne zabranjuje, državna tijela i drugi nositelji javne vlasti (javna uprava, pravne osobe s javnim ovlastima i sl.) mogu činiti samo ono na što ih ustavnopravni poredak ovlašćuje. Dakako, smisao načela diobe vlasti nije i ne može biti utemeljen na pežorativnom stajalištu da sastavnice državne vlasti (zakonodavna, izvršna i sudbena) djeluju neovisno jedna od drugoj. Smerdel stoga s pravom upozorava:

Smisao načela diobe vlasti nije organizacijsko i funkcionalno odvajanje triju temeljnih grana vlasti koje bi onda, kako se često pogrešno tumači, djelovale neovisno jedna od drugoj. Takvo odvajanje ne samo što nije uopće moguće provesti, već bi sam takav pokušaj djelovao razorno na jedinstvo pravnog sustava i djelotvornost vlasti. Nasuprot takvim idejama, smisao je primjene diobe vlasti u tome da organizacijski omogući uzajamnu provjeru i ravnotežu između nositelja najviših državnih funkcija. Pored horizontalne dimenzije, gdje se uređuju odnosi između nositelja zakonodavne, izvršne i sudbene grane vlasti, dioba obuhvaća i vertikalnu dimenziju, odnose između središnje vlasti i lokalne samouprave utemeljene na ustavnoj razdiobi ovlasti, sukladno načelu ustavno zajamčenog prava na lokalnu samoupravu.⁵⁹

Šesto, polazeći od prihvaćenog koncepta po kojem je Ustav u hijerarhijskoj strukturi hrvatskog ustavnopravnog sustava najviši pravni akt te, s druge strane, istodobno i najviše pravo, unatoč načelu podjele vlasti, ostaje poseban ustavni položaj Ustavnoga suda Republike Hrvatske u odnosu na sve tri grane državne vlasti i on nije sastavni dio nijedne od njih. Za razliku od njih u sadržajnoj strukturi Ustava RH, Ustavni je sud pozicioniran zasebno u V. glavi:

Takvim pristupom ustavotvorac je Ustavnom sudu Republike Hrvatske, kao ustavnom tijelu, namijenio položaj koji je s jedne strane pandan ukupnoj državnoj vlasti – zakonodavnoj, izvršnoj i sudbenoj, uključivo (prošireno) ustavna tijela, kao što su: Predsjednik Republike Hrvatske, Državno sudbeno vijeće, Državno odvjetništvo i Pučki pravobranitelj. S druge strane, takvim pristupom ustavotvorac je istodobno povukao liniju razgraničenja između Ustavnog suda Republike Hrvatske kao ustavnog tijela prema svima njima.⁶⁰

⁵⁸ B. SMERDEL, *n. dj.*, str. 100.

⁵⁹ *Isto*, str. 100.

⁶⁰ Mato ARLOVIĆ, „Međuodnos Ustavnog suda Republike Hrvatske i sudbene vlasti u Republici Hrvatskoj“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, Split, god. 52., 2015., br. 2., str. 375.

To se najbolje razabire iz ustavnoga položaja, zadaća i nadležnosti Ustavnoga suda kako ih je normama ustavne snage⁶¹ uređio hrvatski ustavotvorac.

Zapravo, Ustavnom sudu Republike Hrvatske namijenjena je uloga u Häberleovu smislu „čuvara ustava“ te Ustavom utvrđenog tijela koje „jamči poštivanje i primjenu Ustava Republike Hrvatske i svoje djelovanje temelji na odredbama Ustava Republike Hrvatske i Ustavnog zakona o Ustavnom sudu Republike Hrvatske.“⁶² Polazeći od citiranog, valja iščitavati i razumijevati stajališta iskazana u mišljenju br. 598/2010 od 20. listopada 2010. Europske komisije za demokraciju putem prava (Venecijanska komisija) koje glasi: „26. (...) postojanje odvojenih glava u ustavu za ‘redovne’ sudove i Ustavni sud ne može značiti da Ustavni sud nije sud. Suprotno tome, postojanje posebne glave služi tome da se naglasi njegov osobiti status u odnosu prema svim državnim institucijama koje obnašaju državnu vlast, naglašavajući specifičnu svrhu i nadležnost Ustavnog suda.“⁶³

Njegova je temeljna zadaća jamčiti poštivanje i primjenu Ustava, odnosno da polazeći od najviših vrijednota ustavnoga poretka tumači Ustav i osigura njegovu primjenu kao najvišeg akta i najvišega prava za sve i svakoga, uključivo i tijela državne i druge javne vlasti, poštujući njihov ustavom utvrđeni djelokrug, zatim ustavom zajamčena i zaštićena ljudska (i manjinska) prava i slobode te vladavinu prava utemeljenu na načelu ustavnosti i zakonitosti.

Instrumenti za ostvarivanje takve zadaće Ustavnoga suda Republike Hrvatske propisani su Ustavom kao njegove nadležnosti,⁶⁴ koje mu *in ultima linea* omogućuju da u slučajevima povrede ustavnopravnih normi kojima je ustrojen demokratski sustav ustavne države vladavine prava nakon provedena postupka donese pravorijek kojim će ga zaštititi.

Za ostvarivanje toga zadatka sve su nadležnosti Ustavnoga suda u manjoj ili višoj mjeri značajne. No, možda ipak valja ukazati na četiri koje su od osobitog značaja za zaštitu demokratskoga društvenoga sustava vlasti u demokratskoj državi:

- a) *Odlučivanje o suglasnosti zakona s Ustavom i suglasnosti drugih propisa s Ustavom i zakonom.* Ovom svojom nadležnošću Ustavni sud na načelu ustavnosti i za-

⁶¹ Položaj, zadaće i nadležnost Ustavnog suda Republike Hrvatske uređeni su isključivo normama ustavne snage. Te norme su sadržane u Ustavu Republike Hrvatske, te u Ustavnom zakonu o Ustavnom sudu Republike Hrvatske, koji se sukladno članku 132. stavku 2. Ustava Republike Hrvatske „donosi po postupku određenom za promjenu Ustava“. Vidi „Ustav Republike Hrvatske“, *Narodne novine*, 2010., 85.

⁶² „Ustavnog zakona o Ustavnom sudu Republike Hrvatske“, *Narodne novine*, 2002., 49., čl. 2., st. 1. – pročišćen tekst.

⁶³ *Venecijanska komisija*, mišljenje br. 598., 2010. X. 2010.

⁶⁴ U Ustavu Republike Hrvatske iz 1990. nadležnost Ustavnog suda Republike Hrvatske propisana je u članku 125.

konitosti izravno doprinosi realizaciji vrjednote vladavine prava kao jedne od bitnih vrjednota na kojima počiva i uz pomoć kojih se realizira Ustavom propisan ustroj demokratske ustavne države.⁶⁵

- b) *Odlučivanje na temelju ustavnih tužbi o zaštiti Ustavom zajamčenih ljudskih prava i sloboda i prava na lokalnu i područnu (regionalnu) samoupravu* koja su, eventualno, povrijeđena pojedinačnim odlukama „državnih tijela, tijela jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave te pravnih osoba s javnim ovlastima.“⁶⁶ Ustavno jamstvo zaštite ljudskih prava i sloboda te prava na lokalnu i područnu (regionalnu) samoupravu, zatim propisivanje i odlučivanje o njihovoj zaštiti na temelju ustavne tužbe jedan je od značajnijih pokazatelja kojim hrvatski ustavotvorac preko Ustava odgovara neprihvatanjem totalitarnih sustava (i desnih i lijevih) jasno preferira i ustavnopravno uređuje demokratski sustav te štiti i razvija ljudska prava i slobode kao i prava lokalne i regionalne samouprave. Za razliku od takva demokratskoga sustava totalitarni sustavi ograničavaju ova prava u blažoj verziji, a u konačnoj ih verziji u cijelosti zabranjuju.
- c) *Ustavni sud je neovisno, samostalno i neutralno državno tijelo visokog autoriteta* i kao takvo čuvar je Ustava i „rješava sukob nadležnosti između tijela zakonodavne, izvršne i sudbene vlasti, čime osigurava ostvarivanje ustavom propisanog sustava vlasti koji počiva na načelu podjele vlasti, kada i ako dođe do njegove povrede.
- d) *Ustavni je sud nadležan za nadziranje ustavnosti programa i djelovanja političkih stranaka te, sukladno Ustavu, može zabraniti njihov rad.*⁶⁷

Ova nadležnost, uz nadležnost Ustavnoga suda da sukladno Ustavu odlučuje „o odgovornosti predsjednika Republike“⁶⁸, izravno potvrđuje poziciju Ustavnoga suda kao čuvara Ustava te odgovornost za poštivanje i provedbu Ustava Republike Hrvatske i u formalnom i funkcionalnom smislu, dakle onoga što se temelji na najvišim vrjednotama ustavnoga poretka i osnova su njegovu tumačenju. Zapravo, Ustavni je sud Republike Hrvatske nadležan da, sukladno Ustavu, kontrolira ustavno utemeljene demokratske programe te djelovanje političkih stranaka s pravom da može

⁶⁵ Vrjednota vladavine prava iz članka 3. ostvaruje se realizacijom načela ustavnosti i zakonitosti propisano člankom 5. Ustava Republike Hrvatske.

⁶⁶ „Ustav Republike Hrvatske“, *Narodne novine*, 2000., 113., čl. 128. al. 4. Naime ova nadležnost Ustavnog suda Republike Hrvatske u tekstu kako je citirano usvojena je u promjeni Ustava 2000. i do danas je na snazi.

⁶⁷ Vidi „Ustav Republike Hrvatske“, 1990., čl. 125., al. 6. Ova odredba Ustava je preživjela sve njegove dosadašnje promjene te je i sada na snazi. Vidi „Ustav Republike Hrvatske“, 2010., čl. 129., al. 8.

⁶⁸ Isto, čl. 125., al. 5.

zabraniti njihov rad ako se on ne bi temeljio na demokratskim načelima. Još točnije, ako njihovo djelovanje ne bi bilo sukladno najvišim vrijednotama ustavnoga poretka, odnosno Ustava Republike Hrvatske kao cjeline. Cjelovita nadležnost Ustavnoga suda uz već prethodno iskazane ustavne institute koji uz temeljne vrijednote čine esencijalnu građu njegove strukture, jasno i nedvojbeno ukazuju na to da je riječ o Ustavu koji utemeljuje demokratski sustav vlasti i kojem ne samo da je stran svaki (desni, lijevi ili drugi) totalitarizam nego ga on u svom supstancijalnom smislu ne prihvaća i zabranjuje. U tom smislu s pravom se može reći za Ustav Republike Hrvatske da je on najviši pravni akt i najviše pravo u zemlji, da je on strateški akt koji utvrđuje i propisuje najviše vrijednote i načela ustavnoga poretka na kojima se ustrojava društvena i državna zajednica te da on ustrojava i legitimira Hrvatsku pred unutrašnjom i međunarodnom javnošću kao demokratsku državu vladavine prava i ustava, zaštićenih i ustavom zajamčenih ljudskih (i manjinskih) prava i sloboda, koji je utemeljen na najvišem demokratskom europskom baštinjenju zajedničkih vrijednota, ideala i sloboda koje štite i razvijaju demokratsko društvo i u njemu slobodu za sve i svakog zasnovanu na vladavini prava, jamstvu i zaštiti ljudskoga dostojanstva.

Umjesto zaključka

Ustav Republike Hrvatske od svog donošenja 1990. godine više je puta mijenjan (pet puta) i dopunjavan. Unatoč relativno učestalim promjenama potrebno je ukazati na dva obilježja (važna za ovaj rad) koja ih prate.

Prvo, temeljne vrijednote ustavnoga poretka na kojima počiva ustavno uređenje nisu ukidane, ali jesu dopunjene 2000. jednom novom vrijednotom koja se odnosi na ravnopravnost spolova. Slično je i s ustavnim načelima koja su temelj za razradu temeljnih vrijednota u supstancijalnom (sadržajnom) dijelu Ustava. I ona su proširivana i dopunjavana, ali tako da dalje razvijaju i na višu razinu podižu demokratski kapacitet ustavne države i u njoj sustava vladanja.

Drugo, sve izmjene i dopune Ustava Republike Hrvatske s ustavnopravnog gledišta dodatno su jačale demokratski sustav vlasti u cijelosti negirajući totalitarne sustave. S druge pak strane, iz teksta Ustava otklanjane su sve one odredbe koje bi izravno ili neizravno mogle biti oslonac bilo kakvu obliku autoritarne vlasti, njezinu napretku i jačanju. Sva ta pitanja u ovom radu ne će se posebice obrađivati, nego samo enumerativno navesti polazeći od kriterija njihova doprinosa demokratskom sustavu, dakako, prema danas važećem tekstu Ustava Republike Hrvatske objavljenog kao pročišćen tekst u *Narodnim novinama* br. 85/2010.

To je prije svega dopuna članka 3 kojim su propisane najviše vrjednote ustavnoga poretka Republike Hrvatske. One su a) dopunjene, kako je već rečeno, novom vrjednotom o ravnopravnosti spolova, ali i b) ustavnom obvezom da su te vrjednote temelj za tumačenje Ustava.⁶⁹

Dorađeno je i dopunjeno načelo ustavnosti i zakonitosti i to utvrđivanjem dužnosti za sve da se moraju „držati Ustava i prava i poštivati pravni poredak Republike Hrvatske.“⁷⁰

Propisana je obveza koja nalaže da unutrašnji ustroj političkih stranaka mora biti sukladan temeljnim ustavnim demokratskim načelima.

Članak 9., stavak 2. Ustava dopunjen je tako da ustavno pravno jača provedbu međunarodnoga prava i pravne stečevine Europske unije.⁷¹

Podjela vlasti u državi dodatno je specificirana poštujući načelo horizontalne i vertikalne podjele vlasti.⁷²

U dijelu koji govori o ljudskim pravima i slobodama formulacijom „svatko“ svakom je čovjeku koji se nalazi na području Republike Hrvatske ustavno zajamčena zaštita njegovih ljudskih prava i sloboda. Dodatno su ojačani instrumenti koji trebaju osigurati zaštitu od moguće zloporabe ograničenja ljudskih prava kada se za takvo ograničenje ispune ustavne pretpostavke bilo u tzv. redovnim, bilo u izvanrednim okolnostima.

Ojačana su i prava pripadnika nacionalnih (i drugih) manjina. Nacionalnim su manjinama proširena i konkretizirana prava i slobode koje ostvaruju primjenom tzv. pozitivne diskriminacije. Građanima je ustavno utvrđeno pravo da na temelju građanske inicijative odlučuju na referendumu o svim pitanjima iz nadležnosti predsjednika Republike Hrvatske i Hrvatskog sabora, sukladno Ustavu i zakonu.

Također, ukinut je polupredsjednički, a dodatno razvijen parlamentarni sustav.

Dopunama su proširene i konkretizirane ustavne odredbe koje se odnose na sudbenu vlast i pravosuđe u cjelini radi daljnjeg jačanja njihove neovisnosti i samostalnosti, ali i radi provođenja reformi u tom području koje trebaju doprinijeti daljnjem širenju temelja za ostvarivanje vladavine prava.

Proširene su i dopunjene odredbe o Ustavnom sudu Republike Hrvatske: proširene su i precizirane njegove nadležnosti, propisani su uvjeti i postupci izbora sudaca te dodatno ojačana njegova neovisnost.

⁶⁹ Č., Ustav Republike Hrvatske”, 2010., čl. 3.

⁷⁰ Isto, čl. 5., st. 2.

⁷¹ Isto.

⁷² Isto, čl. 4.

Posebno su izvršene dopune Ustava kojima se Republici Hrvatskoj i njezinim građanima omogućuje, sukladno Ustavu i pravu EU-a, ravnopravna suradnja s tijelima, građanima i pravnim osobama Europske unije itd.

Navedenim i drugim izmjenama i dopunama Ustava Republike Hrvatske neosporno je ojačala i proširila se ustavna osnova demokratskog kapaciteta u Republici Hrvatskoj za razvoj demokratskog društva u ustavnoj državi vladavine prava. Istodobno Hrvatska je ovakvim svojim Ustavom omogućila sebi i svojim građanima da u cijelosti baštini, koristi ih i razvija zajedničke ideale, vrijednote, načela i slobode današnjega demokratskoga svijeta, prije svega onoga koji je dominantan i čini temelj današnje Europske unije.

Pored inog, to je onaj sustav ideala, vrijednota, načela i sloboda koji u cijelosti odbacuje i ne prihvaća svaki oblik totalitarne vladavine. To je, u odnosu na desne totalitarizme, Europa jasno iskazala svojim odnosom prema talijanskome fašizmu Mussolinijeva sustava vlasti i/ili Hitlerovu nacionalsocijalizmu još svojim doprinosom da se oni pobijede u Drugom svjetskom ratu. Svoj stav prema tzv. lijevim komunističkim totalitarnim političkim sustavima Europa je iskazala dvjema rezolucijama koje je donijela Parlamentarna skupština vijeća Europe: *Rezolucija Vijeća Europe 1481 o potrebi međunarodne osude zločina totalitarnih komunističkih režima* donesena je 25. siječnja 2006., a 30. lipnja 2006. donesena je i *Rezolucija Vijeća Europe 1096 o mjerama razvrgavanja naslijeđa bivših totalitarnih komunističkih režima*.

Republika Hrvatska prihvatila je ove rezolucije kao članica Vijeća Europe, a od 1. srpnja 2013. i kao članica Europske unije. Ona ih je ugradila u svoj političko-pravni demokratski sustav donošenjem *Deklaracije o osudi zločina počinjenih tijekom totalitarnog komunističkog poretka u Hrvatskoj 1945. – 1990. godine*.⁷³

Ovom se *Deklaracijom* Republika Hrvatska (bez obzira na neke dvojbe teoretičara) jasno odredila prema komunističkom totalitarizmu smatrajući da je on u Hrvatskoj egzistirao u razdoblju od 1945. do 1990. godine. Osim toga, *Deklaracija* je razradila (polazeći od hrvatskih posebnosti) sadržaje iz navedenih rezolucija Parlamentarne skupštine Vijeća Europe. Cjelokupnim svojim sadržajem ona je, sukladno Ustavu Republike Hrvatske i navedenim rezolucijama, odgovorila o neprihvatljivosti i javnoj osudi komunističkoga totalitarnoga sustava u Hrvatskoj.

⁷³ *Narodne novine*, 2006., 76.

Odbor za Ustav, Poslovnik i politički sustav Hrvatskoga sabora

gordan.struic@gmail.com

UDK: 321.64:34(497.1)“1946/1953“

Prethodno priopćenje

PITANJE TOTALITARNE NARAVI AUTENTIČNE INTERPRETACIJE ZAKONA KAO RELIKTA PROŠLOSTI

Sažetak

Polazeći od kritika instituta autentična tumačenja zakona, koje počivaju na shvaćanju o ideološkoj i nedemokratskoj pozadini toga instituta, u ovom se radu razmatra pitanje može li se o interpretaciji zakona u parlamentima u državama bivše SFRJ koje su do danas zadržale taj institut govoriti kao o reliktu prošlosti koji je, kako pojedini autori navode, „vjeran totalitarnoj praksi“. U tom cilju, nakon prvoga, uvodnoga dijela rada, u drugom dijelu pobliže se razmatra utjecaj Ustava SSSR-a iz 1936. i sovjetske doktrine o državi i pravu na uvođenje interpretativne ovlasti Prezidija Narodne skupštine FNRJ 1946. u Ustav FNRJ iz 1946., što je činilo jednu od ishodišnih točaka u oblikovanju instituta autentična tumačenja zakona kakav postoji danas. U trećem dijelu rada ukratko se izlaže kako je u FNRJ, a zatim i u SFRJ, bila uređena ovlast za davanje autentična tumačenja zakona, kakva je bila zbiljska uloga toga instituta, ali i učestalost njegova korištenja na saveznoj razini, pri čemu se kao primjer uzima formativno razdoblje izgradnje institucija državne vlasti i prava FNRJ, tj. od 1946. do 1953. U četvrtom dijelu rada istražuje se zbiljska uloga koju autentično tumačenje zakona ima danas u državama bivše SFRJ koje su ga nastavile koristiti i nakon stjecanja njihove samostalnosti te se u tom cilju razmatraju stajališta njihovih ustavnih sudova, kao i proceduralni mehanizmi parlamentarnih poslovnika te učestalost njihova korištenja interpretativne ovlasti u razdoblju od stjecanja njihove samostalnosti do danas. U petom dijelu rada pristupa se zaključnim razmatranjima i davanju odgovora na istraživačko pitanje.

Ključne riječi: interpretativna ovlast, autentično tumačenje, totalitarno pravo, FNRJ, SFRJ

THE QUESTION OF TOTALITARIAN NATURE OF THE AUTHENTIC INTERPRETATION OF THE LAW AS A RELICT OF THE PAST

Abstract

Starting from the criticisms of the institute of the authentic interpretation of the law which are based on an understanding of the ideological and undemocratic background of that in-

stitute, in this paper the author tries to answer the question whether one can refer to the interpretation of the laws - by the parliaments of the four states of former Yugoslavia which maintained that institute - as a relic of the past that are, for some authors, 'faithful to the totalitarian practices'. After the introduction, the second part of the paper discusses the influence of the Constitution of the USSR from 1936 and the Soviet doctrine of the state and law on the introduction of interpretive authority of the Presidium of the Assembly of the Federal People's Republic of Yugoslavia in Constitution of the Federative People's Republic of Yugoslavia (1946), which was one of the starting points in shaping the institute of the authentic interpretation of the law as it exists today. The third part of this paper examines the regulation of interpretive authority in Federal People's Republic of Yugoslavia and Socialist Federal Republic of Yugoslavia, as well as the role and the frequency of its use at the federal level, taking the formative period of foundation state institutions and law between 1946 and 1953 as an example. The fourth part of this paper exposes the role that the authentic interpretation of the law has today in the four states of former Yugoslavia which maintained that institute after gaining their independence. For this purpose, the author analyses practice of Constitutional Courts in those four states, as well as procedural mechanisms of the parliamentary rules of procedure regarding that matter and the frequency of its use. In the final, fifth part, the author approaches to concluding observations and answers the research question posed at the beginning of the paper.

Key words: interpretive authority, authentic interpretation, totalitarian law, Federal People's Republic of Yugoslavia, Socialist Federal Republic of Yugoslavia

Uvodna razmatranja

Polazeći od poimanja parlamenta kao zastupničkoga tijela koje donošenjem zakona, drugih propisa i općih pravnih akata te izborom i kontrolom rada nositelja egzekutive (izvršne vlasti) izražava suverenost naroda,¹ legislativna (zakonodavna) ovlast parlamenta uobičajeno se navodi kao jedna od njegovih temeljnih ovlasti.² U pojedinim državama, poput Belgije, Bjelorusije, Grčke, Hrvatske, Makedonije, Slovenije i Srbije, uz potonju ovlast vrlo je usko vezana, odnosno iz nje proizlazi interpretativna ovlast parlamenta, tj. ovlast zakonodavca da daje autentična (vjero-dostojna, izvorna)³ tumačenja pojedinih odredbi zakona, koja počiva na shvaćanju da je parlament, kao donositelj određenog zakona, najpozvaniji pojasniti pravi sadržaj i smisao njegovih pojedinih odredbi u slučaju njihove nejasnosti ili pogriješne interpretacije u praksi. Dade li zakonodavac tumačenje zakonskih odredbi, ono će

¹ Usp. Ivan PRPIĆ – Žarko PUHOVSKI – Maja UZELAC (ur.), *Leksikon temeljnih pojmova politike: abeceda demokracije*, Zagreb, 1990., str. 145.

² Vidi Saša GAVRIĆ – Damir BANOVIĆ, *Parlamentarizam u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2012., str. 28.; Branko SMERDEL – Smiljko SOKOL, *Ustavno pravo*, Zagreb, 2009., str. 301.; Irena PEJIĆ, *Parlamentarno pravo*, Niš, 2011., str. 24.

³ Navedeni izrazi u ovom radu ravnopravno se koriste.

se smatrati sastavnim dijelom zakona koji je tumačen, djelovati povratno (retroaktivno, *ex tunc*) i prema svima (*erga omnes*). Iz tih glavnih značajki ovoga instituta ujedno proizlaze i neke od ključnih primjedbi koje smjeraju njegovu uklanjanju iz pravnoga poretka ili, pak, bitnom ograničavanju pretpostavki za njegovu daljnju uporabu.

Među kritikama instituta autentična tumačenja zakona u Republici Hrvatskoj posebno se ističu one⁴ koje ukazuju na ustavnu zabranu povratnoga djelovanja zakona i drugih propisa, ustavno načelo diobe zakonodavne, izvršne i sudbene vlasti (uz shvaćanje da je tumačenje zakona inherentno sudbenoj vlasti), ali i načelo demokratskog pluralizma, koje podrazumijeva bitna procesna jamstva legitimiteta postupka za vjerodostojno tumačenje zakona,⁵ napose s obzirom na to da se redovni postupak donošenja zakona provodi u dva (iznimno u tri) čitanja dok se o prijedlogu za vjerodostojno tumačenje zakona raspravlja u (tek) jednom čitanju pa je u postupku za davanje takva tumačenja mogućnost sudjelovanja javnosti znatno ograničenija u odnosu na redovni zakonodavni postupak. Povrh toga, pri ukazivanju kritičara autentična tumačenja zakona na njegovu oprječnost pojedinim ustavnim načelima izraženo je shvaćanje o ideološkoj i nedemokratskoj pozadini toga instituta koji „i dalje grubo krši autonomiju sudbene vlasti zajamčenu Ustavom.“⁶

Na potonjem tragu u ovom se radu istražuje može li se o autentičnu tumačenju zakona u državama bivše SFRJ danas govoriti kao o reliktu⁷ prošlosti koji je, kako pojedini autori navode, „vjeran totalitarnoj praksi“.⁸ U tom cilju, nakon prvoga, uvodnoga dijela, u drugom dijelu rada razmatra se utjecaj Ustava SSSR-a iz 1936. i sovjetske doktrine o državi i pravu na uvođenje interpretativne ovlasti Prezidija⁹ Narodne skupštine FNRJ 1946. u pravni sustav FNRJ, kao jedne od ishodišnih

⁴ Vidi Miljenko GIUNIO, „Osvrt na rasprave o autentičnom tumačenju zakona“, *Pravo i porezi*, god. XV., 2006., br. 4., str. 72. – 77.; Teodor ANTIĆ, „Vjerodostojno tumačenje zakona“, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, god. XXXVI., 2015., br. 1., str. 637. – 640.; Siniša RODIN, „Demokratsko-pluralistička kritika instituta tzv. vjerodostojnog tumačenja“, *Informator*, god. LIII., 2005., br. 5337. – 5338., str. 2. – 3.

⁵ Usp. Siniša RODIN, „Ratio non iure pervenit, sed natura percipitur – Demokratsko-pluralistička kritika instituta tzv. vjerodostojnog tumačenja“, Ivan KOPREK (ur.), *Thesaurus Archigymnasii: Zbornik radova u prigodi 400. godišnjice Klasične gimnazije*, Zagreb, 2007., str. 564.

⁶ *Isto*, str. 565.

⁷ U prenesenom značenju, pod reliktom se razumije „ono što je preživjelo, preostalo iz prošlosti“. Ljiljana Jojić (ur.), *Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika*, Zagreb., 2015. str. 1323.

⁸ Davor RODIN, „Dva problema hrvatskoga parlamentarizma“, *Analisi Hrvatskog politološkog društva*, god. II., 2005., br. 1., str. 30.

⁹ Riječ je o tijelu koje je do 1953. imalo „sve nadležnosti karakteristične za šefa države u parlamentarnom ili skupštinskom sistemu vladavine, ali i znatno više od toga“ (Aleksandar FIRA, *Ustavno pravo*, Beograd, 1979., str. 99). Tako je ono, primjerice, moglo raspisati izbore za Narodnu skupštinu, ratificirati međunarodne ugovore, proglasiti opću mobilizaciju i ratno stanje u slučaju oružanog napada na FNRJ, ocjenjivati suglasnost republičkih zakona s Ustavom FNRJ i saveznim zakonima uz naknadnu potvrdu Narodne skupštine, a na zahtjev Vlade FNRJ itd. Biral ga je i razrješavala Narodna skupština FNRJ na zajedničkoj sjednici obaju domova.

točaka¹⁰ u oblikovanju instituta autentična tumačenja zakona. U trećem dijelu rada ukratko se izlaže kako je bilo uređeno pitanje ovlasti za davanje takva tumačenja u FNRJ, a zatim i u SFRJ, ali i istražuje koliko se često tim institutom koristilo na saveznoj razini¹¹ usredotočujući se na razdoblje od 1946. do 1953., tj. od donošenja Ustava FNRJ do donošenja *Ustavnoga zakona o osnovama društvenog i političkog uređenja FNRJ i saveznim tijelima vlasti*, čime je obuhvaćeno cjelokupno formativno razdoblje izgradnje institucija državne vlasti i prava. Nakon što se u četvrtom dijelu razmotri uloga koju autentično tumačenje zakona ima danas u državama bivše SFRJ koje su zadržale taj institut, u petom dijelu rada pristupa se zaključnim razmatranjima. U ovom radu polazi se od teze da se o institutu autentična tumačenja zakona u državama bivše SFRJ koje su ga zadržale, napose s obzirom na njegovu dugu povijest i postupno oblikovanje, doista može govoriti kao o reliktu prošlosti, ali ne i o tome da je „vjeran totalitarnoj praksi“.

1. Utjecaj sovjetskoga prava i teorije

Iako se interpretativna ovlast zakonodavca može uočiti već u Justinijanovu kodeksu iz 529., prema kojem zakone tumači onaj tko ih je ovlašten donijeti¹² – i to kao izraz shvaćanja o delegiranju zakonodavne vlasti od naroda na cara, radi općega boljitka, kroz *lex de imperio* ili *lex regia*¹³ – do uvođenja interpretativne ovlasti Prezidija Narodne skupštine FNRJ u Ustav FNRJ iz 1946. došlo je po uzoru¹⁴ na Ustav SSSR-a iz 1936. prema kojem je ovlast tumačenja zakona SSSR-a sve do 1988. imao Prezidij Vrhovnog Sovjeta SSSR-a, a nakon ustavne revizije 1988. Vrhovni Sovjet SSSR-a, kao najviše zakonodavno tijelo SSSR-a, do 1990.¹⁵

¹⁰ Valja skrenuti pozornost na to da je tumačenje zakona od strane zakonodavca bilo predviđeno i u austrijskom Općem građanskom zakoniku koji se primjenjivao, *inter alia*, i na hrvatskom području. Vidi pobliže u: Gordan STRUIĆ, „Vjerodostojno tumačenje zakona u hrvatskom parlamentarnom pravu od 1947. do danas“, *Hrvatska i komparativna javna uprava*, Zagreb, god. XVI., 2016., br. 3., str. 558.

¹¹ Imajući u vidu da se FNRJ sastojala od šest republika i da je Prezidij svake republičke skupštine imao ovlast davati obavezna tumačenja samo republičkih zakona, a Prezidij Narodne skupštine FNRJ obavezna tumačenja saveznih zakona, koji su vrijedili na čitavom teritoriju FNRJ, iz razloga preglednosti u radu je pri istraživanju učestalosti davanja takvih tumačenja zakona korištena praksa Prezidija Narodne skupštine FNRJ.

¹² Lat. *Eius est interpretari legem, cuius est condere*. Vidi Ante ROMAC, *Minerva: florilegium sententiarum latinarum – florilegij latinskih izreka*, Zagreb, 1988., str. 392.

¹³ Usp. Bogdan IANCU, *Legislative Delegation: The Erosion of Normative Limits in Modern Constitutionalism*, Heidelberg, 2012., str. 20. – 21.

¹⁴ Vidi Miljenko GIUNIO, „Ustavnost i vjerodostojnost autentičnog tumačenja zakona u hrvatskoj praksi“, *Pravo u gospodarstvu*, god. XLIV., 2005., br. 5., str. 14.; S. RODIN, „Ratio non iure...“, str. 561.

¹⁵ Usp. G. STRUIĆ, *n. dj.*, str. 560.

Ustavom SSSR-a iz 1936. postavljeni su normativni okviri sovjetske doktrine države i prava (dakle, i shvaćanja o interpretaciji zakona) na podlozi marksističko-lenjinističke metode dijalektičkoga i historijskoga materijalizma s temeljnom premisom o državi kao organizaciji s monopolom fizičke prisile radi ostvarenja klasnih interesa¹⁶ pri čemu je pravo predstavljalo formaliziran „izraz volje vladajuće klase.“¹⁷ Takvo, instrumentalno shvaćanje prava, kao alata u rukama vladajuće klase, jasno se ocrta u djelima čuvenih sovjetskih teoretičara toga vremena, poput Denisova koji je, među ostalima, isticao da su država i pravo usko vezani uz klase¹⁸ i da je sovjetsko pravo „socijalističko pravo, tj. u zakon pretvorena volja radničke klase koja u savezu s radnim seljaštvom vrši državno rukovodstvo sovjetskim društvom (...).“¹⁹ Osim toga, vrijedi spomenuti i Golunskog i Strogoviča koji su – polazeći od toga da država, ostvarivanjem volje vladajuće klase kojoj pripada vlast, štiti i osigurava njezine interese²⁰ – smatrali da je socijalističko pravo vezano uz socijalističku zakonitost koja čini metodu „ostvarenja diktature proletarijata i socijalističke izgradnje“ izraženu kroz jamstvo da će državna tijela, službenici i građani strogo i trajno poštivati zakone sovjetske vlasti.²¹ Pritom Szabo tumači da cilj legislative u socijalističkome pravu nije u „prikriivanju volje vladajuće klase“²². Naime, ono polazi od ideje da volja zakonodavca ne dopušta da se pod izgovorom tumačenja izmijeni srž pravnih pravila kao ni da, primjenom smislenog tumačenja, sastavni dio nekog zakona postane neki „element koji bi mu bio stran.“²³ Štoviše, Szabo smatra da, za razliku od buržoaskoga poretka, sa sudcem u središnjoj ulozi u pravnome sustavu „socijalistička evolucija nije učinila takvu grešku“ jer bi korektivna interpretacija bila u opreci s načelima marksizma i lenjinizma.²⁴

Eventualna učestalost u primjeni interpretativne ovlasti u praksi nimalo nije trebala biti sporna s obzirom na shvaćanje da takvo tumačenje „ne može poprimiti

¹⁶ Lenjin tako navodi da je država „mašina za ugnjetavanje jedne klase od strane druge klase, mašina koja služi za to da se u pokornosti jednoj klasi drže ostale podčinjene klase.“ Vladimir Iljič LENJIN, „O državi: Predavanje na Sverdlovljevom univerzitetu 11. jula 1919. g.“, Vladimir Iljič LENJIN – Josif Visarionovič STALJIN, *O socijalističkoj državi i sovjetskoj demokraciji*, Zagreb, 1946., str. 56.

¹⁷ Stevan LILIĆ, „Uticaj sovjetske doktrine o državi i pravu na našu teoriju upravnog prava“, *Pravni kapacitet Srbije za evropske integracije: Zbornik radova*, knj. 1., Stevan LILIĆ (ur.), Beograd, 2006., str. 40. – 41.

¹⁸ Usp. Andrej I. DENISOV, *Osnovi marksističko-lenjinističke teorije države i prava*, Beograd, 1949., str. 31.

¹⁹ *Isto*, str. 284.

²⁰ Usp. Sergej A. GOLUNSKIJ – Mihail S. STROGOVIČ, *Teorija države i prava*, Zagreb, 1946., str. 131.

²¹ *Isto*, str. 185.

²² René DAVID – John E. C. BRIERLEY, *Major legal systems in the world today*, London, 1978., str. 223. – 224.

²³ *Isto*, str. 224.

²⁴ Usp. *isto*.

nakazne oblike.²⁵ Smatralo se da je – u odnosu na buržoaske poretke koji tek rijetko pribjegavaju izvornom tumačenju zakona i to zbog „fikcije o nepogrešivosti zakonodavca na kojoj se temelji načelo nenarušivosti zakona“, ali i zbog „interesa staleža jurista“ – revolucionaran poredak od toga „grijeha čist, on se ne boji priznati vlastite pogreške.“²⁶ Na temelju takva pristupa pod ključnom prednošću autentična²⁷ tumačenja zakona podrazumijeva se primjena dijalektičko-materijalističke metode interpretacije koja uključuje analitičku usporedbu zakona s prethodnim zakonima koji su uređivali istu materiju, s ostalim zakonima istoga pravnoga sustava, s realnim okolnostima, ali ponajviše s „politikom naprednih slojeva društva“, kako bi se isključilo tzv. „šablonsko tumačenje i primjena pravnih normi.“²⁹

Međutim, izložena teorijska podloga u SSSR-u nije posve lišila sudbenu vlast prava na interpretaciju. Naime, pravo tumačenja zakona imao je i Vrhovni sud SSSR-a, ali uz nekoliko ograničenja u odnosu na Prezidij Vrhovnoga Sovjeta SSSR-a. Prvo, mogao je interpretirati samo zakone koji se tiču sudske djelatnosti, odnosno prakse; drugo, morao je imati povod i osnovu za takvo tumačenje; treće, njegova tumačenja bila su obvezujuća isključivo za tijela sudbene vlasti SSSR-a; četvrto, bio je pod kontrolom Prezidija Vrhovnog Sovjeta SSSR-a.³⁰ Premda je totalitarni model omogućio klasičnu trodijelu državne vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudbenu vlast, primjenom načela jedinstva vlasti uz podređenost svih funkcija legislativi kao izrazu volje naroda³¹ zbiljski je sudbenoj vlasti negirana autonomija te je pravo u potpunosti bilo subordinirano političkoj volji.³²

²⁵ Pēteris I. STUČKA, „Revolucionarna funkcija prava i države“, Branko CARATAN i dr. (ur.), *Sovjetske teorije prava*, Zagreb, 1984., str. 126.

²⁶ *Isto*, str. 134.

²⁷ Za razliku od Golunskog i Strogoviča, koji smatraju da tumačenje zakona Prezidija Vrhovnog sovjeta nije „autentično“, već „obavezno“, jer u formalno-pravnom smislu „Prezidijum Vrhovnog sovjeta SSSR nije zakonodavni organ“ (S. A. GOLUNSKIJ – M. S. STROGOVIČ, *n. dj.*, str. 229.), Stučka koristi pojam autentičnog tumačenja, baš kao što ga iz perspektive Ustava FNRJ iz 1946. koristi Đorđević koji obrazlaže da je Prezidij Narodne skupštine FNRJ mješovito zakonodavno-izvršno tijelo (usp. Jovan ĐORĐEVIĆ, *Politički sistem: prilog nauci o čoveku i samoupravljanju*, Beograd, 1988., str. 656.) i da je riječ o autentičnom tumačenju (usp. Jovan ĐORĐEVIĆ, *Ustavno pravo*, Beograd, 1989., str. 480.). Bačić također koristi pojam autentičnog tumačenja općenito navodeći da Prezidij „i njemu slični organi ne samo da zamjenjuju predstavničko tijelo u njihovoj osnovnoj zakonodavnoj djelatnosti, oni stoje i iznad svih sudova, budući njima pripada i pravo interpretacije zakona. U gotovo svim socijalističkim ustavima autentična interpretacija državnih zakona priznata je funkcija prezidijuma odnosno njemu sličnih organa. Očevidni ratio ovoga principa leži u tome da zakon najbolje može protumačiti njegov tvorac.“ (Arsen BAČIĆ, *Principi podjele i jedinstva vlasti u Jugoslaviji*, Split, 1990., str. 116.) Iz potonjih razloga valjalo bi se prikloniti stajalištu o obaveznom kao „autentičnom“ tumačenju.

²⁸ A. I. DENISOV, *n. dj.*, str. 434.

²⁹ *Isto*.

³⁰ *Isto*, str. 430. – 431.

³¹ Usp. Duško VRBAN, *Sociologija prava: uvod i izvorišne osnove*, Zagreb, 2006., str. 243.

³² Usp. Dalibor ČEPULO, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu od srednjeg vijeka do suvremenog doba*, Zagreb, 2012., str. 316.

Podgorecki smatra da je subordiniranost prava političkoj volji – o kojoj ovisi stvaranje prava i njegova primjena – jedno od obilježja tzv. totalitarnog prava, baš kao i nesamostalnost i marginalizacija pravosuđa te privid zakonitosti s obzirom na nestabilnost, nepredvidljivost i sustavnu zloporabu prava.³³ Na pojam totalitarnoga prava u kontekstu sovjetskoga prava referira se i Ioffe koji smatra da je sovjetsko pravo moguće najbolje shvatiti kao „niz suprotstavljenih odrednica kao smjernica, koje nisu nužno izričito formulirane“,³⁴ poput odnosa demokratskoga centralizma i centralizirane demokracije. Demokratski centralizam izvire iz lenjinističkoga shvaćanja boljševičke stranke i temelj je na kojem počiva konstituiranje državne vlasti kroz obavezan izbor svih ključnih tijela te podređenost i odgovornost egzekutive i sudbene vlasti vijećima, tj. sovjetima, dok je centralizirana demokracija omogućila da se sve imalo važnije odluke unaprijed donose na partijskim forumima, u čemu je najznačajniju ulogu imao Politbiro, uže tijelo Centralnoga komiteta.³⁵ Vrbani, pak, ističe da bi umjesto pojma totalitarnoga prava bilo primjerenije rabiti pojam prava u totalitarizmu, napose ako imamo u vidu „upitnost te ideal-tipske konstrukcije“ te smatra da pravo u komunističkim društvima karakterizira, prvo, kvazilegalnost, između ostaloga, kod primjene ekstenzivnoga tumačenja i povrede načela zabrane povratnoga djelovanja zakona, drugo, potpun ili djelomičan gubitak autonomije prava u odnosu na političku volju,³⁶ treće, ideologizacija prava u cilju zaštite interesa vladajućih te, četvrto, traženje legitimiteta takva poretka u „mlenarističkoj viziji društvenog razvoja.“³⁷

S obzirom na to da su spomenuta obilježja sovjetske doktrine države i prava preuzele istočnoeuropske i komunističke države,³⁸ valjalo bi razmotriti kako je u FNRJ, a zatim i u SFRJ, bila regulirana ovlast za davanje autentična tumačenja zakona, kakva je bila zbiljska uloga toga instituta i koliko je često bio korišten pri čemu je kao primjer uzeto formativno razdoblje izgradnje institucija državne vlasti i prava FNRJ, tj. od 1946. do 1953.

³³ Usp. D. VRBAN, *n. dj.*, str. 241. – 244. Uz spomenute tri značajke Podgorecki ističe da totalitarno pravo karakteriziraju i: temeljna norma kao izvorišna osnovica (koju čini politička volja uobličena u karizmatikom vodi, ali i koja predstavlja najviši izvor prava), nevažnost ustava u totalitarizmu, primjetna birokratizacija društva, rigidnost sankcija i manipulacije pravnim sredstvima (*Isto.*).

³⁴ *Isto*, str. 245.

³⁵ Usp. *isto*, str. 245. – 246.

³⁶ Messner smatra da u bitne crte totalitarističkih režima ulazi oblikovanje političke volje koje određuje vođa partije i krug osoba oko vode, a zadatak narodnog zastupništva nalazi se upravo u tome da primi volju vlasti, postajući instrument „propagandističkog nametanja te volje“. Ivan MACAN, „Filozofska analiza totalitarizma“, *Obnovljeni život*, god. LI., 1996., br. 1–2., str. 41.

³⁷ D. VRBAN, *n. dj.*, str. 249. – 250.

³⁸ Usp. *isto*, str. 249.

2. Autentično tumačenje zakona u FNRJ i SFRJ

Do uvođenja autentična tumačenja zakona u pravni sustav FNRJ došlo je na temelju izričite odredbe Ustava FNRJ 1946. kojom je bila predviđena ovlast Prezidija Narodne skupštine FNRJ da „daje obavezna tumačenja saveznih zakona.“³⁹ Nakon ukidanja Prezidija (1953.) interpretativnu ovlast dobila je Komisija za tumačenje zakona Narodne skupštine FNRJ, nakon čega je (od 1963.) ta ovlast pripala Saveznoj skupštini i potom (od 1974. do 1990.) Saveznom vijeću i Vijeću republika i pokrajina. Prema tome, baš kao i kod Ustava SSSR-a iz 1936., ustavna ovlast davanja autentičnih tumačenja saveznih zakona isprva je pripadala instituciji Prezidija, sve do njegova ukidanja.

Iako se radilo o vrlo kratkoj ustavnoj odredbi, ona nije bila razrađena poslovnikom, nego je to učinjeno tek nakon davanja interpretativne ovlasti posebnoj skupštinskoj komisiji za tumačenje zakona 1953. kada je donesen i poseban poslovnik o njezinu radu.⁴⁰ Ključne odredbe toga poslovnika, koje su bile preuzete iz saveznog Ustavnoga zakona⁴¹ donesena u siječnju 1953., činile su one o ovlaštenicima na podnošenje prijedloga za tumačenje zakona (pored svakog narodnog zastupnika i odbora doma tu ovlast imalo je Savezno izvršno vijeće, Savezni vrhovni sud i izvršno vijeće narodne republike) te o obvezi komisije da tumačenja podnese na naknadnu potvrdu nadležnim domovima. Međutim, tek nakon donošenja saveznih ustava 1963. i 1974., kojima je interpretativna ovlast pripala Saveznoj skupštini,⁴² odnosno njezinim vijećima,⁴³ poslovničke odredbe počele su sadržavati i detaljna proceduralna pravila.

Uz preuzimanje normativnog rješenja iz Ustava SSSR-a iz 1936., koje je nakon savezne ustavne razine u FNRJ uvedeno i na republičkoj ustavnoj razini, pod utjecajem sovjetske doktrine države i prava preuzeto je instrumentalno shvaćanje prava koje je vodilo čestom donošenju propisa radi oživotvorenja političkih ciljeva, a taj „pravni voluntarizam“⁴⁴ rezultirao je i brojnim obaveznim tumačenjima zakona uslijed nejasnosti pojedinih zakonskih odredbi. Lamentowitz za takav tip političkoga legitimiteta u socijalizmu rabi naziv „teleološka legitimacija“ koja se nastoji opravdati

³⁹ „Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije“, *Službeni list FNRJ*, 1946., 10., čl. 74. st. 1. t. 5.

⁴⁰ Usp. „Poslovnik o radu Komisije za tumačenje zakona“, *Službeni list FNRJ*, 1953., 16.

⁴¹ Usp. „Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije i saveznim organima vlasti“, *Službeni list FNRJ*, 1953., 3., čl. 69. st. 2. i 3.

⁴² Usp. „Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije“, *Službeni list SFRJ*, 1963., 14., čl. 164., st. 1., t. 2.

⁴³ Usp. „Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije“, *Službeni list SFRJ*, 1974., 9., čl. 285., t. 3., i čl. 286., st. 2., t. 2.

⁴⁴ D. ČEPULO, *n. dj.*, str. 317.

ostvarenjem cilja.⁴⁵ Radi usklađivanja s političkim ciljevima, zakon je katkad morao biti „kreativno“ tumačen, dok je sudbena vlast u odmicanju od takva tumačenja tek imala ulogu „nekreativnog primjenjivača prava, suca kao pukog pravnog tehničara.“⁴⁶ Takva uloga sudca u svojoj bi biti odgovarala onoj koju je Montesquieu još 1748. opisao kao „usta koja izgovaraju riječi zakona.“⁴⁷ Stoga, baš kao i SSSR-u, vidljivo je kako je u kontekstu primjene načela jedinstva vlasti sudbenoj vlasti negirana autonomija te je pravo u potpunosti bilo subordinirano političkoj volji, u čemu bi valjalo prepoznati značajke tzv. totalitarnog prava.⁴⁸

Na takvoj pravnoj podlozi i uz takvo shvaćanje prava po uzoru na sovjetsku doktrinu države i prava, prema kojoj je autentično tumačenje zbiljski predstavljalo tek jedan od alata za oživotvorenje političke volje, valjalo bi se osvrnuti na učestalost korištenja tim institutom. U istraživanju sadržaja izdanja Službenog lista FNRJ koje je obuhvatilo razdoblje između dvaju ustavnih akata, od Ustava FNRJ iz 1946. do Ustavnog zakona iz 1953., utvrđeno je kako je ukupno doneseno čak 76 akata o davanju obaveznog tumačenja zakona. Već prve godine nakon konstitucionalizacije toga instituta, 1946. doneseno je 12 takvih akata, 1947. dvostruko više, 24, nakon čega je uslijedio postupan pad: 1948. doneseno je 15 akata, 1949. šest akata dok 1950. nije donesen nijedan akt o davanju obaveznog tumačenja zakona. U preostalim godinama doneseno je još 19 akata o davanju obaveznog tumačenja zakona, od čega je 1951. doneseno devet i 1952. deset takvih akata, a do kraja razmatrana razdoblja, tj. do stupanja na snagu Ustavnoga zakona 13. siječnja 1953. nije više donesen nijedan takav akt. U tom razdoblju najviše je bilo obaveznih tumačenja odredbi *Zakona o državnim službenicima* (8), *Zakona o ustanovljenju prava na penziju i o penzionisanju državnih službenika* (7), *Osnovnog zakona o zadrugama* (4), *Zakona o konfiskaciji imovine i o izvršenju konfiskacije* (4), *Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji* (3), *Zakona*

⁴⁵ Usp. Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, „Problem legitimiteta političkog sustava u Hrvatskoj nakon 1945.“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. XXIV., 1992., br. 3., str. 179. – 180.

⁴⁶ D. ČEPULO, *n. dj.*, str. 318.

⁴⁷ Charles-Louis de Secondat MONTESQUIEU, *O duhu zakona*, sv. 1., Zagreb, 2003., str. 172.

⁴⁸ Pritom valja spomenuti da dio autora, poput Ebensteina, smatra upitnim može li se režim u FNRJ po Titovu prekidu s Kremljom (1948.) zvati totalitarnim (Usp. I. MACAN, *n. dj.*, str. 42.), dok dio autora, primjerice Fleere, smatra da je FNRJ formirana uglavnom kao totalitarna država, ali negiraju da je bilo totalitarnoga uređenja nakon sredine šezdesetih godina pozivajući se na određenja totalitarizma prema Friedrichu i Brzezinskom (Usp. Sergej FLERE, „Da li je Titova država bila totalitarna?“, *Političke perspektive*, god. II., 2012., br. 2., str. 7.). S druge strane, vrijedi primijetiti da je razdoblje od 1945. do 1990. u Republici Hrvatskoj službeno označeno totalitarnim u „Deklaraciji o osudi zločina počinjenih tijekom totalitarnoga komunističkog poretka u Hrvatskoj 1945. – 1990. godine“ (*Narodne novine*, 2006., 76.), a Ustavni sud Republike Slovenije utvrdio je da „ime Tito ne simbolizira tek oslobođenje područja današnje države Slovenije od fašističke okupacije u drugom svjetskom ratu (...), nego također simbolizira i poslijeratni totalitarni komunistički režim (...)“ („Odločba št.: U-I-109/10-11“, *Ustavno sodišče Republike Slovenije*, 26. IX. 2011., <<http://odlocitve.us-rs.si/documents/5fb4/u-i-109-103.pdf>>, (4. III. 2017.).

o socijalnom osiguranju radnika i službenika i njihovih porodica (3), Zakona o prekršajima (3), Zakona o taksama (3) i Zakona o postupanju sa imovinom koju su sopstvenici morali napustiti u toku okupacije i imovinom koja im je oduzeta od strane okupatora i njegovih pomagača (3). Iz dosad izloženoga slijedi da je u razmatranu razdoblju Prezidij Narodne skupštine FNRJ donosio godišnje, u prosjeku, desetak akata o davanju obaveznog tumačenja saveznih zakona, što ukazuje na čestu uporabu tog instituta koju je moguće pripisati instrumentalnom shvaćanju prava, odnosno njegovoj podređenosti političkoj volji, kao jednoj od značajki tzv. totalitarnog prava koja se manifestirala kroz hipernormiranje, a podredno i kroz potrebu za interpretacijom odredbi tako donesenih zakona.

3. Autentično tumačenje danas u državama bivše SFRJ

Iako je obavezno (autentično) tumačenje zakona u FNRJ i SFRJ bilo propisano i na saveznoj i na republičkoj razini (ustavom i poslovnikom) do raspada SFRJ, od osamostaljenja i stjecanja neovisnosti samo su četiri države bivše SFRJ zadržale taj institut do današnjih dana – Republika Hrvatska, Republika Makedonija, Republika Slovenija i Republika Srbija – dok su ga Crna Gora i, tek nedavno, Bosna i Hercegovina napustile.⁴⁹ Ovlast zakonodavca da autentično tumači zakonske odredbe u spomenutim četirima državama bivše SFRJ uređena je različitim aktima. Naime, *ius interpretandi* hrvatskoga i slovenskoga parlamenta danas je izrijekom određena parlamentarnim poslovnikom, srbijanskog parlamenta zakonom, a makedonskog parlamenta ustavom dok su proceduralna pravila o pripremi i davanju toga tumačenja u sve četiri države sadržana u poslovniku njihovih parlamenata.

S obzirom na to da takva ovlast hrvatskoga parlamenta nije izrijekom spomenuta među ustavnim odredbama o njegovoj nadležnosti, ali i s obzirom na kritike autentičnoga tumačenja zakona koje smjeraju na ideološku i nedemokratsku pozadinu toga instituta koji „i dalje grubo krši autonomiju sudbene vlasti zajamčenu Ustavom,”⁵⁰ valjalo bi ukazati na stajalište Ustavnoga suda Republike Hrvatske iz 2007. Prema njemu, vjerodostojno tumačenje zakona samo je dio ostvarivanja zakonodavne vlasti pri čemu aktom o takvu tumačenju zakonodavac tumači određene zakonske odredbe apstraktno (za sve slučajeve iste vrste) dok sud tumači zakon pojedinačno, rješavajući konkretan slučaj, pa „nema govora o tome da bi zakonodavac vjerodostojnim tumačenjem zakona ‘ulazio’ u područje sudbene vlasti i time ju ograničavao

⁴⁹ Vidi „Odluka o izmjenama i dopunama Poslovnika Skupštine Crne Gore“, *Službeni list Crne Gore*, 2010., 80. i „Izmjena Poslovnika Zastupničkog doma Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine“, *Službeni glasnik BiH*, 2015., 81.

⁵⁰ Vidi bilj. 6.

.⁵¹ Također, u istom smislu valja izdvojiti i stajalište Ustavnog suda Republike Srbije⁵² iz 2009. prema kojem iz ustavne ovlasti Narodne skupštine da donosi zakone i druge opće akte, i da poslovnicičkim putem regulira način svoje organizacije i rada, slijedi da je ona, kao donositelj zakona, ovlaštena i donositi akte za njihovo tumačenje i urediti proceduru te način njihova donošenja. Istim ustavnosudskim rješenjem utvrđeno je i da je autentično tumačenje usmjereno bližem određenju smisla zakonskih normi, čime se osigurava njihovo pravilno izvršavanje i primjena te se time ne zadire u ovlasti tijela izvršne i sudbene vlasti u postupku izvršavanja i primjene zakona. Stoga, prema hrvatskoj i srbijanskoj ustavnosudskoj praksi⁵³ interpretativna ovlast zakonodavca proizlazi iz njegove legislativne ovlasti dok je u pogledu načela diobe vlasti utvrđeno da se njome ne zadire u ovlast sudbene vlasti.

Što se tiče retroaktivnosti, u hrvatskoj ustavnosudskoj praksi, izloženoj u spomenutu rješenju iz 2007., utvrđeno je da akt o davanju vjerodostojna tumačenja ima samo prividno povratno djelovanje jer se njime samo utvrđuje koje značenje treba dati nekoj odredbi zakona koji je već na snazi i koji nema povratno djelovanje. Takvo shvaćanje, da se autentičnim tumačenjem samo utvrđuje pravno značenje odredbe na koju se to tumačenje odnosi, može se primijetiti i u slovenskoj⁵⁴ i u makedonskoj⁵⁵ ustavnosudskoj praksi. Prema tome, spomenuta ustavnosudska stajališta otklanjaju kritike koje – smjerajući na poštivanje načela diobe vlasti i zabranu povratnoga djelovanja autentičnoga tumačenja zakona – ukazuju na nedemokratsku i ideološku pozadinu toga instituta.

Budući da se u kritikama instituta autentičnoga tumačenja zakona ukazuje, uz ostalo, na načelo demokratskoga pluralizma, napose stoga što je mogućnost sudjelovanja javnosti znatno ograničenija u odnosu na redovni zakonodavni postupak, valja istaknuti da u poslovniciima parlamenata država bivše SFRJ koje su zadržale taj institut postoje različiti normativni mehanizmi participacije javnosti kojima je moguće utjecati na oblikovanje stajališta u raspravi o prijedlogu za davanje autentičnoga tumačenja.⁵⁶ Riječ je, primjerice, o pozivanju na sjednice radnih tijela znanstvenih,

⁵¹ „Rješenje Ustavnog suda Republike Hrvatske broj: U-I-2488/2004 od 14. studenoga 2007.“, *Narodne novine*, 2007., 133.

⁵² Vidi Ustavni sud Republike Srbije, *Bilten broj 2/2009*, Beograd, 2011., str. 138. – 139.

⁵³ U slovenskoj i makedonskoj ustavnosudskoj praksi nisu uočene ustavnosudske odluke o tom pitanju.

⁵⁴ Vidi „Sklep št.: U-I-361/96“, Ustavno sodišče Republike Slovenije, 21.X.1999., <<http://odlocitve.us-rs.si/documents/cb/c2/u-i-361-962.pdf>>, (4. III. 2017.).

⁵⁵ Vidi „Rešenje, U. br.: 49/2013“, Ustaven sud na Republika Makedonija, 10. VII. 2013., <http://www.ustavensud.mk/domino/WEBSUD.nsf/ffc0fee91d7bd9ac1256d280038c474/64b44a468ec991e8c1257bac002f5adc?OpenDocument> (4. III. 2017.).

⁵⁶ Vidi „Poslovnik Hrvatskoga sabora“, *Narodne novine*, 2013., 81., 2016., 113., čl. 52. i čl. 57.; „Delovnik na Sobranieto na Republika Makedonija“, *Služben vesnik na Republika Makedonija*, 2008., 91., 2010., 119.,

stručnih i javnih djelatnika, odnosno predstavnika zainteresiranih strana i tzv. vanjskih članova radnih tijela. Iz toga slijedi da važeći poslovnički mehanizmi, unatoč raspravi o tom prijedlogu u samo jednom čitanju, omogućuju oživotvorenje načela demokratskoga pluralizma otklanjajući kritike instituta autentičnoga tumačenja zakona koje su po toj osnovi isticane.

Pogleda li se učestalost korištenja interpretativne ovlasti četiriju parlamenata država bivše SFRJ koje su zadržale taj institut, u razdoblju od stjecanja njihove samostalnosti do danas,⁵⁷ može se primijetiti da je hrvatski parlament (Hrvatski sabor) donio ukupno 30 akata o vjerodostojnu tumačenju zakona (od čega 18 akata o davanju i 12 odluka o nedavanju takva tumačenja), makedonski (Sobranje) 33, slovenski (Državni zbor) 27, dok je srbijanski parlament (Narodna skupština) donio 12 akata o autentičnu tumačenju zakona (od čega 11 akata o donošenju autentičnoga tumačenja zakona i jednu odluku o neprihvatanju prijedloga za donošenje takva tumačenja). Usporedi li se broj tih akata koji su doneseni u spomenutu razdoblju s čak 76 akata o davanju obaveznoga tumačenja zakona koji su doneseni u razdoblju od 1946. do 1953., razlika u učestalosti korištenja interpretativne ovlasti tijekom spomenutih razdoblja postaje sasvim uočljiva, potvrđujući time shvaćanje o instrumentalnoj ulozi autentičnoga tumačenja zakona u FNRJ, ali ne i o takvoj ulozi toga instituta u današnje vrijeme.

Zaključna razmatranja

Polazeći od kritika instituta autentičnoga tumačenja zakona koje počivaju na shvaćanju o ideološkoj i nedemokratskoj pozadini toga instituta, u ovom je radu razmotreno pitanje može li se o interpretaciji zakona u parlamentima u državama bivše SFRJ, koje su do danas zadržale taj institut, govoriti kao o reliktu prošlosti koji je „vjeran totalitarnoj praksi“. U tom cilju najprije je razmotren utjecaj Ustava SSSR-a iz 1936. i sovjetske doktrine o državi i pravu na propisivanje interpretativne ovlasti Prezidija Narodne skupštine FNRJ u Ustavu FNRJ iz 1946., što je činilo jednu od ishodišnih točaka u oblikovanju instituta autentičnoga tumačenja zakona kakav postoji danas. Pritom je utvrđeno da je jedna od značajki tadašnjega sovjetskog prava, kao tzv. totalitarnog prava, bila podređenost prava političkoj volji, odnosno instru-

2010., 130., 2013., 23., čl. 119. st. 2. i 122. st. 2.; „Poslovnik državnog zbora“, *Uradni list Republike Slovenije*, 2002., 35., 2004., 60., 2007., 92., 2010., 105., 2013., 80, čl. 46., st. 1. i čl. 51., st. 2.; „Poslovnik Narodne skupštine“, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 2010., 52., 2011., 13., 2012., 20., čl. 43. i čl. 74., st. 5.

⁵⁷ Vidi službene listove Republike Hrvatske, Republike Makedonije, Republike Slovenije i Republike Srbije, zaključno s datumom 1. III. 2017.

mentalno shvaćanje prava kao alata u rukama vladajuće klase i marginalizacija pravosuđa. Navedene, ali i druge značajke preuzele su istočnoeuropske i komunističke države čije je pravo bilo okarakterizirano, uz ostalo, kvazilegalnošću, u okviru koje je zamijećeno kršenje načela zabrane retroaktivnosti i primjena ekstenzivnoga tumačenja pa je na tom tragu valjalo razmotriti kako je u FNRJ, a zatim i u SFRJ bila uređena ovlast za davanje autentičnoga tumačenja zakona, kakva je bila zbiljska uloga tog instituta i koliko je često bio korišten, pri čemu je kao primjer uzeto formativno razdoblje izgradnje institucija državne vlasti i prava FNRJ, tj. od 1946. do 1953. Na toj podlozi uočeno je da je, baš kao i SSSR-u, sudbenoj vlasti u kontekstu primjene načela jedinstva vlasti negirana autonomija te je pravo u cijelosti subordinirano političkoj volji u čemu su prepoznate značajke totalitarnoga prava. Osim toga, utvrđeno je da je u razmatranu razdoblju Prezidij Narodne skupštine FNRJ godišnje donosio, u prosjeku, desetak akata o davanju obaveznoga tumačenja saveznih zakona, što ukazuje na čestu uporabu interpretativne ovlasti koju je moguće pripisati instrumentalnom shvaćanju prava koje se manifestiralo i kroz hipernormiranje i kroz potrebu za interpretacijom odredbi tako donesenih zakona.

U nastojanju da se odgovori na istraživačko pitanje valjalo je prethodno razmotriti i ulogu koju autentično tumačenje zakona ima danas u državama bivše SFRJ koje su zadržale taj institut. S time u vezi najprije je utvrđeno da interpretativna ovlast pripada parlamentima četiriju država bivše SFRJ (Republici Hrvatskoj, Republici Makedoniji, Republici Sloveniji i Republici Srbiji), pri čemu su odgovori na ključna pitanja u vezi s ovom tematikom nastali u praksi ustavnih sudova tih država. U hrvatskoj i srbijanskoj ustavnosudskoj praksi tako je utvrđeno da interpretativna ovlast parlamenta proizlazi iz njegove legislativne ovlasti dok je u pogledu načela diobe vlasti utvrđeno da se njome ne zadire u ovlast sudbene vlasti, s obzirom na to da zakonodavac tumači zakonske odredbe apstraktno, a sud pojedinačno, odnosno da je autentično tumačenje usmjereno tek bližem određenju smisla zakonskih odredbi u cilju njihova pravilnoga izvršavanja i primjene. Nadalje, u hrvatskoj, makedonskoj i slovenskoj ustavnosudskoj praksi izrijekom se navodi da se autentičnim tumačenjem samo utvrđuje pravno značenje odredbe na koju se to tumačenje odnosi pa takva ustavnosudska stajališta otklanjaju i sve one kritike koje – smjerajući na poštivanje načela diobe vlasti i zabranu povratnoga djelovanja autentičnoga tumačenja – ukazuju na nedemokratsku i ideološku pozadinu toga instituta. Uz ustavnosudsku praksu valjalo je provjeriti i važeće poslovničke mehanizme kako bi se ispitala proceduralna podloga u primjeni interpretativne ovlasti. U tom smislu u radu je utvrđeno da se – unatoč tomu što se rasprava u parlamentu o prijedlogu za davanje autentičnoga

tumačenja provodi u samo jednom čitanju – važećim normativnim mehanizmima sadržanima u poslovnicima svih četiriju parlamenata država bivše SFRJ koje su zadržale taj institut omogućuje oživotvorenje načela demokratskoga pluralizma, čime se otklanjaju kritike instituta autentičnoga tumačenja zakona koje su po toj osnovi isticanе. Naposljetku, da bi se ispitala zbiljska uloga tumačenja zakona u parlamentima četiriju država bivše SFRJ, istražena je učestalost njihova korištenja interpretativne ovlasti u razdoblju od stjecanja samostalnosti tih država do danas te je utvrđeno da je Hrvatski sabor donio ukupno 30 akata o vjerodostojnu tumačenju zakona (od čega 18 akata o davanju i 12 odluka o nedavanju takva tumačenja), Sobranje 33, Državni zbor 27, dok je Narodna skupština donijela 12 akata o autentičnu tumačenju zakona (od čega 11 akata o donošenju autentičnoga tumačenja zakona i jednu odluku o neprihvatanju prijedloga za donošenje takva tumačenja). Nakon usporedbe broja tih akata koji su doneseni u potonjem razdoblju s čak 76 akata o davanju obaveznoga tumačenja zakona koji su doneseni u razdoblju od 1946. do 1953., razlika u učestalosti korištenja interpretativne ovlasti postala je posve uočljiva čime je potvrđeno shvaćanje o instrumentalnoj ulozi autentičnoga tumačenja zakona u FNRJ, ali ne i o takvoj ulozi toga instituta u današnje vrijeme.

Imajući u vidu dosad izloženo, valjalo bi izvesti zaključak da je – unatoč dugoj povijesti ovoga instituta, čiji su korijeni uočeni već u Justinijanovu kodeksu iz 529., ali i, primjerice, u austrijskom Općem građanskom zakoniku – do uvođenja interpretativne ovlasti Prezidija Narodne skupštine FNRJ u Ustav FNRJ iz 1946. došlo po uzoru na Ustav SSSR-a iz 1936. Pored preuzimanja normativnoga rješenja iz Ustava SSSR-a iz 1936., pod utjecajem sovjetske doktrine države i prava preuzeto je instrumentalno shvaćanje prava koje je vodilo čestu donošenju propisa radi oživotvorenja političkih ciljeva, a taj „pravni voluntarizam“ rezultirao je i brojnim obaveznim tumačenjima zakona uslijed nejasnosti pojedinih zakonskih odredbi, uz sve značajke tzv. totalitarnoga prava. S druge strane, uvidom u ulogu autentičnoga tumačenja zakona u državama bivše SFRJ koje su ga do danas nastavile koristiti, a napose s obzirom na stajališta njihovih ustavnih sudova, proceduralne mehanizme parlamentarnih poslovnika, kao i učestalost njihova korištenja interpretativne ovlasti u razdoblju od stjecanja samostalnosti do danas, valjalo bi zaključiti da se o tom institutu u državama bivše SFRJ, koje su ga do danas zadržale, može govoriti kao o reliktu prošlosti, ali ne i o tome da je „vjeran totalitarnoj praksi“, čime je i potvrđena polazišna teza u ovom radu.

== Gordana Ilićić ♦ Ivan Vukadin ==

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

gordana.ilicic@ff.sum.ba – ivanvukadin2@gmail.com

UDK: 321.72/.74(497.6)

316.323.7:316.4

Izvorni znanstveni članak

POSTKOMUNISTIČKA TRANSFORMACIJA I DEMOKRATSKA KONSOLIDACIJA: UZROČNA ANALIZA NEUSPJEHA KONSOLIDACIJE DEMOKRACIJE U BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak

Problematika postkomunističkih transformacijskih procesa svojom se složenošću izdvaja od ostalih promjena sustava unutar trećega vala demokratizacije dok se transformacija u Bosni i Hercegovini po svojoj jedinstvenosti razlikuje od drugih postkomunističkih transformacijskih procesa. Uz probleme stvaranja države, demokratizaciju i preobrazbu gospodarskoga sustava, koji su bili zajednički svim postkomunističkim državama, Bosna i Hercegovina suočila se s dubokim unutarnjim problemom podijeljenoga poslijeratnoga društva i slijedom toga razlikama triju nacionalnih političkih elita i međunarodnih aktera o viđenju institucionalnoga oblika političkoga sustava, što je postalo ključnom preprekom za konsolidaciju demokracije.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, demokratizacija, demokracija, postkomunistička transformacija

POST-COMMUNIST TRANSITION AND DEMOCRATIC CONSOLIDATION: A CAUSAL ANALYSIS OF FAILURE OF CONSOLIDATION OF DEMOCRACY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

The problem of post-communist transitional processes is distinguished by its complexity from the rest of the changes within the third wave of democratisation in general, while the transition in Bosnia and Herzegovina is differentiated by its uniqueness from other post-communist transitional processes. Along with the problems of the creation of the state, democratisation and the transformation of the economic system, which were common to all post-communist states, Bosnia and Herzegovina has faced with a deep inner problem of a divided post-war society and subsequently with the different seeing of institutional format

of the political system by the three national political elites and international actors, which has become the key barrier for the consolidation of democracy.

Key words: Bosnia and Herzegovina, democratisation, democracy, post-communist transition

Uvod

Unutar transformacijskih procesa postkomunističkih država može se uočiti problematika koja, kako izlaže Wolfgang Merkel, jedan od najuglednijih njemačkih teoretičara politološkog istraživanja transformacije, nema „historijskih uzora“, a ne postoje ni drugi čimbenici koji bi mogli pogodovati, primjerice, demokratizaciji sustava vlasti unutar drugoga vala demokratizacije.¹ Stoga je transformacijska problematika sustava vlasti nastalih na urušenim totalitarnim komunističkim postavkama jedinstvena i neusporediva s onim sustavima koji su kao teret naslijeđa imali autoritarne režime s predautoritarnim demokratskim sustavima vlasti. Osim toga, ne manje važnu ulogu od vrste preddemokratskoga režima ima i njegova dužina kao supstancijalno važan element koji određuje dubinu ukorijenjenosti nedemokratskih iskustava. Naime, što je režim duže trajao to je teže prevladati nedemokratska preddemokratska iskustva od onih s kraćim vremenskim trajanjem. Pri tome je nužno razlučiti i sam pojam transformacije, koji Merkel shvaća kao temeljitu i zbiljsku promjenu političkoga režima kroz trijadu, kraj staroga sustava, demokratizaciju i konsolidaciju novoga sustava, pri čemu transformaciji ne pridaje neko posebno značenje, nego ga smješta kao viši pojam koji uključuje mijenjanje režima i promjenu režima, mijenjanje sustava i promjenu sustava ili tranziciju.² Samuel Huntington u svojoj prestižnoj analizi prikazuje da se demokratizacija povijesno razvijala kroz tri vala uz pripadajuće protuvalove. Stoga je val demokratizacije označio kao skupinu prijelaza iz nedemokratskih u demokratske režime, koji se događa u posebnu razdoblju i koji značajno brojčano nadmašuje prijelaze u suprotnome smjeru.³

1. Valovi demokratizacije

Prema utjecajnim i općeprihvaćenim Huntingtonovim prikazima u prvom „dugom vala demokratizacije“, kojemu su začetci u Francuskoj i Američkoj revoluciji,

¹ Usp. Wolfgang MERKEL, *Transformacija političkih sustava: uvod u teoriju i empirijsko istraživanje transformacije*, Zagreb, 2011., str. 307.

² *Isto*, str. 54. – 55.

³ Usp. Samuel P. HUNTINGTON, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman, 1991., str. 15.

i koji je trajao između 1828. i 1926. godine, gotovo 30 zemalja uvelo je minimalne demokratske institucije vlasti, na čelu sa Sjedinjenim Američkim Državama. U tu prvu skupinu država bile su uključene i Švicarska, prekomorski britanski dominioni, Francuska, Velika Britanija te nekoliko manjih europskih država koje su otpočele demokratizaciju prije kraja stoljeća. Kratko prije Prvoga svjetskoga rata s demokratizacijom su otpočele i Italija i Argentina, a nakon rata, kada prvi val doseže svoj vrhunac, uz pomoć minimalnih demokratskih standarda kroz uvođenje slobodnih izbora, u tu skupinu država svrstale su se i druge države europskoga i američkoga kruga. Prvi dugi val demokratizacije prekinut je „autoritarnim protuvalom“ koji je otpočeo Mussolinijevim maršem na Rim 1922. godine, a ojačao usponom fašizma, komunizma i vojnih diktatura.⁴ Huntington tvrdi da su u tom protuvalu zemlje poput Jugoslavije i Bugarske, koje nikada nisu upoznale pravu demokraciju, bile podvrgnute novim oblicima oštrije diktature.⁵

Drugi, kratki val demokratizacije, počeo je tijekom Drugoga svjetskoga rata i nastavio se sve do 60-ih godina 20. st. pokrenuvši razvoj demokratskih institucija i procesa vlasti u Zapadnoj Njemačkoj, Italiji, Grčkoj, Turskoj, Japanu, Koreji te nekim državama Latinske Amerike. U tom valu demokracija otpočela je konsolidacija i u novoutemeljenoj državi Izraelu i postkolonijalnoj Indiji. U isto vrijeme dok je u ostatku svijeta na djelu bila demokratizacija nedemokratskih političkih režima, nad istočnim dijelom Europe bujali su totalitarni komunistički režimi. Unutar drugoga vala demokratizacije najsnažniji protuval dogodio se na području Latinske Amerike, gdje je pomak prema autoritarnosti najočitiji bio u Peruu 1962. godine kada je vojska intervenirala kako bi promijenila rezultate izbora. Vojni udari razorili su i vlade u Brazilu, Boliviji, Argentini, Urugvaju i Čileu.⁶ U Aziji se protuval prenio na Pakistan, Koreju i Filipine dok je u Indiji Indira Gandhi 1975. proglasila žurnu vladu i suspendirala demokratske prakse. Grčku je protuval zahvatio „kraljevskim“ državnim udarom 1965. i vojnim udarom 1967. dok je u Turskoj vojska 1960. uklonila izabranu vladu koju je ponovno vratila 1961. da bi 1970. vojska ponovno intervenirala te 1973. godine dopustila povratak izabranoj vladi. I afričke postkolonijalne države s krhkim demokratskim standardima podlegle su protuvalu. Među njima značajno je mjesto zauzimala Nigerija koja je 1966. podlegla vojnome puču.⁷ I doista, kao što navodi Huntington, globalni protudemokratski zaokret 60-ih i ranih 70-ih godina

⁴ Usp. *isto*, str. 17.

⁵ „Countries such as Yugoslavia and Bulgaria that had never known real democracy were subjected to new forms of harsher dictatorship.“, *Isto*, str. 18.

⁶ Usp. *isto*, str. 19.

⁷ Usp. *isto*, str. 20.

20. st. „bio je impresivan“.⁸ U samo jednoj godini, 1962., trinaest je vlada u svijetu podleglo državnom udaru, a do 1975. bilo ih je trideset osam. Osim po protuvalovima demokracije nastale u drugom valu po svojim su obilježjima bile drukčije od onih nastalih unutar prvoga vala. Njihove liberalne tradicije bile su slabije pa se predstavništvo putem stranaka pokazalo kao njihova prednost. „Stranke koje se u američkom Ustavu nisu spominjale, postale su do drugoga vala vodeći demokratski instrument.“⁹

Treći val demokratizacije počeo je okončanjem desničarskih diktatura, najprije u Portugalu 1974., iste godine zahvatio je Grčku, a godinu dana poslije i Španjolsku. Svoj uspon nastavio je početkom osamdesetih godina u Latinskoj Americi padom vojnih režima. Zahvatio je i Istočnu Aziju, Tajvan, Filipine, Južnu Koreju i druge azijske države. Međutim, ono po čemu je treći val bio najsilniji bilo je urušavanje komunizma u Sovjetskom Savezu i Istočnoj Europi. Tim urušavanjem nedemokratskih sustava vlasti i njihovom demokratizacijom u svijetu su prevagnuli demokratski politički režimi. Unatoč toj tezi, brojne demokracije nastale unutar trećeg vala još se uvijek nisu potpuno konsolidirale, što pokazuju pojave nestabilnosti unutar tih, kategorijalno nazvanih, novih demokracija.¹⁰ Mnoge od njih još su na početku etabliranja institucionalne i procesne konsolidacije. Izazovi s kojima se dodatno suočavaju politički su problemi vezani za neliberalno naslijeđe i gospodarski problemi oštećeni kombinacijom neliberalne vlasti.¹¹ Stoga je raspad autokratskih sustava bio pogodno tlo za razvoj transformacijskih teorija i teorija institucionalnoga dizajna. Mirjana Kasapović vještom analizom pokazuje kako se institucionalni dizajn isprepliće s transformacijskim ili tranzicijskim teorijama „i to umnogome na štetu posljednjih“. Tvrdi da se teorija institucionalnoga dizajna izravno miješa „u rješavanje problema središnje faze demokratske tranzicije, a to je institucionalizacija demokracije“ te da

⁸ Isto, str. 21.

⁹ „Njemački Temeljni zakon (1949.) kodificira njihovu ulogu: „političke stranke sudjelovati će u oblikovanju demokratske volje naroda“. U nekoliko demokracija drugoga vala, važnost stranka potvrdilo je pojavljivanje jedne jedine stranke koja je dominirala u cijeloj jednoj generaciji: Kongresne stranke u Indiji, Kršćansko-demokratske u Italiji, Liberalno-demokratske stranke (LDP) u Japanu i Laburističke u Izraelu.“, Rod HAGUE – Martin HARROP, *Komparativna vladavina i politika*, Zagreb, 2009., str. 55.

¹⁰ Nužno je naglasiti da neki autori osporavaju postavke „klasične“ tranzicijske teorije unutar koje je najspornija problematika konsolidacije demokracije s obzirom na društvenu strukturu i sociokulturne pretpostavke postkomunističkih društava. Smatraju da ih ne treba korjenito mijenjati već da ih treba nadograditi i prilagoditi političkom kontekstu tih društava., Usp. Dražen LALIĆ – Pero MALDINI – Ivana ANDRIJAŠEVIĆ, „Otupjelo oruđe: neprimjerenost tranzicijskog koncepta za analizu konsolidacije demokracije“, *Analiza Hrvatskog politološkog društva*, Zagreb, god. VII., 2010., br. 1., str. 29. – 50.

¹¹ Usp. R. HAGUE – M. HARROP, *n. dj.*, str. 56.

je tranzicijskoj teoriji preuzela „važno predmetno područje, tendencijski je svodeći na bavljenje *prerekvizitima* demokratske transformacije.“¹²

2. Klasifikacije i tipologije demokracije

Pod utjecajem trećega vala demokratizacije u suvremenoj znanstvenoj literaturi pojavljuju se i zanimanja za klasifikacije i tipologije demokracije. Naime, sve do sredine prošloga stoljeća tvrdilo se da nedemokratski režimi poprimaju više oblika te da je demokracija jednostavno demokracija dok se danas bilježi porast zanimanja za preciziranjem što se to misli pod pojmom demokracije, a potreba za kompariranjem učinkovitosti njihovih javnih politika, legitimnosti i stabilnosti demokratskih režima postala je ultimativni motiv političkim znanstvenicima.¹³ Snažno zanimanje za kompariranje demokracija među prvima je pokazao Robert Dahl u svojim radovima među kojima je i sveobuhvatno djelo *Polyarchy* u kojemu je postavio osam općeprihvaćenih ključnih jamstava i institucionalnih aranžmana definiranja i mjerenja demokracije: sloboda udruživanja, sloboda izražavanja, pravo glasa, pravo da se bude biran, pravo političkih vođa da se natječu za potporu i glasove, alternativni izvori informacija, slobodni i poštteni izbori, institucije za donošenje javnih politika koje ovise o glasovima i drugim izrazima sklonosti.¹⁴

Mair izdvaja četiri važna i međusobno povezana čimbenika za kompariranje demokracija. Prvi je kompariranje demokratskih režima, potaknuto iz znanstvenih krugova, prije svih izdvaja Powella (G. B. Powell, *Contemporary Democracies: Participation, Stability and Violence*, 1982.) i Lijpharta (A. Lijphart, *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*, 1984.; *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*, 1999.¹⁵). Drugi je čimbenik potaknut trećim valom demokratizacije i rezultirao je klasificiranjem demokracija, stoga se bavi analizom raznolikosti i samim načinima funkcioniranja demokracija. Treći je institucionalni inženjering unutar kojega se predviđaju posljedice konkretnih odabira institucija dok je četvrti čimbenik za kompariranje demokracija novi institucionalizam, koji je sam po sebi svojevrstan obrat u političkoj znanosti s

¹² Mirjana KASAPOVIĆ, „Institucionalni dizajn – najkonjunktornija grana suvremene političke znanosti“, *Politička misao*, Zagreb, god. XLI., 2004., br. 1., str. 109.

¹³ Usp. Peter MAIR, „Demokracije“, Daniele CARAMANI, (ur.), *Komparativna politika*, Zagreb, 2013., str. 85.

¹⁴ Usp. Robert A. DAHL, *Polyarchy: Participation and Opposition*, New Haven – London, 1971., str. 3.

¹⁵ Lijphartova studija ažuriranog izdanja iz 1999. godine *Modeli demokracije, oblici i učinkovitost vlasti u trideset šest zemalja* prevedena je i na hrvatski jezik u izdanju Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2014.

obzirom na to da institucijama daje snagu neovisnih varijabli koje utječu na učinke demokracije.¹⁶

Collier i Levitsky ističu kako je val demokratizacije širom svijeta izazvao znanstvenike da istražuju dva kontradiktorna cilja. S jedne strane to je analitička diferencijacija koja nastoji obuhvatiti različite oblike demokracija koje su se pojavile, a s druge je konceptualna valjanost ili prikladnost demokracija na konkretnim slučajevima. Stoga pronalaze da je težnja za ovim ciljevima dovela do širenja konceptualnih inovacija i rezultirala podvrstama demokracija, odnosno dovela je do demokracije s pridjevima, „democracy with adjectives“¹⁷ pa tako među stotinama podtipova imamo primjere „autoritarne demokracije“, „neopatrimonialne demokracije“, „dominantno vojne demokracije“ ili „protodemokracije“.¹⁸

3. Transformacija komunističkih režima

Michael McFaul ističe da se transformacija komunističkih režima toliko razlikuje od sveukupnog trećeg vala demokratizacije u sedamdesetim i osamdesetim godinama prošlog stoljeća da se ta problematika uopće ne može svrstati unutar istoga poglavlja. Po njemu, riječ je o procesu dekomunizacije unutar bivših komunističkih režima te tvrdi da se radi o četvrtom valu, prema demokratizaciji i diktaturi.¹⁹ I Wolfgang Merkel odvaja transformaciju komunističkih režima u Istočnoj Europi i državama nastalima raspadom Sovjetskoga Saveza od svih promjena sustava u prvom i drugom valu demokratizacije.²⁰ Stoga je unutar teorija demokratske transformacije postignuto suglasje o tome da je unutar transformacijskih procesa postkomunističkih država Istočne Europe riječ o posebnoj transformacijskoj problematici dok se transformacija u Bosni i Hercegovini po svojoj jedinstvenosti razlikuje od drugih postkomunističkih transformacijskih procesa.

Kako su se transformacijski procesi postkomunističkih država odvijali unutar posebnih izazova koji su ponajprije proizašli iz konteksta autokratskih sustava, većinom totalitarnih, transformacija se događala na trima razinama: kao politička transforma-

¹⁶ Usp. P. MAIR, *n. dj.*, str. 85. – 87.

¹⁷ Autori navode kako se paralelni izraz „demokracija bez pridjeva“ usporedno pojavio u raspravama u Latinskoj Americi među istraživačima koji se bave postojanjem nepotpunih i kvalificiranih oblika demokracije, navodeći primjer Enrique Krauze, *Por una democracia sin adjetivos*, Mexico City: Joaquín Mortiz / Planeta, 1986., David COLLIER – Steven LEVITSKY, „Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research“, *World Politics*, Cambridge, god. IL., 1997., br. 49., str. 431.

¹⁸ Usp. *isto*, str. 430. – 451.

¹⁹ Usp. Michael McFAUL, „The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship. Noncooperative Transitions in the Postcommunist World“, *World Politics*, Cambridge, god. LIV., 2002., br. 2., str. 213.

²⁰ Usp. W. MERKEL, *Transformacija...*, str. 307. – 413.

cija, prijelaz iz diktature u demokraciju, gospodarska transformacija, promjene iz upravljanog u tržišno gospodarstvo i državna transformacija koja je posebno bila izražena, a podrazumijevala je utemeljenje nove države.²¹

U državama nastalima raspadom Jugoslavije kao ključan izazov pojavio se problem državnosti koji je dodatno, uz ratove, značajno usporio proces demokratizacije. Problem državnosti bio je opterećen „prirodom višetničkih društava“,²² što dokazuje podatak da su sve države, osobito one unitarne, koje nisu imale taj problem, uspješno provele transformaciju.²³ Uz problem državnosti važna pitanja koja su polemično suprotstavljala nasljednice komunističkih stranaka i novoutemeljenih stranaka nekomunističke oporbe bila su izbor obrasca demokracije, većinski ili konsenzusni, te obrasca sustava vlasti, parlamentarni, predsjednički ili polupredsjednički. Komunističke stranke bile su sklonije većinskom izbornom sustavu i predsjedničkom obliku vlasti dok je nekomunistička oporba bila sklonija razmjernom izbornom sustavu i parlamentarnom obliku vlasti. Radilo se o zauzimanju za dva različita konvencionalna modela demokracije. Tako su pri modeliranju demokracije, kao holističkoga sustava, nasljednice komunističkih stranaka bile sklonije većinskoj, a nekomunistička oporba konsenzusnoj demokraciji.²⁴ Pri tome je osobito važno podsjetiti da je većinski oblik demokracije prikladan isključivo za homogena društva, s jedinstvenim nacionalnim identitetom u koji su uklopljeni jednoobrazni kulturni sadržaji²⁵ dok je konsenzusni model, s federalizmom kao svojim ključnim sadržajem, institucionalno namijenjen kulturno fragmentiranim društvima, osobito onim višetničkim.²⁶ Stoga su se upravo višetnička društva unutar transformacijskoga procesa u Srednjoj i Istočnoj Europi morala tendencijski postaviti na jasnu usmjerenost prema stabilnosti, legitimnosti i učinkovitosti javnih politika.²⁷ Unutar problematike transformacije postkomunističkih režima Bosna i Hercegovina je odstupala od uopćene paradigme. Suočena s duboko ukorijenjenom podlogom podijeljena društva, ratom te izvanjskim rješenjima nametnute ustavnosti, BiH je raspolagala minimalnim demokratskim mogućnostima.

²¹ Usp. isto, str. 8.; Wolfgang MERKEL, „Nasuprot svakoj teoriji: brza konsolidacija demokracije u Srednjoistočnoj Europi“, *Analitičarskog politološkog društva*, Zagreb, god. III., br. 1. str. 7. – 24.

²² Mirjana KASAPOVIĆ, „Metodološki problemi kritike konsocijacijske demokracije u Bosni i Hercegovini“, *Status*, Mostar, br. 12., 2007., str. 142.

²³ Guillermo O'DONNELL – Philippe C. SCHMITTER, *Tranzicija iz autoritarne vladavine*, Zagreb, 2006., str. 12.; W. MERKEL, *Nasuprot...*, str. 20.

²⁴ Usp. Mirjana KASAPOVIĆ, „Parlamentarizam i prezidencijalizam u Istočnoj Europi“, *Politička misao*, Zagreb, god. XXXIV., 1997., br. 1., str. 9.

²⁵ Usp. Arend LIJPHART, *Modeli demokracije: oblici i učinkovitost vlasti u 36 zemalja*, Zagreb, 2014., str. 25. – 41.

²⁶ Usp. isto, 42. – 55.; Arend LIJPHART, *Demokracija u pluralnim društvima*, Zagreb, 1992., str. 9. – 107.

²⁷ Usp. P. MAIR, *n. dj.*, str. 85. – 87.

4. Uzroci nestabilnosti sustava vlasti i oštećenost demokracije

U analizi kontekstualnih uzroka nestabilnosti političkoga sustava Bosne i Hercegovine, pored totalitarnoga naslijeđa, potrebno je najprije razumjeti specifičnu podlogu višetetničkoga društva, što je njegova temeljna strukturna činjenica. Također, potrebno je razumjeti elemente djelovanja izvanjskih aktera i u konačnici kompleksne strukturne i proceduralne elemente koji ometaju ravnopravan status triju konstitutivnih naroda.

Specifična i složena geopolitička povijesna previranja na području današnje Bosne i Hercegovine prepuna su osvajanja i „podaničkih privrženosti“²⁸, a omogućila su etničko-vjersku segmentaciju društva na tri dominantna etničko-vjerska identiteta. Raskolom unutar kršćanske zajednice u XI. stoljeću nastali su katolički i pravoslavni vjerski identitet dok se muslimanski počeo oblikovati prodorom Osmanlija, oko 1463., kada je nastupilo razdoblje islamizacije i nastanka novoga identiteta. U razdoblju austrougarske uprave otpočeli su procesi nacionalne identifikacije čime je završeno dugo razdoblje klasičnoga konfesionalizma,²⁹ koje se pretočilo u nacionalne pokrete unutar kojih su Hrvati i Srbi oblikovali jedinstvene nacionalne identitete na južnoslavenskom prostoru. Početkom XX. stoljeća, u sastavu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca te u Kraljevini Jugoslaviji, dominirao je srpski unitarizam kojemu se hrvatska politička elita, unatoč ideološkim razlikama, dominantno suprotstavljala.³⁰

Tijekom Drugoga svjetskoga rata Bosna i Hercegovina dobila je status federalne jedinice u sastavu jugoslavenske države³¹ pa je prema prvom Ustavu Federativne Narodne Republike Jugoslavije postala jedna od šest narodnih republika, pored Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije i Crne Gore. Konfederalni Ustav iz 1974., donesen najvećim dijelom kao reakcija na Hrvatsko proljeće,³² omogućio je jamstvo suve-

²⁸ Noel MALCOLM, *Povijest Bosne: kratki pregled*, Zagreb, 1995., str. 11.

²⁹ Usp. Srećko DŽAJA, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878 – 1918): inteligencija između tradicije i ideologije*, Mostar – Zagreb, 2002., str. 24.

³⁰ Usp. Tihomir CIPEK, „Liberalizam – korporativizam: dva lica ideologija hrvatskih političkih elita u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca“, Hans Georg FLECK – Igor GRAOVAC (ur.), *Dijalog povjesničara/istoričara 3*, Zagreb, 2001., str. 275.

³¹ Usp. Dušan BILANDŽIĆ, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi*, Zagreb, 1979., str. 51.

³² Bio je to hrvatski reformski i nacionalni pokret koji je nastao kao posljedica krize jugoslavenskog socijalističkog sustava. Pored potiskivanja hrvatskog identiteta, razlog za reformu ležao je i u nepravednoj ekonomskoj raspodjeli i ispotprosječnoj zastupljenosti hrvatskih kadrova u tijelima vlasti, sveukupnoj nacionalnoj neravnopravnosti, ali i potisnutosti hrvatskoga književnoga jezika. Objava Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika, 1967. godine, i događaji vezani uz nju bili su uvod u sveopći emancipacijski pokret u godinama koje su uslijedile. Usp., Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918. – 2008.*, Zagreb, 2008., str. 532. – 533.

renosti i samostalnosti uz prava republika na donošenje vlastitih ustava te je njime Muslimanima prvi put potvrđen status nacije. Cijelo vrijeme jugoslavenske vladavine represivnim su državnim aparatom suzbijani svi reformski pokušaji. Hrvatski, srpski, slovenski, makedonski, crnogorski, albanski i muslimanski nacionalizmi bili su potiskivani, a smrću Josipa Broza Tita 1980. godine ti su potisnuti problemi izbili na površinu. Ravnoteža višenacionalne države trebala je biti očuvana kroz sustav kolektivnoga vodstva i personalnu rotaciju u vršenju najviših dužnosti. U realnosti se pokazalo koliko je bila krhka takva ravnoteža sustava i da je komunizam u minimalnoj mjeri uspio utjecati na izvore nacionalnih i vjerskih sukoba koji su tinjali.³³ Krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina prošloga stoljeća, na vrhuncu trećega vala demokratizacije, dolazi do raspada višenacionalne Jugoslavije od koje nastaju nove države, a na području Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine vode se krvavi ratovi zbog kojih je u potpunosti bio ugrožen proces demokratizacije. U tom razdoblju Muslimani otpočinju proces nacionalnoga ujedinjavanja, što su Hrvati i Srbi već bili dovršili početkom prošloga stoljeća. I dok se nacionalni identitet Srba i Hrvata sastojao od heterogene i višeslojne strukture, muslimanski identitet, od 1993. bošnjački, sažimao se oko religije kao dominantnoga središta³⁴ te su se dotad umjereni vjerski stavovi pretvorili u vjerski ekstremizam i težnju za nacionalnom homogenizacijom. Zbog toga se u Bosni i Hercegovini produbio rascjep između triju različitih vjerskih i kulturnih identiteta, što je stvorilo društvene pretpostavke nastanku podijeljenoga društva³⁵ uz nepostojanje volje triju većinskih etničko-vjerskih zajednica, hrvatske, srpske i bošnjačke, za stapanjem u jedinstvenu naciju. Tijek rata u Bosni i Hercegovini, od 1991. od 1995. godine, primarno je bio obilježen suprotstavljenim nacionalnim interesima triju naroda i iznalaženjima teritorijalnih rješenja nacionalnih pitanja. To potvrđuju prijedlozi o uređenju države koje je nadzirala međunarodna zajednica tijekom mirovnih procesa. Većina njih uvažavala je teritorijalizaciju po nacionalnom načelu.³⁶ Usprkos tomu, međunarodnim Daytonskim mirovnim sporazumom Bosna i Hercegovina teritorijalno je podijeljena prema neuobičajenu načelu za podijeljena višeetnička društva. Dva brojčano neujednačena etnička segmenta, bošnjački i hrvatski, tvore jednu federalnu jedinicu, Federaciju BiH, dok drugu, Republiku Srpsku, tvori jedan, srpski segment. Ustav Bosne i Her-

³³ Usp. Jerzy HOLZER, *Komunizam u Europi: povijest pokreta i sustava vlasti*, Zagreb, 2002., str. 159.

³⁴ Usp. Muhamed FILIPOVIĆ, *Bošnjačka politika: Politički razvoj u Bosni u 19. i 20. stoljeću*, Sarajevo, 1996., str. 127.

³⁵ Usp. Mirjana KASAPOVIĆ, *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država*, Zagreb, 2005., str. 77. – 113.

³⁶ Usp. Miroslav TUĐMAN – Ivan BILIĆ, *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine, 1991. – 1995.*, Zagreb, 2005., str. 74. – 76., 221. – 229., 271.

cegovine postao je jedan od dodataka međunarodnog mirovnog sporazuma, a država je dobila instituciju međunarodnog Visokog predstavnika, koja nije sastavni dio tog Ustava pa se teze da nije suverena država i da je protektorat dokazuju brojnim čvrstim činjenicama. Primjerice, visoki su predstavnici donosili i mijenjali zakone, entitetske ustave, smjenjivali izabrane dužnosnike i sl.

Opseg međunarodnih nadležnosti u Bosni i Hercegovini dovodi u pitanje demokratsko načelo suvereniteta naroda prema kojem zakone usvaja tijelo koje je izabrao narod, stoga je načelo suvereniteta naroda lišeno sadržaja ako postoji tijelo iznad njega. K tomu treba dodati i sastav sudaca Ustavnoga suda u kojem su od devet članova tri stranca. Četiri bira Zastupnički dom Federacije, dva Skupština Republike Srpske, a tri bira predsjednik Europskog suda za ljudska prava. Međunarodne intervencije u Bosni i Hercegovini i kontrola svih segmenata političkih procesa, uključujući izborni sustav, kao najvažniji element konstitucionalnog inženjeringa,³⁷ dovode u pitanje suverenitet države koja često podsjeća na kolonijalna upravljanja u kojima su najvažnije odluke i sve važne reforme nametnute međunarodnim dekretima.³⁸ Ono što obilježava gotovo sve aktivnosti međunarodnih aktera u Bosni i Hercegovini jest nepoznavanje tema o izgradnji nacija općenito, o njihovu specifičnome oblikovanju u jugoistočnoj Europi, ali i nedovoljna upućenost u institucionalne dizajne s kojima se u višenacionalnim državama upravlja sukobima. Opravdanje se može oslanjati na pretpostavkama da međunarodni činovnici, koji dolaze iz država u kojima je oblikovanje nacija u većini slučajeva dovršeno prije više stoljeća, nisu dovoljno upućeni u povijesni, politički i društveni kontekst Bosne i Hercegovine.³⁹

U takvim okolnostima provedba izbora redovito je rezultirala glasovanjem i koncentriranjem birača oko nacionalnih političkih stranaka, što dodatno potvrđuje tezu da nacionalno pitanje ne smatraju riješenim pripadnici nijednog od triju konstitutivnih naroda. Srbe okuplja ideja očuvanja i jačanja statusa Republike Srpske uz secesionizam, Bošnjake ideja o uspostavi unitarne države s vlastitom dominacijom dok Hrvate okuplja ideja uspostavljanja svoje federalne jedinice i postizanje ravnopravnog statusa konstitutivnog naroda unutar državne strukture.

Nacionalne napetosti može opustiti rješavanje pitanja ravnopravnosti zastupanjem svih triju konstitutivnih naroda na jednak način. Hrvatske političke i intelek-

³⁷ Usp. M. KASAPOVIĆ, *Bosna...*, str. 184. – 185.

³⁸ Usp. Gerald KNAUS – Felix MARTIN, „Lessons from Bosnia and Herzegovina: Travails of the European Raj“, *Journal of Democracy*, Washington, god. XIV., 2003., br. 3., str. 62.

³⁹ Usp., Gordana ILIĆIĆ, „Različiti pristup nacionalnom fenomenu i problem ravnopravnosti: prepreka učinkovitu funkcioniranju političkoga sustava – slučaj Bosne i Hercegovine“, *Identiteti – kulture – jezici*, godišnjak Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, Mostar, god. I., 2015., br. 1., str. 207. – 222.

tualne elite pozivaju se na brojne pokazatelje koji dokazuju njihovu neravnopravnost uslijed nepostojanja ustavnih rješenja koja bi im osigurala punu institucionalnu jednakost. Evo nekih. Nakon općih izbora 2000. godine međunarodnim izbornim manipulacijama onemogućeno je legitimnim hrvatskim političkim strankama sudjelovanje u vlasti jer su njihove predstavnike u gornji dom Parlamenta od tada imali pravo i predlagati i izabirati pripadnici drugih naroda, što je apsurdno jer se upravo kroz gornje domove osigurava posebna zastupljenost različitih skupina u političkom sustavu, a njihova ravnoteža moći tako osigurava da politički sustav sprječava tiraniju moći jednih nad drugima.⁴⁰ Promjene u entitetskom federalnom Ustavu koje je nametnuo visoki predstavnik 2002. oduzele su Hrvatima mogućnost blokiranja Vladinih odluka, do tada njihovu snažnu metodu političkoga utjecaja i nužan preduvjet zaštite najmalobrojnijega naroda. Uklonjen je članak Ustava Federacije koji je omogućavao da se odluke Vlade Federacije, a koje se tiču vitalnoga nacionalnoga interesa bilo kojeg konstitutivnog naroda, donose konsenzusom. Urušavanje ravnopravnosti potvrđeno je i smjenama hrvatskih članova Predsjedništva, najprije 2001. kada je visoki predstavnik suspendirao hrvatskoga člana Predsjedništva, izabranog natpolovičnom većinom glasova hrvatskoga biračkoga tijela da bi na njegovo mjesto instalirao aspiranta izabrana sa šest glasova u Parlamentarnoj skupštini, pet bošnjačkih i jednim srpskim. Hrvatski član Predsjedništva smijenjen je i 2005. godine. Tada je umjesto njega postavljen kandidat s devet bošnjačkih i dva hrvatska glasa. Još apsurdnija situacija dogodila se 2006. i 2010. godine kada su Bošnjaci i kandidirali i izabrali hrvatskoga člana predsjedništva zloupotrijebivši vlastitu brojčanu dominaciju pa je institucija kolektivnoga šefa države bila ustrojena bez legitimnog predstavnika jednog od triju konstitutivnih naroda. Nadalje, Ured visokog predstavnika omogućio je da dužnosnik iz minorne političke stranke, koja je u Zastupničkom domu Federalnog parlamenta imala dva od 98 zastupnika, bude izabran za entitetskog predsjednika dominantno bošnjačkim glasovima i da kao takav 2011. imenuje Vladu.⁴¹ U nizu elemenata koji idu u prilog neravnopravnosti je i taj da Hrvati kao konstitutivni narod unutar javnog radiotelevizijskog sustava nemaju kanal na hrvatskome jeziku.

Nedjelotvorna struktura političkih institucija i nedostatak ravnopravnosti međusobno se prožimaju i tako blokiraju cjelokupan politički sustav. Složena država sastavljena je od dviju federalnih jedinica: unitarne Republike Srpske s dominacijom srpskoga naroda i federalne višenacionalne Federacije BiH s hrvatskim i brojčano dominantnim bošnjačkim narodom, i jednog distrikta. Federacija se sastoji do deset

⁴⁰ Usp. George TSEBELIS – Jeannette MONEY, *Bicameralism*, New York, 1997., str. 73. – 12.

⁴¹ Usp. *Office of the High Representative*, <<http://www.ohr.int/?p=66685>>, (20. X. 2017.)

županija, pet većinski bošnjačkih, tri hrvatske i dvije mješovite. Unutar ustroja političkih institucija omogućeni su instituti etničke razmjernosti i pariteta uz donošenje odluka konsenzusom ili kvalificiranom većinom uz mogućnost stavljanja veta. Unatoč ugrađenim osnovnim elementima konsocijacijske demokracije, kroz mogućnost velikih koalicija, podizanje veta, proporcionalnost, autonomiju segmenata, koja je oštećena, sustav je u potpunosti nedjelotvoran. Osim izrazite dominacije bošnjačkoga segmenta nad hrvatskim na razini Federacije BiH, u Bosni i Hercegovini ne postoji minimalan konsenzus „pripadnika svih triju konstitutivnih nacionalnih skupina o državnoj zajednici.“⁴² Problem predstavljaju i neutemeljena nastojanja nekih međunarodnih čimbenika da pod načelom građanskoga *melting pot* modela identificiranja s državom, pravnim i državnim suverenitetom, ospore nacionalne identitete i tako stvore jedinstvenu političku zajednicu, što se podudara s unitarističkim težnjama bošnjačke političke elite.

Stoga je u potpunosti upitna difuzna potpora političkom sustavu, koja dotiče načelna pitanja usmjerena na cijeli politički sustav i kao i specifična potpora političkom sustavu, koja je usmjerena na njegovu djelotvornost.

U određenim okolnostima nedostatak djelotvornosti moguće je nadoknaditi općeprihvaćenom potporom političkom sustavu ili obrnuto. Međutim, ako političkom sustavu nedostaju obje vrste potpore, i difuzna i specifična, sustav ne ispunjava svoje zadaće i postaje nestabilan jer nije sposoban proizvesti željene učinke koji se od njega očekuju.⁴³ Oštećen je i kriterij državnosti, koji dotiče pitanja državnoga naroda, teritorija, vlasti i upravne sposobnosti državne birokracije,⁴⁴ zbog čega se onemogućuje postizanje konsolidacije demokracije, završne faze u transformacijskoj trijadi, kraj staroga sustava, demokratizacija i konsolidacija novoga sustava. Merkel ukazuje na samu prijepornost pojma demokratske konsolidacije s obzirom na to koje se društvene i političke institucije trebaju stabilizirati te u kojem vremenu i na koji način. Po njemu je politički sustav „pozitivno konsolidiran“ onda kad je legitiman i „kad nema alternative ne samo u očima elita nego i kada obrasci stavova, vrijednosti i ponašanja građana održavaju stabilno vjerovanje u legitimnost demokracije.“⁴⁵ Unutar koncepta pozitivne konsolidacije, koja slijedi teoriju sustava, on uvodi četiri analitičke razine kroz koje se konsolidira cijeli politički sustav. Prva je ustavna konsolidacija, koja se odnosi na središnje političke institucije te završava najranije i utječe na druge razine, druga je predstavnička konsolidacija, treća je konsolidacija

⁴² M. KASAPOVIĆ, *Bosna...*, str. 162.

⁴³ Usp. W. MERKEL, *Transformacija...*, str. 45.

⁴⁴ Usp. W. MERKEL, *Nasuprot...*, str. 20.

⁴⁵ *Isto*, str. 11.

ponašanja i četvrta konsolidacija političke kulture. Tek onda kad se konsolidiraju sve razine, može se govoriti o demokraciji koja je otporna na krize koje mogu ugroziti stabilnost političkoga sustava.⁴⁶ Nijedna analitička razina u Bosni i Hercegovini nije postignuta pa je upitna konsolidacija cijeloga političkoga sustava.

5. Dekonsolidacija demokracije u Bosni i Hercegovini

Unutar Bertelsmannova indeksa transformacije, u znanstvenim krugovima prihvaćena i pouzdana, kroz pet političkih kriterija – kroz državnost, političku participaciju, vladavinu prava, stabilnost demokratskih institucija, političku i društvenu integraciju – procjenjuje se razina statusa demokracije, odnosno naprednosti konsolidacije transformacijskih režima kroz raspon od 0 do 10. Tako je od 8,5 do 10 jako napredna, ali ne i najbolja demokracija, već samo najbolja unutar okvira pravne države; od 7 do 8,5 je napredna; od 5,5 do 7 je ograničena; od 4 do 5,5 je jako ograničena i od 0 do 4 neuspjela konsolidacija demokracije.

U okviru dvogodišnjih mjerenja na razini Bosne i Hercegovine, u rasponu od deset godina, od 2006. do 2016., osim indeksa statusa demokracije koji je u konstantnom padu, 2006. iznosio je loših 6,6, a 2016. godine 6,4. Status demokracije također je u silaznoj putanji te je od 2006. sa 6,8 u 2016. spao na 6,3. Razina državnosti procijenjena je na 7,0 u svim mjerenim godinama, osim u 2012. i 2014. kada je zabilježen pad na 6,8. Politička participacija, koja je jedino 2006. dosegla razinu 8,5, također se smanjivala te je do 2016. spala na 7,0. Varijabla vladavina prava zabilježila je blagi porast od 2006. kada je imala 6,5, na 6,8 od 2008. do 2012. da bi u 2014. i 2016. ponovno bila slabih 6,5. Stabilnost demokratskih institucija od početnih 7,0 u 2006. spala je na 5,0 u 2016. Jedini porast ocijenjen je na razini političke i društvene integracije s 5,0 u 2006. do 6,0 u 2016., što je daleko ispod standarda konsolidiranih demokracija.

⁴⁶ Usp. *isto*, str. 10. – 11.

Tablica 1.: Status demokracije u Bosni i Hercegovini 2006. – 2016.

Bosna i Hercegovina 2006. – 2016.							
Godina	Indeks statusa	Status demokracije	Državnost	Politička participacija	Vladavina prava	Stabilnost demokratskih institucija	Politička i društvena integracija
2016.	6,4	6,3	7,0	7,0	6,5	5,0	6,0
2014.	6,4	6,4	6,8	7,5	6,5	5,0	6,0
2012.	6,4	6,4	6,8	7,5	6,8	5,5	5,5
2010.	6,4	6,5	7,0	8,0	6,8	5,5	5,3
2008.	6,5	6,7	7,0	8,5	6,8	6,0	5,3
2006.	6,6	6,8	7,0	8,5	6,5	7,0	5,0

Izvor: Bertelsmann Stiftung (2017).⁴⁷

Drugi mjerni pokazatelj, indeks statusa, utvrđuje prosjek političke i gospodarske transformacije kroz zajedničke varijable. Prema njemu je, mjereno na svjetskoj razini, Bosna i Hercegovina smještena na 54. mjesto dok je unutar regije Istočne Europe od sedamnaest analiziranih država na pretposljednem mjestu s pokazateljima ograničene transformacije. Od sedam država nastalih raspadom Jugoslavije – Slovenija, Hrvatska, Crna Gora, Srbija, Makedonija, Bosna i Hercegovina i Kosovo – Slovenija je najbolje pozicionirana i postigla je status napredne konsolidacije demokracije te je na petom mjestu unutar analiziranih država regije Istočne Europe. Ispred nje su Estonija, Češka, Poljska i Litva. Druga je Hrvatska, ocijenjena kao napredna demokracija, isto kao i Crna Gora i Srbija. Makedonija, Bosna i Hercegovina i Kosovo smještene su u kategoriju ograničenih demokracija, gdje je Bosna i Hercegovina na pretposljednem mjestu ispred Kosova, koje je dobilo najnižu ocjenu, stoga se i jedna i druga država smatraju nekonsolidiranim demokracijama.

Tablica 2.: Indeks statusa demokracije u Istočnoj Europi

Indeks statusa Istočna Europa – 2016.	
Estonija	9,5
Češka	9,4
Poljska	9,2
Litva	9,2
Slovenija	9
Slovačka	8,8

⁴⁷ Bertelsmann Stiftung, <<http://www.bti-project.org/en/reports/country-reports/detail/itc/bih/>>, (20. X. 2017.)

Latvija	8,6
Rumunjska	8,1
Hrvatska	7,9
Bugarska	7,9
Mađarska	7,7
Crna Gora	7,5
Srbija	7,4
Makedonija	6,9
Albanija	6,7
Bosna i Hercegovina	6,4
Kosovo	6,3

Izvor: Bertelsmann Stiftung (2017.)⁴⁸

Slabost sustava vlasti rezultirala je sličnim pokazateljima i prema kriterijima Freedom Housea.⁴⁹ Unutar raspona od 7, za najdemokratskije režime, do 1 za one najmanje demokratske, Bosni i Hercegovini dodijeljena je skromna ocjene 4,5. U ovom slučaju izračuni su dobiveni na temelju prosječne procjene mjernih pokazatelja, demokratskog upravljanja, izbornoga procesa, civilnoga društva, medijskih sloboda, lokalnoga upravljanja, neovisnosti pravosuđa i korupcije, zabilježenih u određenoj godini. Tako je ocjena demokracije za 2008. kada je bila 4,1 porasla do 2012. na 4,7, da bi u 2013. ponovno oslabila na 4,4 da bi 2015. porasla na 4,5 i tako ostala do 2017. Najvišu ocjenu redovito je postiglo demokratsko upravljanje od 5,0 u 2008. do 6,0 u 2017. Izborni proces najniže je rangiran, od niskih 3,0 u 2008. i 2009. do 3,3 u svim ostalim godinama do 2017. Civilno društvo u svim mjerenim godinama ocijenjeno je s 3,5. Medijske slobode od 4,3 u 2008. i 2011., 4,5 u 2009. i 2010. do 4,8 od 2012. do 2017. Lokalno upravljanje ocijenjeno je 4,3 u svim godinama osim u 2011. kada je bilo 4,3. Neovisnost pravosuđa, 4,0 od 2009. do 2010., 4,0 od 2011. do 2014. i 4,5 od 2015. do 2017. Korupcija je od 2008., kada je ocijenjena 4,3, u konstantnom porastu. Od 2009. do 2012. iznosila je 4,5, od 2013. do 2015. 4,8, da bi 2016. i 2017. bila 5,0.

⁴⁸ *Nav. mj.*

⁴⁹ Wolfgang Merkel smatra da instrumenti kvantitativnog vrjednovanja demokracija, Freedom House indeksa nisu dostatni, zato što njihova kvantifikacija nije dostatno teorijski utemeljena te da sadrži element arbitrarosti. Wolfgang MERKEL, „Ukotvljene i manjkave demokracije“, *Politička misao*, Zagreb, god. XLI., 2005., br. 3., str. 81. – 82.

Tablica 3.: Ocjena demokracije u Bosni i Hercegovini 2008. – 2017.

	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.
Demokratsko upravljanje	5,0	5,0	5,3	5,3	5,5	5,5	5,8	5,8	5,8	6,0
Izborni proces	3,0	3,0	3,3	3,3	3,3	3,3	3,3	3,3	3,3	3,3
Civilno društvo	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5
Medijske slobode	4,3	4,5	4,5	4,3	4,8	4,8	4,8	4,8	4,8	4,8
Lokalno upravljanje	4,8	4,8	4,8	4,3	4,8	4,8	4,8	4,8	4,8	4,8
Neovisnost pravosuđa	4,0	4,0	4,0	4,3	4,3	4,3	4,3	4,5	4,5	4,5
Korupcija	4,3	4,5	4,5	4,5	4,5	4,8	4,8	4,8	5,0	5,0
Ocjena demokracije	4,1	4,2	4,3	4,3	4,7	4,4	4,4	4,5	4,5	4,5

Izvor: Freedom House⁵⁰

Prema procjeni demokracija unutar kategorije tranzicijskih država Freedom House je od 29 analiziranih država Bosnu i Hercegovinu smjestio na 16. mjesto.

Zaključak

Unatoč posebnim transformacijskim problematikama postkomunističkih država, relativno brza konsolidacija većine novih demokracija nastalih raspadom komunističkih sustava vlasti pokazala je da je uz pomoć prikladnog obrasca demokracije i njezinih sastavnica moguće nadići nedemokratska autokratska naslijeđa. S druge strane, demokratizacija unutar Bosne i Hercegovine nije dovršena jer najvažnije institucije i procesi nisu konsolidirani, narušena je sama logika demokracije uz neotpornost režima trendovima dekonsolidacije. Presudnu ulogu u tome ima nepripravnost institucionalnog dizajna strukturi podijeljenog višetničkog društva kao i oblici djelovanja izvanjskih aktera bez legitimiteta koji proistječe iz slobodnih izbora. Tome na ruku ide i nedemokratsko naslijeđe političke kulture, zajedničko svim postkomunističkim društvima, što blokira konsolidaciju temeljnih političkih institucija, formalnih i neformalnih aktera, političkih stranaka, interesnih skupina, vojske, vjerskih zajednica, građanske kulture, poduzetnika i sl. Stoga su redovito niske ocjene razine demokracije u Bosni i Hercegovini opravdane na temelju specifičnih uzroč-

⁵⁰ „Bosnia and Herzegovina Country Profile”, *Freedom House*, <<https://freedomhouse.org/report/nations-transition/2017/bosnia-and-herzegovina>>, (4. XI. 2017.).

no-posljedičnih određenosti koje su nužno vezane za sve mlade prijelazne demokracije, koje su same po sebi krhke i neotporne na lomove, te za sva duboko podijeljena i politički polarizirana društva.

— *Miljenko Brekalo* ♦ *Anamarija Lukić* ♦ —
Ivan Stipić

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar Osijek

Miljenko.Brekalo@pilar.hr – Anamarija.Lukic@pilar.hr

UDK: 94:726.5(497.5 Osijek)“1945/2017“

Prethodno priopćenje

IZGRADNJA KATOLIČKIH SAKRALNIH OBJEKATA U DOBA KOMUNIZMA I DANAS – PRIMJER GRADA OSIJEKA

Sažetak

Nakon što je 29. studenoga 1945. proglašena Federativna Narodna Republika Jugoslavija (FNRJ), grad Osijek imao je samo tri katoličke župe u kojima se odvijao bogat liturgijski i pastoralni život. Broj župa je već prije Drugoga svjetskoga rata bio duboko ispod pastoralnih potreba gradskoga područja, a ta je potreba naročito došla do izražaja kada se gradu pripojilo selo Retfala (1948.) te posebno od kraja 1950. godine kada se Osijek počeo naglo širiti. Longitudinala grada, kao osječki specifikum, znatno je povećavala potrebu za cijepanjem jedne župe u više manjih. Značajna poteškoća bila je, međutim, nedostatak i nemogućnost izgradnje prikladnih sakralnih objekata. Do preokreta je došlo tek nakon 1968. kada se u modernom, socrealističkom stilu počelo graditi pet novih župnih crkava, pod strogim nadzorom režima. Osim tih pet, osnovane su još tri nove župe, no one su sve donedavno djelovale u neprikladnim objektima, tj. adaptiranim obiteljskim kućama iako je nakon sloma komunističkoga režima nestalo pritiska vlasti na djelovanje Crkve. Autori su analizirali izgradnju i održavanje osječkih (katoličkih) sakralnih objekata od 1945. do 2017. godine, njihovo financiranje, funkcionalnost i iskorištenost te usporedili situaciju za vrijeme komunističkoga režima i nakon njega. Njihovo se istraživanje temelji ponajprije na izvorima u osječkim župama – spomenicama i župnim kronikama.

Ključne riječi: Osijek, župe, župne crkve, izgradnja, komunistički režim

THE CATHOLIC SACRAL OBJECTS IN THE COMMUNIST ERA AND TODAY – THE EXAMPLE OF THE CITY OF OSIJEK

Abstract

After the proclamation of the Federal People's Republic of Yugoslavia on November 29, 1945, there were only three Catholic parishes, where a rich liturgical and pastoral life went on, in the city of Osijek. The number of parishes was far beyond the pastoral needs in the urban area even before World War II. But the aforementioned need had been present even more after the village of Retfala joined the town (1948) and especially until the end of the 1950s, when Osijek began its rapid growth. The city's longitude being its specific, greatly increased the need to split the parish into several smaller parishes. However, there was a significant difficulty of the lack of suitable sacral buildings and the inability to build them. In the first post-war years, the Communist regime stopped the construction of a large Catholic complex dedicated to the Heart of Jesus in the centre of the city of Osijek. They also made difficult the reconstruction and the upgrade of the then existing Catholic sacral and pastoral buildings. It was only after 1968, when the turnaround occurred, i.e. when the construction of five new parishes began, in a modern, socialist realist style, under the strict control of the Communist regime. In addition to these five parishes, three new ones were established, but until recently they have functioned in inappropriate facilities, i.e. in adapted family houses, although the government pressure put on the Church ceased with the collapse of the Communist regime. The authors analysed the construction and maintenance of Osijek's (Catholic) sacral buildings in the period of 1947-2017, regarding the funding, functionality and utilization, comparing the situation during and after the Communist regime. The research is primarily grounded on the sources from Osijek parishes – the parish chronicles and memorials.

Key words: Osijek, parishes, parish churches, construction, Communist regime

Uvod

Planiranje, izgradnja i održavanje sakralnoga objekta kakav je župna crkva oduvijek je bio važan i zahtjevan projekt te se često oslanjao na angažman zajednice. Prioritet kod planiranja i izgradnje je funkcionalnost, tj. primjerenost građevinskoga objekta različitim župnim aktivnostima koje se u njemu trebaju odvijati. Funkcionalnost župne crkve ogleda se i u njezinu urbanističkome položaju unutar granica župe. Po svojoj definiciji katolička župa je zajednica vjernika koji stanuju u blizini te su na temelju te prostorne povezanosti, preko sakramenata, dobrotvornoga rada i pobožnosti uključeni u crkveni život. Idealan položaj župne crkve je u približnoj geometrijskoj sredini svoje župe dok bi granice župe trebale biti određene tako da župna crkva bude dostupna svim vjernicima koji dolaze pješice. Urbanistička smještenost

župne crkve trebala bi ispuniti još jednu funkciju – da položaj crkve u okolišu bude dominantan, istaknut i lako uočljiv dok bi sam crkveni objekt, kao duhovni dom koji vjernici iznova posjećuju, trebao zadovoljiti i estetske standarde.

Tijekom socijalističkoga razdoblja, koje je Hrvatska provela kao državna sastavnica komunističke Jugoslavije od 1945. do 1991., ovih je nekoliko imperativa bilo iznimno teško, a ponekad i nemoguće zadovoljiti. Komunistička vlast, koja je po svom habitusu totalitaristička te nije ostavljala mjesta za političku alternativu, Katoličkoj je Crkvi znatno suzila prostor djelovanja vidjevši u njoj ideološkoga i potencijalnoga političkoga protivnika. Oduzimala su se crkvena dobra, maltretirali se i zastrašivali vjernici i crkvena hijerarhija, kontinuirano su se indoktrinirala djeca i odrasli uz istodobno držanje Crkve u potpunoj medijskoj blokadi, a Crkva se obezvjeđivala na različite načine, od optuživanja za nazadnjaštvo do guranja njezinih pripadnika prema društvenom rubu. Iako je slobodno ispovijedanje vjere prema ustavnim odredbama Ustava FNRJ iz 1946.¹ i Ustava SFRJ iz 1963.² bilo zajamčeno „na papiru“, u praksi su se i vjernici i crkvena hijerarhija susretali s nizom poteškoća i neugodnosti.³ Jedna od tih poteškoća bila je i nedostatak prostora za vjerske aktivnosti, osobito župnih crkava u gradovima, koji su od kraja 50-ih godina pa do početka 70-ih naglo bujali. Rast gradova nastavio se i dalje do kraja 20. stoljeća, no nešto umjerenijim tempom. Industrijalizacija je u kratku vremenu privukla u grad mnogobrojno ruralno stanovništvo, najčešće praktičnih vjernika katolika. Preseljenjem u grad to se stanovništvo susrelo s poteškoćama u nastavljanju vjerske prakse jer je funkcioniranje župa, pod pritiskom vlasti, bilo iznimno teško i ograničeno te nespremno prihvatiti masu novih župljana koji su se doseljavali iz dana u dan. Gradske su župe na taj način upale u svojevrsan paradoks jer je vlast suzbijala i ograničavala njihovo djelovanje dok

¹ Vidi *Službeni list SFRJ*, 1946., 10.

² Vidi *Službeni list SFRJ*, 1963., 14.

³ Zoran prikaz načina kako se Komunistička partija, nakon što je došla na vlast, namjerava odnositi prema Katoličkoj Crkvi, Osječani su doživjeli tijekom 1948. godine. U središtu grada, na Gajevu trgu, nalazio se isusovački kompleks u izgradnji, koji se sastojao od samostana, konvikta i crkve posvećene Presvetom Srcu Isusovom, prema projektu arhitekta Jože Plečnika, iznimno vrijednu primjeru moderne arhitekture, jedinstvenom po svojoj eliptičnoj kompoziciji. Gradnja je bila započeta tijekom 1940. godine, a financirali su ju osječki vjernici katolici dragovoljnim priložima. Nakon uspostave komunističke vlasti, Gradski narodni odbor naredio je rušenje „ove monstruoze građevine, koja se gradi na nepodesnom mjestu i predstavlja potpuni arhitektonski nesklad“. U rušenje su, po naređenju, bili poslani i učenici osječkih škola. Dva vagona željeza, koji su bili pripremljeni za izgradnju, vlast je zaplijenila, a P. superior, otac Franjo Jambrečević, bio je uhićen i osuđen na mjesec dana zatvora jer nije bio prijavio vlastima da posjeduje taj građevinski materijal. Nakon ove demonstracije sile osječki su župnici do daljnjega odgodili potrebne ili planirane građevinske zahvate u svojim župama strahujući od novčanih i zatvorskih kazni. Damir SVOBODA, *Mrlja na obrazu grada: gradnja i rušenje svetišta Srca Isusova na Gajevu Trgu u Osijeku*, Osijek, 2000., str. 100.

su konkretne prilike, s druge strane, tražile da se njihovo djelovanje u velikoj mjeri poveća.

Ovaj rad analizira djelovanje katoličkih župa na području grada Osijeka⁴ s posebnim naglaskom na izgradnju župnih crkava od kraja 60-ih godina 20. st. do danas. To je razdoblje započelo ublažavanjem represije komunističke vlasti prema Crkvi i uspostavljanjem tzv. *politike dijaloga* dok se u djelovanju Crkve, prema smjernicama Drugoga vatikanskoga sabora (1962. – 1965.), također osjetila promjena koja je zahtijevala „novi model komuniciranja sa svijetom i novi način govora Crkve o aktualnim problemima.“⁵ Nakon uspostavljanja samostalne hrvatske države (25. lipnja 1991.), djelovanje Crkve je normalizirano, a to je djelovanje ponekad potpomagala i vlast. Župne crkve na području grada Osijeka izgrađivale su se i u vrijeme komunističke, kao i u vrijeme demokratski izabrane vlasti. Već na prvi pogled (neovisno o stilu gradnje), iz njihove smještenosti u urbanističku cjelinu lako je zaključiti koja je građena u koje vrijeme.

Izvori kojima su se autori služili u istraživanju u prvom su redu župne spomenice. Iako se među povjesničarima ne smatraju prvorazrednim povijesnim izvorom, za rasvjetljavanje vjerskoga života u katoličkim župama nema boljega izvora. To osobito vrijedi za razdoblje komunističke vlasti kada su mediji o Crkvi uglavnom šutjeli pa su spomenice (uz poneke još živuće vjernike) jedini svjedoci uspjeha i poteškoća života u župama.

1. Grad Osijek i osnivanje novih župa

Prve župe nakon uspostavljanja komunističke vlasti u Jugoslaviji osnovane su upravo na području grada Osijeka.⁶ Uz iznimne napore i izloženost na milost i nemilost vlasti, odlukom biskupa Stjepana Bäuerleina⁷ 1961. godine od najveće osječke župe, Župe sv. Petra i Pavla u Gornjem gradu, odvojena su dva dijela, zapadni i južni.

⁴ Za bolje razumijevanje strukture rada, odnosno teksta, navodimo osječka prigradska naselja: Brijest, Briješće, Josipovac, Klisa, Nemetin, Podravlje, Sarvaš, Tenja, Tvrdavica i Višnjevac.

⁵ Nedjeljko A. ANIČIĆ, „Kako danas čitati i razumijevati Drugi vatikanski sabor“, *Bogoslovna smotra*, Zagreb, god. 75., 2005, br. 3., str. 667. – 686., 681.

⁶ Usp. Miljenko BREKALO – Anamarija LUKIĆ, „Osnivanje prvih katoličkih župa u Osijeku za vrijeme komunističkoga režima u Jugoslaviji“, *Diacovensia: teološki prilozi*, Đakovo, god. XXIV., 2016., br. 1., str. 195. – 213.

⁷ Stjepan Bäuerlein (Babina Greda, 3. kolovoza 1905. – Đakovo, 9. kolovoza 1973.), bosansko-srijemski ili đakovački biskup. Bogosloviju završio u Đakovu, diplomirao teologiju 1937. u Zagrebu. Od 1929. svećenik u raznim mjestima đakovačke biskupije. Đakovačkim biskupom imenovan 1951. Kao biskup djelovao je izrazito pastoralno, na Visokoj bogoslovnoj školi u Đakovu osnovao Katehetski institut. U biskupskom dvoru u Đakovu osnovao Dijecezanski muzej sakralne umjetnosti. Objavljivao radove iz područja katehetike, crkvene povijesti i odgoja. Opširnu i vrlo dobru monografiju o njemu napisao je dr. Marin SRAKIĆ, *Cruce et labore - Križem i radom: Biskup Stjepan Bäuerlein i Đakovačka i Srijemskobiskupija (1951. – 1973.)*, Đakovo, 2014.

Zapadni dio bio je izrazito longitudinalan niz koji je obuhvaćao čak tri naselja: Retfalu, Višnjevac, Josipovac – Kravice.⁸ Na tom je području osnovana Župa uzvišenja sv. Križa (Osijek 6). Kao župna crkva služila je kapelica mauzoleja Pejačević, oko čijeg se vlasništva nova župa morala sporiti s gradskim vlastima. Premda je objekt bio krajnje neprikladan,⁹ ta je župa bila u iznimnoj prednosti u odnosu na drugu novoosnovanu župu, Župu sv. Josipa Radnika (Osijek 5) u Industrijskoj četvrti. Ova druga župa, naime, nije imala nikakav prostor za rad. Naknadno je u tu svrhu bila kupljena i adaptirana jedna obiteljska kuća na području župe, a slično se odvijalo i na župama koje su se počele osnivati nekoliko godina poslije. Nekoliko je osječkih župnih crkava godinama djelovalo u obiteljskim kućama, a neke i desetljećima.

U urbanističkom razvoju grada Osijeka potkraj 50-ih godina došlo je do iznimnih poteškoća. Nagao priljev doseljenika i nemogućnost njihova pravodobnoga stambenoga zbrinjavanja uzrokovao je stvaranje širokog prstena gradske periferije koji se sastojao od 17 nelegalno izgrađenih naselja obiteljskih kuća bez ikakve infrastrukture. Generalni urbanistički plan za grad Osijek, načinjen 1960. godine, morao se mijenjati uslijed novonastale situacije. No, val doseljenika i „divlja“ stambena izgradnja¹⁰ bili su brži pa su se umjesto višekatnih stambenih zgrada godinama gradile obiteljske prizemnice te je grad, umjesto u visinu, rastao u širinu. Kako se izgrađivalo neplanski i mimo generalnog urbanističkog plana, u perifernim su naseljima nedostajala središta, trgovi i mjesta okupljanja.¹¹ Međutim, urbanističkim planom nije bila predviđena

⁸ Josipovac – Kravice naziv je koji se do danas zadržao kao naziv željezničke postaje u selu Josipovac. Kravice su starije naselje od Josipovca (nastalog kolonizacijom sedam njemačkih obitelji 1786.), no s vremenom su se oba naselja stopila u jedno, međusobno odijeljeno kanalom. Josipovac je, međutim, sve do 1969. bio filijala Župe Petrijevci dok su Kravice crkveno-administrativno potpadale pod Župu sv. Petra i Pavla u Osijeku, jer su pripadale vlastelinstvu Retfala grofova Pejačević, dok je Josipovac pripadao valpovačkom vlastelinstvu baruna Prandau.

⁹ „To je zdanje bilo u očajnom stanju. Preko polovice kapele u unutrašnjosti bilo je bez žbuke (...) Tri velika prozora sa oko tri metra visine, bila su bez čitavih stakala, drvene su letvice naime istrunule, pa su stakla ispadala s vremenom. I prozor iza oltara bio je vrlo oštećen (...) Olovni krov je prokisavao – kupola je bila oštećena, a gornja četiri prozora više nisu uopće postojala, nego su bila zatvorena s okrajcima dasaka nepravilnog oblika. Svake noći su sove dolazile na konak u crkvicu, pa je trebalo često oltar čistiti od prljavštine koju su ostavljale. Vanjština je crkve bila već također u bijednom stanju. Struje nije bilo u crkvi (...) cijela je površina oko crkve bila zasijana kukuruzom, što je još više narušavalo dojam sakralnosti tog objekta. Staza uopće nije bilo, pa kada su došle prve kiše, gospođama su ostajale doslovno cipele u blatu. Slika je crkve i okolice djelovala vrlo žalosno, ako ne čak i zastrašujuće.“, *Spomenica Župe Retfala 1961./63.*, vlč. Željko PAVLIČIĆ, prvi župnik, rukopis, str. 2.

¹⁰ Usp. Branko BOŽIĆ, *Osijek: dnevna migracija i transformacija rubnog područja grada*, Osijek, 1976., str. 82. – 84.; Zvonko LETICA, (autor), Mario PETRUŠINA (snimatelj), Televizija Zagreb, *Osijek 1967.* (dokumentarni film), 1967., <<http://www.youtube.com/watch?v=qhohF7z0clc>>, (1. IX. 2017.); „Bespravno podignute zgrade na perifernim dijelovima grada učinile su da je Osijek pritisnut grad“, *Glas Slavonije*, 2. ožujka 1966., str. 2.

¹¹ Osijek je, prema zamislima urbanista, trebao imati šest mikrocjelina koje bi bile oslobođene teškog prometa i industrije, tzv. mikrorajona. Državni arhiv u Osijeku (DAOS), Fond 73, Skupština Općine Osijek, Projektna

ni izgradnja sakralnih objekata, koji su bili u izravnom proturječju s komunističkom ideologijom koja se očitovala u svim područjima života, a naročito u arhitekturi i urbanističkom planiranju. Štoviše, vlast je nastojala uzurpirati i prostor Župe sv. Josipa Radnika u adaptiranoj obiteljskoj kući, koja se arhitektonski ničim nije isticala.¹²

Osnutak dviju novih župa bio je tek početak rješavanja pastoralnih potreba na području grada Osijeka. Može se reći da se njihovim osnutkom probio led te se pokazalo na koji će se način sada odvijati župni život i pastoralno djelovanje. Crkveni se život odvijao u materijalno skromnim uvjetima i u određenoj pritajenosti i oprezu kako se vlastima ne bi davalo povoda za progone ili pozive na „obavjesni razgovor“. S druge strane, došlo je do čvršćeg povezivanja župljana i njihovih svećenika pritisknutih zajedničkom brigom o financiranju župa te određenom dozom straha od reakcije vlasti.

Sljedeća faza razvoja župnoga života te ujedno i faza izgradnje novih župnih crkava krenula je nakon Drugoga vatikanskoga sabora (1962. – 1965.) te nakon uspostavljanja diplomatskih odnosa između SFR Jugoslavije i Svete Stolicе.¹³ Komunistička je vlast promijenila način ophođenja prema Crkvi pristajući na tzv. *politiku dijaloga*. Politika dijaloga značila je da je komunistička vlast popustila pritisak prema Crkvi, što je zabilježeno i u spomenici osječke donjogradske župe (1967. godina).¹⁴ Dana 6. ožujka 1967. održan je sastanak predstavnika državne vlasti sa svećenicima osječkoga dekanata radi razgovora o zajedničkim problemima. Za svećenike je to bilo veliko i važno iznenađenje, svojevrsna prekretnica. Osim što se iz zabilježenoga razabire da svećenici isprva nisu bili skloni povjerovati u pozitivan ishod sastanka te su se pribojavali skrivenih motiva predstavnika vlasti, ovih je nekoliko stranica spomenice napisano bitno drukčijim stilom: poput zapisnika koji uz raspravu i zaključke bilježi osjećaje, misli i geste pojedinaca nastojeći prenijeti atmosferu napetosti, uzne-mirenosti i opreza osječkih svećenika u dodiru s komunističkom vlasti. Iz zabilješki se vidi kolik je bio pritisak vlasti na Crkvu te se objašnjava dotadašnja stagnacija u razvoju župnoga pastora. Sastanak je, međutim, bio konstruktivan. Nije se odnosio na ideološka pitanja, nego na ona koja se daju riješiti, u prvome redu na ishođenje

dokumentacija 1945. – 1989., Spis 213, Odluka o urbanističkoj podjeli grada Osijeka na rajone.

¹² *Kronika Župe sv. Josipa Radnika Osijek 5 Industrijska četvrt*.

¹³ Usp. Miroslav AKMAĐA, „Pregovori Svete Stolicе i Jugoslavije i potpisivanje protokola iz 1966. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, god. 36., 2004., br. 2., str. 473. – 503.

¹⁴ „Sastanak s predstavnicima državne vlasti“, *Spomenica rkt. župe Preslavnog Imena Marijina Donji grad Osijek 1887. – 1974. godine*, Državni arhiv u Osijeku, Rkt. Župa Preslavnog Imena Marijina – Osijek, Donji grad, Osijek, 2011., str. 383. – 386.

raznih dozvola potrebnih za župni pastoral, ponajviše građevinskih dozvola za sakralne objekte, župne crkve te njihovo uklapanje u generalni urbanistički plan.¹⁵

Nakon tog je sastanka na razini Đakovačke i Srijemske biskupije vrlo brzo odlučeno da se iskoristi ukazana prilika te da se u gradu Osijeku nastavi s osnivanjem novih župa, ali ne samo onih prijeko potrebnih, nego i onih koje bi se, prema progresiji prirasta stanovništva, za kratko vrijeme mogle popuniti.¹⁶

Godina	1900.	1910.	1921.
Broj stanovnika	26.769	33.337	36.500
Godina	1931.	1948.	1953.
Broj stanovnika	43.351	49.037	56.538
Godina	1961.	1971.	1981.
Broj stanovnika	71.782	92.603	103.026
Godina	1991.	2001.	2011.
Broj stanovnika	104.761	90.41117	108.04818

Tablica 1.: Kretanje broja stanovnika grada Osijeka prema popisima pučanstva 1900. – 2011.

To su bile župe u novim naseljima koja su nicala na obodu grada. Svih pet osječkih župa (tri početne i dvije novoosnovane) još su uvijek bile preopterećene te je na području svake od njih bilo potrebno osnovati barem jednu novu župu. Osim velike brojnosti vjernika, dijeljenje župa bilo je potrebno i zbog velike prostorne udaljenosti novih naselja od postojećih župnih crkava.

2. Župa sv. obitelji – Jug 2

Najmnogoljudnije i najbrže rastuće „divlje“ naselje u Osijeku bilo je tijekom 60-ih godina naselje Jug 2. To je njegovo današnje ime, a ujedno i ime gradske četvrti, no u vrijeme svoga nastanka nazivalo se Peti rajon. Izmijenjeni generalni urbanistički plan nastojao je obuzdati nelegalnu izgradnju gradnjom petokatnica na rubu naselja, tj. na

¹⁵ „Vlč. Jarm upravitelj župe iz Osijeka VI. Retfale, pitao je da li će moći dobiti lokaciju za novu crkvu... Uz smiješak, rekao je Predsjednik (Milenko Radusinović, predsjednik Općine Osijek, op. a.): Sve ćete dobiti, samo nemojte tražiti novaca! (...) Ali, tada sam pitao: da li bih dobio dozvolu da sam to prije nekoliko godina prijavio i molio – rekao mi je Predsjednik vjerske komisije: Ruku na srce, ne bi!“, *Spomenica rkt. župe Preslav-nog Imena Marijina Donji grad Osijek...*, str. 385.

¹⁶ Usp. Verica ANDRAKOVIĆ – Marijan JUKIĆ, „Dinamika stanovništva grada Osijeka od 1857. do 2001. godine“, *Analiz Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, sv. 25., 2009., str. 23. – 46.

¹⁷ Podatci o broji stanovnika u gradu Osijeku u razdoblju od 1900. do 2001. preuzeti su iz rada V. ANDRAKOVIĆ – M. JUKIĆ, *n. dj.*, str. 31.

¹⁸ „Stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima“, *Popis stanovništva Republike Hrvatske 2011.*, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2015., str. 78.

obodu oboda, a zatim naknadnom legalizacijom i izgradnjom infrastrukture. Ovo je područje pripadalo donjogradskoj Župi preslavnog imena Marijina, od koje se krajem studenoga 1967. odcijepila Župa sv. obitelji – Jug 2 oblikujući novu župu. Ova je župa, za početak, osnovana dekretom, a oci franjevci, koji su bili spremni prihvatiti vođenje nove župe, za potrebe okupljanja vjernika otkupili su jednu obiteljsku kuću. Znakovito je bilo to što je novi župnik p. Alimpije Laušin, dok se o osnivanju nove župe još samo dogovaralo, već zatražio građevinsku dozvolu za izgradnju župne crkve i samostana. Za crkvu župe koja još nije postojala dozvolu je dobio bez ikakvih problema iako je očekivao dugotrajnu, mukotrpnu i neizvjesnu proceduru.¹⁹ Gradska se vlast čak potrudila da se za novu crkvu pronađe i što prikladnija lokacija kako bi nova crkva imala svoj trg umjesto da strši ugrana između jednokatnih obiteljskih kuća. Komisija za vjerske poslove osječke Općinske skupštine već je 22. studenoga 1967. zaprimila dopis u kojem se iznosi približna veličina buduće crkve, župe i samostana na području Juga 2 iako župa o kojoj se govori tada još službeno nije ni postojala (dekret o osnivanju župe na području Juga 2 – Župa sv. obitelji Osijek 4, donesen je tek 20. prosinca iste godine).

U vremenu koje je prethodilo izgradnji crkve i samostana, župa na Jugu 2 djelovala je u obiteljskoj kući, gdje su franjevci Zagrebačke provincije, koji su prihvatili voditi novoosnovanu župu, kupili i adaptirali privatnu kuću u kapelicu i samostan.

U siječnju 1970. Zavod za komunalne djelatnosti obavijestio je župu o iznosu komunalija za novu crkvu. Iznos od 36,179.300 tadašnjih dinara je za župu bio prevelik izdatak. Ipak, krajem iste godine podnesen je zahtjev za izdavanje lokacijske dozvole, a idejnu skicu nove crkve izradio je inž. Mihajlo Biglbauer.²⁰

Zbog nedostatka financijskih sredstava već je u sljedećim mjesecima cijeli projekt izgradnje crkve bio doveden u pitanje. Financiranje izgradnje crkve nije bilo unaprijed osigurano, nego su se oci franjevci snalazili na različite načine (dizanjem kredita, donacijama, ugriranjem pri Franjevačkoj provinciji u Zagrebu, posuđivanjem i dr.) da bi materijalno osigurali svaku pojedinu fazu izgradnje.²¹ Iako je gradnja crkve pr-

¹⁹ Zahtjev je podnesen 9. listopada 1967. Općinskoj skupštini Osijek, Komisiji za vjerske poslove. Tročlano općinsko (tj. gradsko) povjerenstvo izišlo je na teren 21. studenoga iste godine. *Kronika Župe sv. Obitelji Jug 2*, str. 8. – 9.

²⁰ Osječki arhitekt prof. dr. sc. Mihajlo Biglbauer (Osijek, 26. travnja 1936. – Osijek, 26. listopada 2014.) od 1960. do 1990. radio je kao projektant i graditelj te bio prvi osječki arhitekt koji je svoju arhitektonsku projektantsku praksu vodio u svom vlastitom arhitektonskom uredu u vrijeme socijalističke vlasti. Upravo zahvaljujući tomu, realizirao je čak četiri arhitektonska projekta osječkih župnih crkava: Osijek 7 (Livana, Župa sv. Leopolda Bogdana Mandića), Osijek 5 (Industrijska četvrt, Župa sv. Josipa Radnika), Osijek 4 (Jug 2, Župa sv. obitelji), Osijek 6 (Retfala, Župa uzvišenja sv. Križa).

²¹ Izgradnja je bila zaustavljena tijekom gotovo cijele građevinske sezone 1975. godine, prije etape izgradnje zidova. Prema zakonu graditeljski se poslovi nisu smjeli ugovarati ako za njih nisu unaprijed osigurana dostat-

votno bila dogovorena s osječkim građevinskim poduzećem Tehnika-beton,²² župa je otkupila gradilište te nastavila izgradnju s privatnim poduzetnikom Vinkom Katinčićem, graditeljem crkava i zvonika, i njegovim građevinskim timom uz odgodu plaćanja. Povjeriti gradnju tako velikog objekta privatnom poduzetniku bilo je neuobičajeno, no oci franjevci iz Župe sv. obitelji nisu imali previše izbora te su svjesno ušli u rizik. U rizik je, međutim, ušao i njihov graditelj s obzirom na to da novac za izgradnju nije bio osiguran i da je njegov dotok kod svake etape bio neizvjestan.

Od 1972. godine, kada su počeli betonski radovi na temeljima crkve pa do završnih radova 1977., u izgradnji su participirali i župljani dragovoljnim radom. Nakon što je građevinska inspekcija Općine Osijek obavila tehnički pregled (21. rujna 1980.), nova je crkva useljena, a blagoslov crkve dogodio se 18. listopada 1980. godine.

3. Rasterećenje Župe uzvišenja sv. Križa u Retfali i izgradnja župnih crkava

Retfalačka Župa uzvišenja sv. Križa također je 1968. bila podijeljena na dvije tako da je njezin zapadni dio, onaj u naselju Višnjevac, odvojen te postao zasebnom župom. Već sljedeće godine, 1969., zapadni dio te nove, višnjevačke župe, tj. područje Kravice, izdvojen je i pripojen novoosnovanoj župi Josipovac, koja je imala filijalnu crkvu posvećenu sv. Josipu.²³ Na taj je način, unutar osam godina, došlo do rasterećenja u radu župa na zapadnom dijelu grada da bi se poslije podijelila i višnjevačka župa. Višnjevačka župa, osnovana 1968., nije pri svom osnutku imala nikakav sakralni objekt osim teško oštećene kapelice Rođenja BDM – Male Gospe, pomoćnice kršćana²⁴ dok je retfalačka župa i dalje kao župnu crkvu koristila mauzolej Pejačević.

3.1. Župa Rođenja Marijina – Višnjevac

Višnjevačka je župa osnovana 8. rujna 1968. odvajanjem od Župe uzvišenja sv. Križa u Retfali.²⁵ Sjedište župe smješteno je u istočnome dijelu Višnjevca uz glavnu

na novčana sredstva, a predračun koji je župi dostavio izvođač radova poduzeće „Tehnika beton“ za tu etapu radova bio je veći nego što je prethodno bilo dogovoreno. Iako je „Tehnika beton“ naknadno spustila cijenu na 224.000.000 dinara, župa toliki novac nije imala; pokušala je ishoditi kredit kod Privredne banke Sarajevo, ali bez uspjeha. Među župljanima je zavladalo uvjerenje da se radovi na crkvi uopće ne će nastaviti.

²² Danas Osijek Koteks.

²³ Crkva sv. Josipa u Josipovcu građena je od 1884. do 1886. prema nacrtima Augusta Lercha.

²⁴ Kapela je, radi oštećenja, srušena i ponovno sagrađena.

²⁵ Višnjevačka župa ima svoje sjedište „Dekretom Biskupskog ordinarijata u Đakovu od 3. rujna 1968. broj 2300/68 osnovana je diobom župe Osijek 6 nova župa rođenja Bl. Djevice Marije sa sjedištem u Višnjevcu. Župa je predana na upravu oo. isusovcima. Prvim upraviteljem imenovan je o. Stanko Haramija, D. I.“,

cestu (Ulica Josipa Kozarca 103). Prije nego je dobio svoju župu, vjerski je život u Višnjevcu bio slab, poput „slijepog crijeva“ retfalačke župe, jer se nedjeljna misa služila jednom mjesečno, a ponekad ni toliko. Godine 1964. u Višnjevcu je živjelo oko 1.500 stanovnika, no taj je broj ubrzano rastao.²⁶ Župljani su bili doseljenici iz Bosne, Dalmacije, Međimurja, Hercegovine i Like. Nova župa povjerena je Družbi Isusovoj. Isusovci su kupili zemljište za župu te nezavršenu dvokatnicu koja je, za početak, služila kao župna crkva. Župnik je stanovao u seoskoj kući. Izgradnja župne crkve započela je 1971. godine, a gradnju su financijski podupirali Družba Isusova, Caritas, župljani te Ordinarijat, no to nije bilo dovoljno pa je župnik nastojao naći različite donatore u inozemstvu. Zgrada crkve bila je useljena i blagoslovljena krajem 1973. godine. Iako je još mnogo toga nedostajalo, nedovršena je crkva bila bolje rješenje za Božju službu nego privremen objekt, prenamijenjena dvokatnica, ili malena kapelica koja je svojedobno služila umjesto filijalne crkve oko koje su vjernici stajali na otvorenom.²⁷ Crkveni se zvonik gradio tijekom 1975./76. godine prema projektu koji je (za crkvu i zvonik) načinio arhitekt Krešo Šolc. Gradnju crkve izvodilo je građevinsko poduzeće iz Donjeg Miholjca dok su radove na zvoniku izvodili građevinari iz Crne Trave. Radove je nadgledao inženjer Ante Bilonić koji je bio zadužen i za nadzor radova izgradnje crkve na Jugu 2. Dvokatnica u kojoj se prije vršila Božja služba, nakon izgradnje crkve bila je srušena kako bi se s glavne ulice otvorio pogled na crkvu (1975. godine). Do desete obljetnice župe 1978. godine izgrađena je i ograda, prilazna cesta i malo parkiralište, a okućnica je hortikulturalno obrađena.²⁸

Spomenica Župe Rođenja Marijina – Višnjevac tek nakon desete obljetnice svoga postojanja počinje bilježiti svoj pastoralni rad dok se u prvih deset godina rada kao glavna događanja spominju gotovo isključivo građevinski radovi, opremanje i uređenje župne crkve. To su bili glavni preduvjeti za stavljanje župe u funkciju. Spomenica ne bilježi župnu statistiku sve do 1983. godine kada navodi da je nakon Božića

„Župa Rođenja Bl. Djevice Marije u Višnjevcu k/Osijeka, *Okružnice i obavijesti Biskupskog ordinarijata Đakovo 1968.*, O-V-1968., 7. 2., str. 226. Odmak od pet dana između nadnevka navedena u dekretu te nadnevka iz spomenice može se protumačiti nastojanjem da se dekret donese uoči proslave patrona župe kako bi se proslava utemeljenja župe kalendarski podudarala s proslavom crkvenoga goda. Usp. *Osnivanje Župe sv. obitelji – Jug 2, Osijek 4*, gdje je dekret o osnivanju župe donesen približnom nadnevku proslave patrona, koji je kalendarski pomičan.

²⁶ Usp. *Spomenica Župe Uzvišenja sv. Križa Osijek 6, Retfala 1964. – 2016.*, str. 3.

²⁷ Usp. *Spomenica Rođenja M. Višnjevac* (rukopis – bilježnica, stranice nisu numerirane); od rujna 1989. godine, kada su župu od isusovaca preuzeli dijecezanski svećenici, kao spomenica župe služe uvezani brojevi župskog lista *Glasnik mira*, koji se čuvaju u arhivu župe. Višnjevačka kapelica mogla je primiti svega dvadesetak vjernika.

²⁸ Usp. *isto*.

blagoslov primilo 950 obitelji, no napominje da se smatra da je broj katolika na župi daleko veći od navedena broja.²⁹

3. 2. Izgradnja crkve u Župi uzvišenja sv. Križa (Retfala)³⁰

Prema spomenici ove župe 1964. godine, tri godine nakon njezina osnutka, Retfala je brojala oko 13.000 stanovnika, od kojih je prema procjeni bilo oko 10.000 katolika. Na nedjeljnu je misu dolazilo od tisuću do dvije tisuće vjernika, a blagoslovljeno je oko 1.500 obitelji (u što se ubraja i višnjevačka filijala).³¹ Mauzolej Pejačević, u to vrijeme retfalačka župna crkva, bio je održavan i uređivan, no nikako nije mogao ostati trajno rješenje, nego je trebalo izgraditi primjerenu župnu crkvu. Župa je 3. studenoga 1970. godine zatražila lokacijsku dozvolu, a u spomenici župe pritom se navodi: „Teško će sve ići, ali početi se mora.“³² Posao izgradnje retfalačke župne crkve započeo je župnik Antun Jarm, no već sljedeće godine bio je razriješen te dužnosti. Kao novi župni upravitelj bio je postavljen vlč. Helmut Schumacher, koji je gotovo cijeli svoj radni vijek posvetio izgradnji župne zajednice i crkvene zgrade u Župi uzvišenja sv. Križa.³³

Izgradnja ove župne crkve bila je doista teška i dugotrajna jer su ju župljani čekali 30 godina od uspostavljanja župe i 20 godina od pokretanja izgradnje. Cijena komunalija za ponuđenu lokaciju bila je visoka, tadašnjih 340.000,00 novih dinara. Vlast je otezala s dodjelom zemljišta za gradnju, a novac za gradnju župa nastojala je osigurati akcijom prikupljanja priloga među župljanima. U prvoj godini (1971.) akciji su se odazvale 104 obitelji.³⁴ Crkva je planirana na 400 metara četvornih, a cijeli kompleks na 650 – 700 metara četvornih. Zatražena je pomoć i od Ordinarijata.

Tek 1976. godine bio je potpisan ugovor o davanju zemljišta za gradnju crkve. Župa je organizirala sastavljanje građevinskoga odbora među župljanima, koji će voditi brigu o izgradnji. Nakon toga pristigle su četiri ponude (idejna projekta) građevinskih inženjera, koje su bile poslane posebnoj komisiji u Đakovu. Iste je godine

²⁹ Usp. isto.

³⁰ Župa uzvišenja sv. Križa – Osijek 6 (Retfala) osnovana je dekretom đakovačkog i srijemskog biskupa Stjepana Bäumleina 1961. godine, a njezin je patron prvotno bio sv. Ivan Nepomuk. „Nove župe na teritoriju naše biskupije“, br. 1809. – 1961., *Okružnice i obavijesti Biskupskog ordinarijata u Đakovu 1961.*, O-III-63; O-IV-115., 11. listopada 1961. Uspostavljanje i prve, najteže godine djelovanja ove župe detaljno su analizirali Miljenko BREKALO i Anamarija LUKIĆ u radu „Osnivanje...“, str. 195. – 213., 206., 210. – 211. Usp. Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, „Retfala nakon pripojenja grada Osijeka“, Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE (ur.), *Retfala*, Osijek, 2000., str. 32. – 33.

³¹ Usp. *Spomenici Župe Uzvišenja sv. Križa Osijek 6, Retfala 1964. – 2016.*, str. 20.

³² Isto, str. 49.

³³ Isto, str. 53.

³⁴ Usp. isto, str. 57.

za izgradnju crkve svoj doprinos dalo 1.647 obitelji³⁵ da bi nakon nekoliko godina njihov broj porastao na više od 3.000. Kao projektant bio je izabran arhitekt Mihajlo Biglbauer.

Izgradnja crkve ne spominje se sve do 1979. godine, kada je (u rujnu) konačno započela. U pripremi zemljišta sudjelovali su i sami župljani. Očekivalo se da će crkva biti pod krovom u proljeće sljedeće godine,³⁶ no taj se plan pokazao financijski neizvediv. U pomoć pri financiranju priskočila je i Župa Zaprešić Zagrebačke nadbiskupije kao i prvopričesnici te zajednica „Mali graditelji“, čiji su članovi prikupljali novac odricanjem od slatkiša.³⁷ Godine 1982. crkva još uvijek nije bila pod krovom pa je župa za tu namjenu „teškom mukom“ podigla kredit s rokom otplate od tri godine.³⁸ Unutarnji radovi i uređenje okućnice trajali su sljedećih osam godina da bi uporabna dozvola bila izdana 1990. U proljeće 1991. (17. ožujka) ova godinama iščekivana župna crkva bila je konačno useljena i blagoslovljena.³⁹ Župa je 2004. kupila još dvije kuće u neposrednoj blizini crkve kako bi mogla osigurati kakav-takav prilaz za automobile. To je za župu bio znatan financijski izdatak, no gradska vlast je oko izdavanja potrebnih dozvola bila susretljivija od gradske vlasti bivše države.⁴⁰ Retfalačka je crkva, naime, izgrađena na prometno teško pristupačnu terenu dok je sama njena pozicija vrlo nespretno ugurana u već izgrađeno naselje.

3. 3. Župa sv. Luke – Osijek 11 (Višnjevac – Josipovac)

Osječka urbanistička longitudinala – od središta Gornjega grada do Kravica – duga je oko šest kilometara. To je područje za vrijeme SFR Jugoslavije bilo crkveno-administrativno izlomljeno na četiri katoličke župe: na gornjogradsku, retfalačku, višnjevačku i josipovačku. Na području koje je dijelom pripadalo višnjevačkoj, a dijelom josipovačkoj župi 15. prosinca 1994. dekretom⁴¹ đakovačko-srijemskoga biskupa mons. Ćirila Kosa⁴² osnovana je nova župa s titularom sv. Luke. Razlog

³⁵ Usp. isto, str. 62.

³⁶ Usp. isto, str. 65.

³⁷ Usp. isto, str. 78.

³⁸ Usp. isto, str. 83.

³⁹ Usp. isto, str. 89. – 90.

⁴⁰ Usp. isto, str. 108.

⁴¹ Osnivanje nove Župe sv. Luke evanđelista u Josipovcu 2, *Dekret Biskupskog ordinarijata u Đakovu*, br. 2200/1994., Đakovo, 14. XII. 1994.

⁴² Ćiril Kos (Ribić Brijeg kod Ivanca, 19. studenoga 1919. – Osijek, 6. srpnja 2003.) dijecezanski biskup đakovački i srijemski, zaređen je za svećenika 9. srpnja 1944. u Đakovu. Počasni doktorat (*doctor honoris causa*) podijelio mu je Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu 23. veljače 1989. Kao četvrti nasljednik biskupa Josipa Jurja Strossmayera dužnost biskupa obavljao je do 6. veljače 1997. kada je upravu Đakovačko-srijemske biskupije predao biskupu koadjutoru dr. Marinu Srakiću.

osnutku bio je zaključak višnjevačkoga i josipovačkoga župnika da su im župe prevelike. Tomu je doprinijela i struktura stanovništva novoga dijela Josipovca, koje je pretežito bilo usmjereno prema Osijeku dok im je josipovačka crkva bila predaleko, i na drugoj strani.⁴³ Biskupija se složila s osnivanjem nove župe, no pristala je poslati svećenika tek nakon što se osiguraju materijalni preduvjeti za njegov boravak i rad. U odnosu na 1961. godinu kada su osnovane župe Osijek 5 i Osijek 6 „samo na papiru“, a svećenici poslani da budu župnici (naravno, uz pristanak) „na leđini“, ovo je bilo nešto sasvim suprotno. Pa ipak, i u ovom je slučaju vlč. Ivan Jurić, župnik župe koja je postojala samo dekretom, svojevrijeme krenuo „na leđinu“ kako bi uspostavio rad župe. I ova je situacija, baš kao i u vrijeme komunističke vlasti, iziskivala konsenzus i angažman budućih župljana, koji su se morali organizirati oko izgradnje župne crkve i župnoga doma da bi imali župu. To je, međutim, bilo olakšano činjenicom da je osječko Gradsko poglavarstvo darovalo zemljište za novu župnu crkvu (1924 m²) dok su urbanisti počeli planirati most preko kanala koji dijeli Višnjevac od Josipovca, kao i prilazne putove kako bi župnu crkvu učinili što dostupnijom za sve župljane.⁴⁴

Župnik vlč. Ivan Jurić okupljao je zainteresirane župljane te našao privremeno rješenje do izgradnje crkve – donatora, koji je preuzeo izgradnju dvorane (10x25 m) koja bi u prvo vrijeme služila kao crkva u koju se može smjestiti oko 300 osoba. Sebi je našao privremen smještaj u namještenoj kući koja je bila pod hipotekom Slavonske banke.⁴⁵ Prije nego je bila izgrađena ta dvorana, kao župna crkva služila je garaža koju je župi za tu namjenu ustupila obitelj Zelić. U garažu je stalo stotinjak ljudi, a na nju je bio nadograđen šator za još dvjestotinjak. Prva sv. misa u toj garaži, kao prva sv. misa Župe sv. Luke evanđelista, održana je 3. rujna 1995. godine. Njezino je održavanje medijski popratila i Hrvatska televizija.⁴⁶ Sljedeće se godine, usporedo s pribavljanjem građevinske dozvole, započelo s izgradnjom župne dvorane, što je do 1991. godine bilo nezamislivo (graditi „na divlje“)⁴⁷ i u velikoj oprjeci s ishodenjem dokumentacije za početak izgradnje crkve u Retfali, s čime se čekalo i otezalo više od pet godina. Pri izgradnji višnjevačko-josipovačke crkve župljani su doprinosili izgradnji svojim novčanim priložima i dragovoljnim radom te lobiranjem za donaci-

⁴³ Usp. *Spomenica Župe sv. Luke Evanđeliste Osijek 11 Josipovac* – Višnjevac od 1995., str. 1. – 3.; *Rimokatolička Župa sv. Luke Evanđeliste Josipovac* – Višnjevac, promotivna brošura (zaliježljena u spomenicu), str. 3. – 4, gdje je navedeno da je dekret o osnivanju župe potpisan 15. prosinca 1994. godine.

⁴⁴ Usp. *Spomenica Župe sv. Luke Evanđeliste Osijek 11 Josipovac* – Višnjevac od 1995., str. 4. – 5.

⁴⁵ Usp. *isto*, str. 14. – 15.

⁴⁶ Usp. *isto*, str. 20. – 21.

⁴⁷ Usp. *isto*, str. 67.

jama po različitim osječkim poduzećima. Već 22. listopada 1995. župna se crkva iz garaže preselila u novosagrađenu (tada još neožbukanu) dvoranu.⁴⁸

Tijekom 1996. godine osječko je Gradsko poglavarstvo pokrenulo natječaj za izgradnju župne crkve Župe sv. Luke evanđelista te se obvezalo da će financirati izradu projektne dokumentacije vrijedne 140.000,00 kn. Prihvaćeno je idejno rješenje⁴⁹ arhitekta Milka Puncera iz tvrtke Urbos d. o. o. za gradnju crkve površine 1214 m² te je bilo najavljeno da će se gradnja financirati doprinosima župljana i različitih sponzora (od kojih je jedan bio i poznati glazbenik Miroslav Škoro). Grad Osijek nastojao se brinuti o podjednakom razvoju svih dijelova grada. Sukladno tomu najavljeno je da će i Grad Osijek pomagati izgradnju ove crkve jer financijski pomaže obnovu i gradnju i drugih osječkih crkvenih objekata.⁵⁰ Gradnju crkve pomagala je i Osječko-baranjska županija. Misna slavlja na crkveni god (18. listopada, na Sv. Luku evanđelista) prvi su se put počela održavati u novoj župnoj crkvi 2001. godine premda je tada još bila nedovršena.⁵¹

4. Rasterećenje Župe sv. Josipa Radnika – Osijek 5 (Industrijska četvrt) i izgradnja novih crkava

Druga osječka župa, Župa sv. Josipa Radnika, osnovana 1961. godine, bila je jedna od prvih triju župa osnovanih u Hrvatskoj nakon uspostavljanja komunističkoga poretka.⁵² Svoje je djelovanje započela „na papiru“ jer unutar granica župe nije bilo predviđenog prostora (nekretnine, građevinskoga zemljišta ili kakvog drugog crkvenog posjeda) koji bi poslužio smještaju župne crkve i župnoga ureda. Župnik Nikola Kerčov snašao se tako da je sjedište župe postavio u jednoj obiteljskoj kući (Moravska 36, Osijek), koja je iznutra bila na brzinu adaptirana kako bi se u njoj moglo vršiti bogoslužje.⁵³ To nije bilo najsretnije rješenje jer je prostor bio premalen

⁴⁸ Usp. *isto*, str. 29. Također vidi Antun JARM, „Župa Svetog Luke – Osijek 11“, *Vjesnik Đakovačke i srijemske biskupije*, br. 3., 1996., str. 202.

⁴⁹ Crkva je predviđena kao trobrodna bazilika s križnim tlocrtom koji ide u širinu (32x28 m). Također je predviđena u razini tla kako bi svima bila pristupačna. *isto*, str. 90.

⁵⁰ Usp. *isto*, str. 39.

⁵¹ Usp. *isto*, str. 123.

⁵² Župa sv. Josipa Radnika (Industrijska četvrt) osnovana je dekretom đakovačkog i srijemskog biskupa Stjepana Bäuerleina 1961., zajedno s retfalačkom župom te Župom sv. Roka (Nova varoš, Slavonski Brod), „Nove župe na teritoriju naše biskupije“, br. 1809. – 1961., *Okružnice i obavijesti Biskupskog ordinarijata u Đakovu 1961.*, O-III-63; O-IV-115., 11. listopada 1961. Osnutak župe u osječkoj Industrijskoj četvrti i prve godine djelovanja također su analizirani u radu: M. BREKALO – A. LUKIĆ, „Osnivanje ...“, str. 195. – 213., 206. – 209.

⁵³ Obiteljsku kuću u Moravskoj 36 zapravo su kupile milosrdne sestre sv. Križa kako bi pomogle pokretanje župnoga djelovanja. U vrijeme kad se to događalo još nije bilo moguće od lokalne vlasti ishoditi dozvolu za izgradnju župne crkve, no časne sestre mogle su u svome prostoru imati privatnu kapelicu, koju je biskup

i neprikladan, ali je župa na taj način ipak počela funkcionirati. Međutim, već se na početku ukazala poteškoća: iako je ova župa bila osnovana kako bi došlo do toliko potrebnog rasterećenja osječke gornjogradske župe (Župa sv. Petra i Pavla – Osijek 1), i sama je vrlo brzo od nakon svoga osnutka trebala rasterećenje. Njezino je područje površinski bilo vrlo prostrano jer je osim Industrijske četvrti obuhvaćalo i nekoliko razasutih manjih naselja u južnome smjeru, oko ceste koja vodi prema Đakovu (Čepinska cesta). Dvije godine od osnutka ova je župa ondje otvorila filijalu.⁵⁴ Na tom se području nalazio posjed časnih sestara usmiljenki sv. Vinka Paulskoga, a u neposrednoj blizini živjelo je više od sto katoličkih obitelji, kojima je i nova župa bila vrlo daleko. Za potrebe filijale gospodarske zgrade bile su preuređene u kapeлицу,⁵⁵ koju je biskup Bäuerlein 20. kolovoza 1964. blagoslovio te proglasio javnom bogomoljom. Filijala je stavljena pod zaštitu bezgrješnoga začeca Blažene Djevice Marije. Broj blagoslovljenih obitelji u župi i filijali povećavao se pa je tako početkom 1967. godine u župi bilo blagoslovljeno 1.110 obitelji, a u filijali 200. Započele su pripreme za osnivanje još jedne nove župe, koja će se sastojati jednim dijelom od filijale, a drugim dijelom od čepinske župe. Ovo je bio prvi slučaj da je osnovana nova župa (1. siječnja 1969.) koja stupa u funkciju prije nego što je njezino područje u potpunosti naseljeno.⁵⁶

4. 1. Župa sv. Leopolda Bogdana Mandića – Osijek 7

Uoči osnivanja nove župe u filijali Bezgrješnoga začeca Blažene Djevice Marije živjelo je 187 katoličkih obitelji (786 vjernika). Filijala se sastojala od pet manjih naselja: Cvjetno (na Čepinskoj cesti), Briješće, Livana, Ankin dvor i Šeper pustara. Biskup Bäuerlein ovu je filijalu uzdigao na razinu župe dekretom izdanim 16. prosinca 1968. godine te ju povjerio kapucinima.⁵⁷ Časne sestre sv. Vinka, koje su na tom

uskoro proglasio javnom bogomoljom. Na taj je način spomenuta obiteljska kuća postala prvom župnom crkvom Župe sv. Josipa Radnika – Osijek 5. M. BREKALO – A. LUKIĆ, „Osnivanje...”, str. 195. – 213., 208.

Usp. Anto PAVLOVIĆ, *Đakovačko-osječka nadbiskupija nekad i danas*, Đakovo, 2013., str. 277. – 278.

⁵⁴ Na Čepinskoj cesti br. 355. To je mjesto i danas odvojeno od grada industrijskom zonom.

⁵⁵ „Kapelica se nalazila gdje je današnje parkiralište s desne strane današnje crkve, tamo gdje su sada prve lipe.“ (Čepinska 355, op. a.), *Spomenica Župe sv. Leopolda Bogdana Mandića* (uvodni dio).

⁵⁶ Usp. *Kronika Župe sv. Josipa Radnika Osijek 5 Industrijska četvrt.*; *Spomenica Župe sv. Leopolda Bogdana Mandića* (rukopis). Drugi ovakav primjer je osnivanje Župe svetih osječkih mučenika – Osijek 8. Osnivanjem ove župe htjelo se ići u korak s urbanim planiranjem. Svojedobno je, naime, postojala opcija izgrađivanja i naseljavanja osječke lijeve dravske obale pa je Đakovačko-srijemska biskupija htjela biti spremna za djelovanje na tom novom području. Međutim, odustalo se od izgradnje lijeve obale tako da ova župa, mada je osnovana, postoji samo na papiru, te nema vlastitoga župnika, kao ni župnu crkvu. Njezinim upraviteljem imenovan je župnik iz gradske četvrti Tvrdé, odnosno Župe sv. Mihaela arkandela – Osijek 2.

⁵⁷ Prema podatcima iz *Spomenice* Župe sv. Leopolda Bogdana Mandića, nadnevkom osnivanja župe smatra se 1. siječnja 1969.

području imale svoj posjed, poklonile su jedan njegov dio župi za izgradnju buduće crkve te za kapucinski samostan. Bilo je predviđeno da do izgradnje crkvene zgrade privremena župna crkva bude kapelica bezgrješnoga začeća BDM kod sestara. Predviđeno je, također, da će titular župe postati sluga Božji Leopold Bogdan Mandić ako u to vrijeme bude proglašena njegova beatifikacija.⁵⁸

U rujnu 1969. Odsjek za komunalne poslove Općine Osijek odobrio je lokaciju za izgradnju župne crkve i ostalih prostorija za potrebe župe.⁵⁹ Iza Uskrsa 1970. bio je izrađen prednacrt buduće župne crkve, s kojim su se suglasili i biskup i provincijal hrvatskih kapucina (no poslije je bio preinačen). Župnik o. Zvonko Pšag najavio je da bi se za potrebe izgradnje među župljanima trebalo sakupiti 6 milijuna st. dinara, što je značilo oko 30.000 st. dinara po obitelji.⁶⁰ Osim što je bio ustrajan oko ove akcije među svojim župljanima, župnik je (uz suglasnost Đakova) molio da se i po drugim župama sakuplja novac za izgradnju nove crkve u određene nedjelje i tada bi odredio te poslao jednog kapucina da u propovijedi potakne vjernike na novčani prilog. Krajem listopada iste godine bio je odobren nacrt nove župne crkve prema skici arhitekta Mihajla Biglbauera (veličine 30x15x12,5 m) te je odmah bila zatražena i građevinska dozvola. Bila je odobrena 30. prosinca.⁶¹

Sljedeće je godine započela izgradnja. U pripremnim radovima, od kojih je osobito velik posao bio poravnavanje terena s južne strane, sudjelovalo je mnoštvo župljana, a nadzirao ih je izabrani crkveni odbor te arhitekt Biglbauer. Spomenica govori o velikom oduševljenju i entuzijazmu župljana oko građevinskih radova. Glede pomoći u financiranju, župa se obratila i drugim osječkim župama.⁶²

Izvođenje radova izgradnje crkve župa je povjerila osječkom poduzeću Gradnja. Spomenica kao donatore za izgradnju crkve navodi švicarski kapucinski provincijalat Luzern, Europaischer Hilfsfonds Wien, P. Pietra iz Padove i kapucinski samostan u Osijeku te „mnoge dobročinitelje iz Osijeka“ koje ne navodi imenom.⁶³ Spomenica također svjedoči i o tome koliko je izgradnja ove crkve ovisila o pomoći stranih crkvenih institucija, odnosno da je bez te pomoći gradnja bila nezamisliva. Također bilježi i župnikovu revnost koji je molio za pomoć sve one koje je smatrao da bi mogli financijski pomoći ili u inozemstvu ili u tuzemstvu. Godinu 1975. župa je završila s dugom prema poduzeću Gradnja, no crkva je bila pod krovom.⁶⁴ Dug je isplaćen

⁵⁸ Usp. *Spomenica Župe sv. Leopolda Bogdana Mandića* (uvodni dio).

⁵⁹ Usp. *Spomenica Župe sv. Leopolda Bogdana Mandića* (1969.).

⁶⁰ Usp. *Spomenica Župe sv. Leopolda Bogdana Mandića* (1970.).

⁶¹ Usp. *isto*.

⁶² Usp. *Spomenica Župe sv. Leopolda Bogdana Mandića* (1971.).

⁶³ Usp. *Spomenica Župe sv. Leopolda Bogdana Mandića* (1972.).

⁶⁴ Usp. *Spomenica Župe sv. Leopolda Bogdana Mandića* (1974., 1975.).

tijekom sljedeće godine. Iste je godine papa Pavao VI. slugu Božjega o. Leopolda Bogdana Mandića proglasio blaženim te je ova župa promijenila ime u Rimokatoličku župu bl. Leopolda Bogdana Mandića – Osijek 7. Bila je to prva župa Katoličke Crkve koja je posvećena ovom blaženiku (svetcu), također i njegovo prvo svetište.⁶⁵

U svibnju 1978., netom prije svetkovine bl. Leopolda Bogdana Mandića, održana je velika crkvena proslava uz nazočnost velikoga broja vjernika i hodočasnika. Bila je to prva proslava u novoizgrađenoj crkvi, koja je tada još bila nedovršena.⁶⁶ Radovi su potrajali još tri godine da bi uporabna dozvola bila izdana 14. srpnja 1981., četrnaest godina nakon početka rada župe i pokretanja izgradnje.⁶⁷

4. 2. Župa mučeništva Ivana Krstitelja – Osijek 10

Druga župa koja se oblikovala izdvajanjem od područja Župe sv. Josipa Radnika bila je Župa mučeništva sv. Ivana Krstitelja, utemeljena 1987. u osječkome naselju Brijest. Ovo je naselje također malo izdvojeno od grada centralnim grobljem. Počelo se intenzivno izgrađivati krajem 60-ih godina, a u vrijeme kada je dobilo svoju župu, brojilo je oko tisuću stanovnika.⁶⁸

Naselje Brijest nalazi se na izlazu iz grada u smjeru Vinkovaca i sastoji se od obiteljskih kuća, izdvojeno od ostalih stambenih dijelova grada te okruženo poljoprivrednim površinama. Već na prvi pogled djeluje kao posebna stambena zajednica te nije neobično da je 1987. godine dobila i vlastitu župu,⁶⁹ za što se godinama zalagao vlč. Nikola Kerčov, osječki dekan.⁷⁰ Spomenica ove župe ne pokriva prve godine od osnutka, no vrlo detaljno dokumentira izgradnju župne crkve koja se odvijala tijekom 90-ih godina, dakle u ratnim godinama. Ova je crkva prva osječka župna crkva koja se počela graditi nakon uspostavljanja samostalne hrvatske države i u njezinu je slučaju, baš kao i u slučaju župne crkve sv. Luke evanđelista, na prvi pogled vidljiva

⁶⁵ Usp. *Spomenica Župe sv. Leopolda Bogdana Mandića* (1976.).

⁶⁶ Usp. *Spomenica Župe sv. Leopolda Bogdana Mandića* (1978.).

⁶⁷ Usp. *Spomenica Župe sv. Leopolda Bogdana Mandića* (1981.).

⁶⁸ Na području Grada Osijeka osnovani su mjesni odbori i gradske četvrti kao oblici mjesne samouprave preko kojih građani sudjeluju u odlučivanju o poslovima od neposrednog i svakodnevnog utjecaja na život i rad građana. Mjesni odbori na području Grada Osijeka su: Mjesni odbor Josipovac, Mjesni odbor Višnjevac, Mjesni odbor Osijek – lijeva obala, Mjesni odbor Tenja, Mjesni odbor Klisa i Mjesni odbor Sarvaš. Gradske četvrti su: Retfala, Gornji grad, Industrijska četvrt, Tvrđa i Novi grad.

⁶⁹ Patron ove nove župe prvotno su bili Svi sveti. Usp. *Rješenje o osnivanju nove Župe Svih Svetih u Brijestu – Osijek 10*, br. 469/1987., Biskupski ordinarijat u Đakovu, 27. II. 1987.

⁷⁰ Vlč. Nikola Kerčov bio je prvi osječki župnik Župe sv. Josipa Radnika – Osijek 5, također i inicijator osnivanja prvih župa nakon uspostave komunističke vlasti (1961.) uloživši u to velik trud i zalaganje. On je također bio svećenik koji se s komunističkom vlašću izborio za povrat mauzoleja Pejačević te njegovo korištenje u sakralne svrhe, tj. za potrebe održavanja nedjeljne mise u Retfali dok još nisu imali ni vlastitu župu.

razlika u projektiranju sakralnih objekata u vrijeme komunističke vlasti i nakon nje. I ova je crkva osmišljena i oblikovana u stilu rimske bazilike (nešto strožeg tlocrta od one u Višnjevcu – Josipovcu, no uslijed unaprijed zadane, već postojeće osnovne konstrukcije), za razliku od crkava građenih tijekom 70-ih godina, koje su građene u stilu socijalističkoga realizma i funkcionalizma.

Župa je za potrebe župne crkve prvotno dobila ruševnu zgradu IPK Osijek, bivšu radničku halu, koja se nalazi u južnome kutu stambenoga naselja, malo izvan njega. Stoga je bilo odlučeno da se građevina rekonstruira, a radovi su započeli 1994. godine. Hala je bila pravokutnoga oblika dimenzija 55x37 m i trobrodna dok je pomoćna zgrada uz nju bila veličine 7x14 m. Bila je predviđena dogradnja zvonika koji natkriva glavni ulaz, kora sa stubištem te apside nasuprot glavnom ulazu.⁷¹ Crkveni je odbor prihvatio idejni projekt i ponudu Projektbira Butko te Domina Stanušića za izvođača radova. Spomenica navodi da župa raspolaže jednom trećinom potrebnih financijskih sredstava za prvu fazu radova (20.000,00 DEM), a bilježi i bojazan župnika vlč. Froka Zefića oko financijskoga vida izgradnje. On se nadao da će troškove moći smanjiti dragovoljnim radom župljana, donacijama u materijalu od različitih osječkih poduzeća, no ostavlja i mogućnost za posudbu novca u ime župe ili u svoje osobno ime.⁷²

Biskupski ordinarijat u Đakovu nije se bio složio s ovim projektom, nego je pristao na radove oko prenamjene i uređenja hale u vrijednosti do 8.000,00 DEM iako je ugovor već bio potpisan. Župnik je na kraju postigao kompromisno rješenje da se zamišljen projekt ipak izvede, no bez crkvenoga tornja. Od tornja, međutim, nije odustao pa je odlučio da će ga financirati sam.⁷³ Poslije je pokroviteljstvo nad izgradnjom crkvenoga tornja prihvatila Osječko-baranjska županija.⁷⁴

Vlč. Zefić napisao je stotinjak zamolbi za donaciju različitim osječkim i drugim poduzećima moleći potreban građevinski materijal ili novac. Molbe je objašnjavao time što su njegovi župljani (kojih je bilo oko 1.400, oko 600 aktivnih) bili pretežno radnici koji žive od plaće od 1. do 1. u mjesecu te nisu u mogućnosti izdvajati potrebne iznose za izgradnju crkve.⁷⁵ Također je tražio pomoć iz inozemstva (Caritas). Župljani su se rado odazivali dragovoljnim radom dok su župljanke organizirale odlazak u nadnicu u IPK Osijek, a dnevnicu donirale za izgradnju crkve.⁷⁶ Osim crkve

⁷¹ Usp. *Spomenica Župe Mučeništva sv. Ivana Krstitelja Osijek 10*, str. 2. – 3.

⁷² Usp. *isto*, str. 9.

⁷³ Usp. *isto*, str. 11.

⁷⁴ Usp. „Župske obavijesti sa sjednice crkvenog odbora održane 9. travnja 1997.”, (u *Spomenici*).

⁷⁵ Usp. *isto*, str. 18. – 19.

⁷⁶ Usp. *isto*, 10. VI. 1995.

gradila se i potrebna prilazna cesta te parkiralište (čiji je pokrovitelj bio Grad Osijek), a sve to na nekoliko stotina metara od neprijateljskih vojnika.⁷⁷ Ipak, zbog ratnih je prilika gradnja ipak bila na duže vrijeme prekinuta. Godine 1996. bilo je planirano završiti unutarnje radove u crkvi,⁷⁸ a za 1997. godinu bili su najavljeni radovi oko izgradnje zvonika, unutarnjih radova na crkvi te izgradnja pastoralnoga centra koji sadrži dvije dvorane, župni ured te stanove za župnika i kapelana.⁷⁹ Za završetak radova župnik je zatražio od župljana donaciju od 360 kn (100 DEM) po obitelji, zbog čega je imao velikih neugodnosti u određenim medijima.⁸⁰ Tijekom kolovoza 1998. godine premješten je iz Župe mučeništva Ivana Krstitelja – Osijek 10, a da svi radovi oko izgradnje nisu bili završeni.⁸¹ Radovi oko pastoralnoga centra započeli su tek u ožujku 2000. godine i potrajali su dvije godine.⁸²

5. Župa sv. Ćirila i Metoda, slavenskih apostola – Osijek 9, Novi grad

Područje Novoga grada, ili četvrta osječka gradska jezgra, tj. Ulica Martina Divalda, počela se oblikovati krajem 18. stoljeća. Svojim je položajem izvan longitudinale koja prati tok rijeke Drave, nasuprot osječkoj Tvrđi prema jugu, a prema strukturi svoga stanovništva (Nijemci poljoprivrednici), ovaj se dio grada nije posve povezivao s ostalim dijelovima. Crkveno-administrativno ovo je područje od početka pripadalo Župi sv. Mihaela Arkandela u Tvrđi, najstarijoj osječkoj župi. Od Tvrđe ga je godinama dijelilo golemo vojno vježbalište i livada na kojoj se kosila trava za vojne konje. Izvedbenim urbanističkim planom iz 1969. godine te izgradnjom visokih stambenih zgrada s početka 70-ih ovo se područje počelo pretvarati u najnaseljenije i najveće osječko stambeno naselje (Sjenjak).⁸³

Vjernicima s područja Sjenjaka i Novoga grada (koji se 60-ih masovno i nelegalno izgradio prema jugu) za vjersku je praksu bila na raspolaganju samo grobljanska kapelica na novogradskom groblju⁸⁴ te mala zagušljiva sobica za katehizaciju u Ulici

⁷⁷ Usp. *isto*, 20. VII. 1995.

⁷⁸ *Poziv na sjednicu Crkvenog odbora za 20. svibnja 1996.*, br. 52., 1996. (u *Spomenici*).

⁷⁹ Usp. Župske obavijesti sa sjednice Crkvenog odbora održane 9. travnja 1997. (u *Spomenici*).

⁸⁰ Frok Zefiq, župnik, Stjepanu Bogdaniću, župniku, u Osijeku, 14. kolovoza 1996. (pismo), (u *Spomenici*). Usp. „Svećenik Zefiq raspisao doprinos od 100 maraka po vjerniku“, *Arena*, br. 1860., 8. VIII. 1996., str. 14. – 15.

⁸¹ Usp. *isto*, 15. VIII. 1998.

⁸² Usp. *isto*. Upravljanje župom preuzela je Družba Duha svetoga (tzv. spiritanci) u listopadu 2011.

⁸³ Usp. Dario KUŠTRO, „Sjenjak – Raspored kućnih brojeva bio je i ostao najveći neprijatelj omiljenog naselja“, *Glas Slavonije*, Osijek, 18. I. 2016., <<http://www.glas-slavonije.hr/290729/3/Sjenjak---Raspored-kucnih-brojeva-bio-je-i-ostao-najveci-neprijatelj-omiljenog-naselja>>, (17. V. 2017.)

⁸⁴ Kapela Pohođenja Blažene Djevice Marije.

Martina Divalda 24 i 82, na velikoj udaljenosti od župne crkve u Tvrđi.⁸⁵ Nakon što su osječki svećenici razmotrili ove prilike, dekretom Biskupskog ordinarijata u Đakovu na području Sjenjaka – Novoga grada 1. lipnja 1976. osnovana je nova osječka župa posvećena Ćirilu i Metodu, slavenskim apostolima.⁸⁶ Za sjedište župe bila je kupljena šokačka kuća u Divaldovoj 71, koja je na brzinu bila osposobljena za bogoslužje jer se od 1977. očekivao novi zakon o vjerskim zajednicama koji bi to znatno otežao.⁸⁷ Čim je župa bila otvorena, državna je vlast počela vršiti pritisak da se prestane s radom, koji je trajao više od dvije godine, a pratio se i prisluškivao i župnik vlč. Josip Majdandžić.⁸⁸ I župa i župnik bili su smetnja nekatoličkom stanovništvu, odanu komunističkoj vlasti i aktualnom državnom poretku.⁸⁹

Zahtjev za lokacijsku dozvolu za izgradnju župne crkve, koji je Biskupski ordinarijat više puta upućivao osječkom Zavodu za urbanizam tijekom nekoliko godina (od 1980. do kraja desetljeća), bivao je odbijen dok nije zasmetao i osječkim urbanistima. Oni su, naime, planirali uređenje uličnoga bloka u kojem se pod krovom seljačke kuće nalazila i župna crkva. Planirano je rušenje prizemnica i podizanje visokih stambenih zgrada. Postojao je i arhitektonski projekt po kojem bi se izgradio župni kompleks zakriven parkom i peterokatnicama (da se ne vidi s glavne, Divaldove ulice). Međutim, Zavod za urbanizam otežao je i s tim rješenjem. Tek 1989. župnik vlč. Majdandžić uspio je uspostaviti kontakt s nadležnom osobom i tek se

⁸⁵ Usp. *Okružnice i obavijesti Biskupskog ordinarijata u Đakovu*, O-III-1976, c/ - Osijek – Jug I. Okružnice ne spominju točnu adresu prostora za katehizaciju, već samo navode Divaldovu ulicu, dok *Spomenica* navodi „Do tada se katehiziralo u iznajmljenim privatnim kućama u Divaltovoj 24 i 82, Te na Novogradskom groblju“, *Spomenica Župe sv. Ćirila i Metoda slavenskih apostola Osijek* 9, str. 2.

⁸⁶ Usp. *Okružnice i obavijesti Biskupskog ordinarijata u Đakovu*, O-VI-1976, 1., Nova župa.

⁸⁷ Nakon proglašenja novoga Ustava SFRJ (21. II. 1974.) te Ustava SR Hrvatske (22. II. 1974.), proglašen je i novi, republički Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica. Njegovo se donošenje od Sabora SR Hrvatske očekivalo tijekom 1977. godine. Te je godine u rujnu takav zakon, naime, bio proglašen u SR Srbiji te SR Crnoj Gori. Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica SRH proglašen je, međutim, nešto kasnije, u travnju 1978. godine. Usp. „Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica“, *Narodne novine* 14/78.

⁸⁸ Usp. *Spomenica Župe sv. Ćirila i Metoda slavenskih apostola Osijek* 9, 1977. – 1978.

⁸⁹ Prilagodba prostorija u Divaldovoj 71 za bogoslužje nije se nikako mogla završiti jer lokalna vlast nije htjela odobriti legalizaciju zvonika i zvona. Za vrijeme očekivanja legalizacije metalni zvonik sa zvonom bio je pohranjen na čuvanje kod časnih sestara bazilijanki koje su imale samostan u blizini (Wilsonova 13). Župnik je ipak bio pozvan na saslušanje glede zvona i zvonika. „Dana 14. 12. 1978. Stigla su rješenja istog sekretarijata da se zvonik ima srušiti u roku 8 dana. Zahtjev tom sekretarijatu podnijela je Mjesna zajednica Feđe Milića. Inače je bila nastanjena s više umirovljenih milicionera i vojnih lica pa ne čudi njihov zahtjev.“, *Spomenica Župe sv. Ćirila i Metoda slavenskih apostola Osijek* 9, 1978. Usp. „Rješenje“, br. UP/10-04-3158/1-1978. ČŽ. SRH, Općina Osijek, Općinski sekretarijat za komunalne i građevinske poslove, Osijek, 14. XII. 1978. Rješenje je priloženo u *Spomenicu*. Ona spominje i drugi sudski proces u kome je Župni ured Osijek 9 i vlč. Majdandžić bio okrivljen, presuđen i kažnjen novčanom kaznom zbog toga što „nisu dostavili javnom tužiocu određen broj primjeraka štampane stvari“ (*Pisma župske zajednice sv. Ćirila i Metoda*, op. a.), no u sačuvanim dokumentima nije vidljivo tko je podnio prijavu protiv Župe i župnika. „Rješenje Sudaca za prekršaje“, Općina Osijek, br. 2367/81.-IV, Osijek, 10. III. 1983.

tada počelo rješavati pitanje lokacijske dozvole.⁹⁰ Rješavale su ga i „stara“ i „nova“ vlast jer je župa na projekt stavila prigovor tražeći da nova župna crkva bude jasno vidljiva i da ispred crkve ne bude nikakvih zgrada, nego samo trg.⁹¹ Potrebno zemljište za proširen kompleks župa je pribavila kupnjom zemljišta od privatnih osoba u susjedstvu.⁹² Godine 1994. Đakovačka i Srijemska biskupija objavile su natječaj za urbanističko-arhitektonsko rješenje župne crkve sv. Ćirila i Metoda. Radovi prispjeli na natječaj sljedeće su godine bili javno izloženi. Prvu je nagradu osvojio tim arhitekata iz Zagreba: Željko Alardović i Svjetlana Alardović-Piškur.⁹³ Njihovo je rješenje predviđalo crkveni objekt koji u unutrašnjosti može primiti 1.500 vjernika te još toliko na otvorenu prostoru ispred crkve. Kamen temeljac bio je položen 1996., a župa je odmah započela s kampanjom prikupljanja novca za izgradnju. Prva faza gradnje bila je dovršena 1997. godine. U akciju prikupljanja uključila se zaklada Novalić koja je financirala izradu prigodnih srebrnjaka, koji su na avansu i reversu nosili uspomena na novogradsku župu, a prodavali su se za 100 njemačkih maraka.⁹⁴

Rok za završetak radova bila je 2000. godina, no bio je probijen zbog poteškoća u financiranju. Gradnja je potrajala sve do 2004., a te se godine u novoj crkvi služila prva božićna misa. Tek od Cvjetnice 2005. u novoj se crkvi počelo obavljati redovito bogoslužje. Sljedeće 2006. godine, 30 godina od osnivanja župe, srušena je stara kuća, privremena župna crkva, a sve su se pastoralne aktivnosti konačno preselile u novi prostor.⁹⁵

Slika 1.: Položaj osječkih gradskih četvrti.⁹⁶

⁹⁰ Usp. *Spomenica Župe sv. Ćirila i Metoda slavenkih apostola Osijek 9*, 1987., 1988., 1989.

⁹¹ Usp. *Spomenica Župe sv. Ćirila i Metoda slavenkih apostola Osijek 9*, 1992.

⁹² Usp. *Spomenica Župe sv. Ćirila i Metoda slavenkih apostola Osijek 9*, 1994.

⁹³ Usp. *Spomenica Župe sv. Ćirila i Metoda slavenkih apostola Osijek 9*, 1995.

⁹⁴ Usp. *Spomenica Župe sv. Ćirila i Metoda slavenkih apostola Osijek 9*, 1996., 1997., 1998.

⁹⁵ Usp. *Portal Župe sv. Ćirila i Metoda slavenkih apostola*, <<http://www.cirilimetod.hr/>>, (20. VI. 2017.).

⁹⁶ Slika preuzeta s: *Euroregije: Topic*, <<http://www.ddseuro.org/top/gradovi/osijek/osijek.htm>>, (24. IX. 2017.).

Zaključak

Šezdesetih godina 20. st. grad Osijek bio je izložen velikim urbanističkim pritiscima, a to se stanje prenijelo i na sljedeće desetljeće. Razlog tomu bilo je masovno doseljavanje uglavnom mladih obitelji ili obitelji u nastanku, ili zbog traženja posla ili boljih životnih uvjeta. Na gradskoj je periferiji gotovo preko noći iznikao prsten novih, najčešće bespravno izgrađenih naselja u kojima je živjelo pretežno katoličko stanovništvo. Pastoralna skrb Katoličke Crkve zahtijevala je da se u tim naseljima otvore nove župe, što je započelo 1961. godine. Krajem 60-ih godina, nakon što je pritisak vlasti na Katoličku Crkvu malo popustio, bio je trenutak da se intenzivnije nastavi s otvaranjem novih župa sukladno naseljavanju i urbanističkom planiranju. Za dvije župe osnovane 1961., kao i za još pet osnovanih u doba komunističke vlasti, trebalo je izgraditi župne crkve. To je bio iznimno težak zadatak zbog nesklonosti komunističke vlasti prema Crkvi, nedostatka prikladnih lokacija za izgradnju te pronalaženja financijskih sredstava za tako skupe projekte.

Za vrijeme komunističke vlasti izgrađeno je pet od osam potrebnih župnih crkava. Četiri je projektirao osječki arhitekt Mihajlo Biglbauer, a jednu arhitekt Krešo Šolc. Analiza i usporedba nastanka svake od tih crkava (izuzevši župnu crkvu sv. Josipa Radnika – Osijek 5, čija je dokumentacija bila nedostupna) ukazuje na zajedničke značajke ovih crkava. To su moderne linije, fasade od betona i fasadne cigle, bez ukrasa, u stilu socijalističkoga realizma. Namjera je bila da se crkvene zgrade previše ne ističu, nego da budu nalik na ostale javne zgrade. Najdalje je u tome otišao idejni projekt višnjevačke crkve, koja je nastala konstrukcijom kinodvorane (zadržan je čak i podni nagib) s nadograđenim zvonikom. Idejni projekti župnih crkava Mihajla Biglbauera (Osijek 4 – Jug 2, Osijek 5 – Industrijska četvrt, Osijek 6 – Retfala i Osijek 7 – Čepinska cesta) dijele zajedničku viziju unutarnjeg prostora i fasade te iskazuju osobni stil gradnje ovoga arhitekta.

Glede urbanističkoga smještaja crkava treba naglasiti dvoje: prvo, crkve su izgrađene unutar stambenih naselja obiteljskih kuća i nisu bile skladno uklopljene u te nizove; drugo, urbanisti koji su izdavali lokacijske dozvole, nastojali su, čini se, umanjiti vidljivost župnih crkava. Crkva na Jugu 2, mada ima svoj vlastiti trg, nalazi se na završetku jedne pokrajnje ulice. Crkva u Višnjevcu i crkva sv. Leopolda Bogdana Mandića nalaze se, istina, pored glavne ceste, no višnjevačka je crkva uvučena i tako zakrivena od pogleda dok crkva sv. Leopolda Bogdana Mandića nema svoj vlastiti izdvojeni prostor koji bi naglasio sakralnost ovoga objekta, nego stoji u uličnom nizu. To isto još više potvrđuje i crkva sv. Josipa Radnika, koja se, osim toga, nalazi

u pokrajnjoj ulici. Čini se da je u izboru lokacije najgore prošla retfalačka crkva, koja je nepristupačna i pogledu i prilazu jer se nalazi duboko u labirintu pokrajnjih ulica.

Načini na koje je financirana izgradnja ovih crkava vrlo su različiti i ovisili su o ekonomskoj moći župljana i sposobnostima župnika da pronađu donatore, no gradnja se odvijala uz velike poteškoće. Primjer novogradske i retfalačke crkve, koje je lokacijski bilo teško ishoditi, i koje su se financirale u najvećoj mjeri župnim doprinosom, gradile su se petnaestak godina, za razliku od župnih crkava na Jugu 2, u Višnjecvu te sv. Leopolda Bogdana Mandića, koje su izgrađene za pet do sedam godina.

Osječke župne crkve građene u demokratskom sustavu samostalne hrvatske države projektirane su po znatno višim standardima sakralnoga graditeljstva jer je bilo više mogućnosti voditi brigu o vjerničkoj zajednici kojoj su namijenjene. Vlast je, naime, bila znatno susretljivija u određivanju urbanističkoga smještaja ovih crkava te im je omogućila prilaz, izdvojenost i uočljivost, a da se pritom skladno uklapaju u urbanističku cjelinu. Osim toga, materijalno je i podupirala njihovu izgradnju. Dodajmo, najзад, da su od početka izgradnje župnih crkava u Osijeku početkom 70-ih pa do 90-ih, kad su se počele izgrađivati crkve pod novom, demokratskom vlašću, znatno podigli razni životni standardi, od materijalnog pa do očekivane kvalitete svih aspekata života, pa i onoga vjerskoga. Na to se može nadovezati i težnja vjernika da u državi u kojoj mogu slobodno ispovijedati svoju vjeru to čine u primjerenu i doličnu sakralnome prostoru. Ta se težnja osobito ogleda u primjerima josipovačko-višnjevačke crkve te one u Brijestu, koje su građene u stilu rimske bazilike i odgovaraju slici crkve kako ju poima svako dijete kada ga zamolite da nacрта crkvu.

POLOŽAJ ŽENE U SOCIJALIZMU – PORAST EMANCIPACIJE ILI DISKRIMINACIJE?

Sažetak

Položaj žene u socijalizmu u Bosni i Hercegovini, kao i u cijeloj regiji, zanimljivo je područje znanstvenoga istraživanja. U tom kontekstu zanimljivo je promatrati društvene, političke, socijalne i kulturne prilike u Bosni i Hercegovini u razdoblju poslije Drugoga svjetskoga rata, posebice u smislu položaja žene i ženskih pitanja. Do 70-ih godina prošloga stoljeća žene su u većini zemalja dobile pravo glasa, a poslije rata dobile su i brojna druga prava koja su ju, u društvenom smislu, trebala izjednačiti s muškarcima. Znatno je smanjena stopa nepismenosti, povećana je razina obrazovanja, a ženu se poticalo na aktivno sudjelovanje u političkom životu. Postojao je i program društvenoga izjednačavanja žena s muškarcima koji je zapravo bio dio izgradnje socijalističkoga društva. Bez obzira na to što su u doba socijalizma postojali znatni pomaci u društvenoj emancipaciji žena, one su ipak ostale na marginama moći. U ovome se radu razmatra o položaju žene u socijalizmu, o njezinu obrazovanju, radu, zaposlenosti, braku i sudjelovanju u političkom životu. Sve navedeno promatrano je u kontekstu percepcije da je socijalizam jedan od čimbenika koji je utjecao na dominantnu poziciju muškarca u svim segmentima društva.

Ključne riječi: socijalizam, položaj žene, emancipacija, diskriminacija

THE POSITION OF WOMEN IN SOCIALISM - THE RISE OF EMANCIPATION OR DISCRIMINATION?

Abstract

The position of women in socialism in Bosnia and Herzegovina as well as in the whole region is an interesting area of scientific research. In this context, it is interesting to observe the social, political, and cultural circumstances in Bosnia and Herzegovina in the time after World War II, especially in terms of the position of women and women issues. By the 1970s, women gained the right to vote in most countries, and after World War II they got numerous other rights which should have equated women with men in social terms. The illiteracy rate was greatly reduced, the level of education was increased, and women were also encouraged to actively participate in political life. There was also a program of social equalization of women

with men which was actually a part of the construction of a socialist society. Regardless of the fact that there were significant shifts in socialism when social emancipation of women was concerned, women had still remained on the margins of power. This article analyses the position of women in socialism, their education, work, employment, marriage and participation in political life. All of this was analysed in the context of the perception that socialism is one of the factors which influenced the dominant position of men in all segments of society.

Key words: socialism, position of women, discrimination, emancipation

Uvod

Kada se raspravlja o ženskom pitanju u socijalizmu, nužno je spomenuti Augusta Bebelu koji je prvi dao iscrpnu studiju o ženskome pitanju sa socijalističkoga stajališta. Glavna je vrijednost Bebelove knjige *Žena i socijalizam* u tome što „na uvjerljiv način, svojstven samo naučnom socijalizmu, marksizmu, otkriva ljudima tu istinu da podčinjenost žene muškarcu, njezina ovisnost o muškarcu, nema prirodne već društvene uzorke.“¹ Bebel navodi: „Kao što su prirodne osobine žene, mada različite od muških i često suprotne njima, jednako potrebne i prema tome jednako vredne za prirodni život, tako su i njene društvene osobine, mada također različite od muških i često suprotne njima, jednako potrebne i prema tome jednako vredne za društveni život.“²

Prema Bebelu, podčinjenost žena nastala je i održava se kao nužna posljedica podjele rada i podčinjenosti jedne vrste rada drugomu, jednoga dijela društva drugomu, a pored toga prilike koje se protežu na dugi niz naraštaja postaju navika, a naslijeđe i odgoj čine da to izgleda *prirodno*. Velik broj žena čak i danas smatra da je njezin podčinjen položaj razumljiv sam po sebi i nije joj lako objasniti da je taj položaj njezin nedostatak i da mora težiti tomu da postane ravnopravna članica društva. O položaju žene u socijalizmu u Jugoslaviji postoje različite analize, ali i različiti pristupi i pogledi na učinke socijalizma na društveni položaj žena. Među najvažnije teorijske aspekte o položaju žene u socijalizmu ubrajamo knjigu Vere Gudac-Dodić, *Žena u socijalizmu*, kao i kompleksnu studiju Lydijske Sklevicky *Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji u razdoblju do drugog svjetskog rata*, gdje se mogu pronaći i mnoga druga imena autora koji su istraživali ovo područje. U bosanskohercegovačkoj bibliografiji prvo djelo načinila je Senija Milišić pišući o emancipaciji muslimanske žene dok je u sedamdesetim godinama prošloga stoljeća, jugoslavenska bibliografija imala monografije posvećene ženama, uglavnom sudionicama narodnooslobodilačkog rata.

¹ August BEBEL, *Žena i socijalizam*, Beograd, 1956., str. 7.

² Usp. *isto*.

1. AFŽ i političko djelovanje žene

Društveni, politički i pravni položaj žene u Jugoslaviji promijenio se poslije Drugoga svjetskoga rata, a napose u odnosu na Kraljevinu Jugoslaviju. Započele su masovne promjene koje su trebale dovesti do urbanizacije i emancipacije ruralnih jugoslavenskih sredina, ali i stanovništva. Socijalistički sustav u velikoj se mjeri oslanjao na samoupravljanje, pokret nesvrstanih te na bratstvo i jedinstvo. Samoupravljanje se odnosilo na slobodan, radnički sustav, pokret nesvrstanih pozicionirao je Jugoslaviju između Amerike i SSSR-a i udružio ju s ostalim zemljama toga pokreta, a bratstvo i jedinstvo odnosilo se na politiku promocije sklada među nacionalnim skupinama, odnosno jugoslavenskim republikama.³ Promjene koje su uslijedile poslije Drugoga svjetskoga rata ticale su se i žena i njihova položaja u društvu. Započinje formuliranje njihove društvene uloge putem propisa (ustavnih i zakonskih) iz kojih su uslijedile promjene u smislu društvenih, političkih, obiteljskih i ostalih prava žena. Promicana je društvena uloga žene preko koncepta drugarice, radnice i domaćice, a sve s ciljem kreiranja identiteta i uloge žene u socijalizmu.⁴ Međutim, nova prava koja su žene stekle u Jugoslaviji, zaslužile su same, prije svega sudjelovanjem u NOB-u kao bolničarke, kurirke, ilegalke te su u velikoj mjeri doprinijele borbi protiv fašizma. Iako su vojni zadatci bili prioritet u narodnooslobodilačkom ratu, Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) veliku je pozornost pridavala stvaranju masovnih organizacija kojima je nastojala privući što veći broj ljudi. U tom kontekstu nastojali su privući i što veći broj žena te ih organizacijski usmjeravati. Tako je koncem 1942. godine, samo devet dana nakon Prvoga zasjedanja AVNOJ-a, na prostoru *Bihaičke republike* nastala Antifašistička fronta žena (AFŽ). Centralni komitet KPJ (CKKPJ) definirao je ovu žensku organizaciju na sljedeći način: „Antifašistički Front Žena je vanpartijska široka masovna organizacija svih antifašistički raspoloženih žena. Kao takva, ona je pod utjecajem naše Partije, i partijske organizacije su dužne, ostavljajući joj samostalnost i punu inicijativu u radu, pružiti svestranu pomoć. Kontrola i pomoć AFŽ-a ne sme se shvatiti kao komesarska uloga naših odgovornih partijki, već kao stvarna pomoć u okupljanju svih žena u borbi protiv fašizma i kao obezbeđenje naše pravilne linije na tome sektoru partijskog rada.”⁵

O važnosti AFŽ-a ukazuje i činjenica da je na Prvoj zemaljskoj konferenciji govorio Josip Broz Tito (5. prosinca 1942. godine u Bosanskom Petrovcu) naglasivši

³ Usp. Sabrina P. RAMET, „In Tito's time”, *Gender Politics in the Western Balkans*, Pennsylvania, 1999., str. 91.

⁴ Usp. Vera KATZ, „O društvenom položaju žene u Bosni i Hercegovini 1942. – 1953.”, *Prilozi*, Sarajevo, god. 40., 2011.

⁵ AVNOJ i revolucija, *Tematska zbirka dokumenata 1941. – 1945.*, Beograd, 1983., str. 275. – 276.

pritom da Antifašistička fronta žena postoji odavno, ali da je tek tada dobila organizacijsku formu. AFŽ je nazvao najvećom *desnom rukom Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja* i najvećom snagom u pozadini.⁶ Često je isticao zasluge žena u Jugoslaviji i naglašavao da mora doći do promjene položaja žena u državi: „Žene Jugoslavije, koje su u ovoj borbi sa takvim samoprijegom dale takve žrtve, one što tako uporno stoje u prvim redovima Narodnooslobodilačke borbe, imaju pravo da ovdje, danas, jedanput zauvijek, utvrde jednu činjenicu: da ova borba mora donijeti ploda i za žene naroda Jugoslavije, da nikad više niko neće moći istrgnuti te skupo plaćene plodove iz njihovih ruku.”⁷

AFŽ je bio isključivo ženska organizacija koja je nastojala unaprijediti položaj žene u društvu. Djelovala je na otklanjanju posljedica rata, poticanju odgoja i edukacije, izgradnji novih objekata, kulturnome radu i uzdizanju. Posebice se radilo na promociji važnosti školovanja ženske djece kao i suprotstavljanju diskriminaciji, marginalizaciji i segregaciji žene. „AFŽ je bila svojevrsna škola u kojoj su žene naučile da budu aktivne u javnom i političkom životu zemlje. Rad se odvijao pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije i bio je oslonjen na temeljna opredjeljenja da su žene ravnopravne s muškarcima u svim segmentima života i rada.”⁸

Godine 1945. u Beogradu je održan Prvi kongres AFŽ-a Jugoslavije na kojem su definirani primarni ciljevi rada ove organizacije:

- obnova i humanitarna aktivnost žena
- prosvjeđivanje i opismenjavanje
- emancipacija ženske populacije.

U knjizi Ivane Pantelić *Partizanke kao građanke* također se ističu tri važne emancipacijske uloge AFŽ-a: mobiliziranje žena radi obnove, opismenjavanje i prosvjeđivanje žene te poticaj za izgradnju dječjih vrtića zahvaljujući kojima bi žene dobile mogućnost zaposlenja, a time i ekonomsku samostalnost.⁹ Dio AFŽ-a činile su žene KPJ pod popularnim imenom *partijke*, a na njima je bila glavna odgovornost u smislu svake aktivnosti koju je pokretala komunistička vlast. Međutim, broj žena u članstvu KPJ ipak nije pratio proces ukupnoga omasovljenja partijskih organizacija. Za

⁶ Isto, 276.

⁷ Franjo KOŽUL, *Samoupravni i radni status žene u Jugoslaviji*, Sarajevo, 1973., str. 33.

⁸ Jasmina ČAUŠEVIĆ (priř.) *Zabilježene: Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, Sarajevo, 2014., str. 105.

⁹ Usp. Ivana PANTELIĆ, *Partizanke kao građanke*, Beograd, 2011., str. 56.

primjer može poslužiti tablica u kojoj je prikazan broj žena u Komunističkoj partiji BiH u razdoblju 1946. – 1951.

Tablica 1.: Postotak žena u članstvu KPBiH¹⁰

Godina	Ukupan broj članova	Broj žena članica KPJ	Postotak (%)
1946.	20.474	4.182	20,43
1947.	29.935	5.495	18,36
1948.	52.014	9.627	18,51
1949.	54.421	9.821	18,05
1950.	63.795	10.933	17,14
1951.	81.069	13.316	16,43

Tablični prikaz ukazuje da je broj žena u KPJ iz godine u godinu rastao, no, analizirajući postotak, evidentno je da je broj žena u politici u konstantnom opadanju – od 1946. godine 20,43 % pa do 1951. 16,43 %. U svakom slučaju, različite vrste statističke obrade govore o smanjenju udjela žena u partijskome članstvu. Za ulogu drugarice, radnice, majke i domaćice trebalo je puno truda, vremena i energije. Društveno politički angažman značio bi samo dodatni neplaćeni rad te utrošene brojne sate na sastancima koji su bili česti i višesatni.¹¹ Analizirajući razdoblje poslije 50-ih godina, vidljivo je da je i dalje postojao problem maloga broja žena u politici pa je, primjerice, 1960. godine samo 16 % žena bilo u Partiji. Godine 1978. broj žena u Partiji povećao se na 23,3 %, ali je taj porast označen kao neznatčan. U 2. tablici dan je pregled broja žena koje su bile na najvišim razinama sustava: u Skupštini SFRJ, potom u republičkim skupštinama, a na koncu i broj na razini općinskih skupština.

Tablica 2.: Broj žena koje su bile zastupnice u saveznom, republičkim i općinskim skupštinama¹²

Zastupnička tijela	1958.	1963.	1965.	1967.	1969.
Skupština SFRJ	7 %	19,6 %	11,3 %	6,1 %	6,6 %
Republička skupština	10,3 %	20,8 %	19 %	11,4 %	7,5 %
Općinska skupština	6 %	16,4 %	14,4 %	9,2 %	7,9 %

Ako analiziramo ove podatke, vidljivo je da sve više žena napušta sferu privatnosti i počinje se aktivno uključivati u procese javnoga djelovanja. Međutim, od 1967. go-

¹⁰ Vidi V. KATZ, *n. dj.*, str. 144.

¹¹ Usp. *isto*, str. 145.

¹² Izvor podataka: SGJ za odgovarajuće godine, Smiljana LEINERT-NOVOSEL, *Žene – politička manjina*, Zagreb, 1990., str. 29.

dine ponovno se u SFRJ smanjuje zastupljenost žena na najvišim razinama. Izrazito je niska zastupljenost žena bila među zastupnicama u općinskim skupštinama, što je i navelo Vidu Tomšič (slovenska komunistkinja i partizanka, sudionica NOB-a i narodni heroj Jugoslavije, od 1948. godine bila je na čelu AFŽ-a) da prilikom potpisivanja Konvencije o ukidanju svih oblika diskriminacije žena uoči konferencije u Nairobiju izjavi: „Nažalost, bez obzira na naše stavove o ravnopravnosti žena, nismo mogli pozitivnije odgovoriti na pitanje koliko žena imamo na funkcionarskim položajima, a tu manjkavost uočili su drugi delegati. Znači nemamo dovoljno žena tamo gdje se odlučuje – ne izvlači nas statistički postotak zaposlenih žena, jer je zaposlenost bez odlučivanja relativna i sastavni dio iskorištavanja, a postotak žena članica radničkih savjeta nije dovoljan dokaz za punu ravnopravnost.”¹³

U ostalim socijalističkim zemljama žene su bile daleko više zastupljene u društveno-političkom životu. Primjerice, u Vrhovnom sovetu SSSR-a bilo je 31 % žena, ali zapadni su politolozi upozoravali na marginalnu samostalnost toga tijela pa sudjelovanje žena nije imalo nikakvu ulogu. U Jugoslaviji nije zabilježen znatniji porast participacije žena od 1953. do 1970. godine. U tijelima bližima stvarnu odlučivanju, centralnim komitetima komunističkih partija, žena je u Sovjetskom Savezu samo 3,3 % dok je u Mađarskoj i Čehoslovačkoj taj broj bio nešto veći (oko 15 %). Godina 1982. veoma je važna u ovom kontekstu jer je Jugoslavija postala prva država u ovom dijelu svijeta koja je na mjesto premijera izabrala ženu – Milku Planinc, ali ipak u vladi koja je sastavljena 1989. nije bilo nijedne žene.¹⁴ Može se zaključiti da je u socijalizmu broj žena u takozvanoj političkoj eliti porastao, ali ni približno u mjeri u kojoj bi to bilo proporcionalno sudjelovanju žena u svjetskoj populaciji, odnosno stanovništvu pojedinih zemalja.¹⁵ Tanja Renner je kroz dugogodišnje praćenje ove problematike došla do zaključka da su istraživači u traženju pravih uzroka nedovoljne društveno-političke uključenosti žena u procese odlučivanja u socijalizmu morali prevladati ograničenost na socioekonomska obilježja i problem pratiti kroz ostale čimbenike koji mogu biti relevantni. Naglašavala je institucionalne, organizacijske, kulturne i socijalne čimbenike, kao i socijalnu politiku. Josip Broz Tito je problem rodne nejednakosti proglasio klasnim pitanjem dok su pak drugi smatrali da je ipak problem u primitivizmu i zaostalim religijskim praksama.¹⁶

¹³ Vida Tomšič, „Dekada je prošla, naš dan je osvanuo“, *Žena*, broj 5. – 6., 1985., str. 18.

¹⁴ Usp. S. LEINERT NOVOSEL, *n. dj.*, str. 11.

¹⁵ Usp. *isto*.

¹⁶ Usp. S. RAMET, *n. dj.*, str. 101.

1.1. Gašenje AFŽ-a

Bez obzira na to što je AFŽ na određen način aktivirao žene da se počnu aktivnije baviti političkim djelovanjem u jugoslavenskom društvu, ali i poticao na niz drugih aktivnosti koje su ženu trebale izjednačiti s muškarcem, organizacija je ipak ugašena. Antifašistička fronta žena ugašena je 1953. godine u Beogradu, a donesena je odluka da se naziv promijeni u Savez ženskih društava Jugoslavije, koji je poslije prerastao u Konferenciju za društvenu aktivnost žena. U rezoluciji o stvaranju Saveza ženskih društava naglašeno je sljedeće: „Stvar ženske ravnopravnosti zajedničko je društveno pitanje [...] opće borbe svih snaga socijalističkog vaspitanja masa [...] te da žene ne treba da se odvajaju u posebne političke organizacije.”¹⁷

Fronti je bilo predbacivano *suviše bavljenje političkim radom*, a s vremenom je patrijarhalno društvo obezvrijedilo sva postignuća AFŽ-a pa je s vremenom ova organizacija postala samo jedan sektor Partije. Antifašistička fronta žena uistinu je bila organizacija koja je vodila računa o formiranju novoga načina života žene u socijalističkome društvu koje se tada tek gradilo. Poslije njezina gašenja žene su u Jugoslaviji osjetile strašan gubitak. Bez obzira na to što je AFŽ nesporno imao važnu ulogu u doba socijalizma, s vremenom je sama uloga organizacije dobivala različite konotacije.

2. Rad i obrazovanje

2.1. Rad žena u socijalizmu

Žene su masovno bile uključene u radne akcije na kojima su se gradile tvornice, pruge, putovi itd. Sretne što mogu izići u javnost i prvi put učiniti sebe i svoj rad vidljivim i poštovanim, one nisu postavljale pitanje plaćanja svoga rada pa su, čini se, bile i omiljena radna snaga novoga poslijeratnoga socijalističkoga pokreta.¹⁸

Ipak, u novom socijalnom poretku postojala su muška i ženska zanimanja. Žene su bile usredotočene na pojedine profesije (primjerice socijalne službe, hotelijerstvo, turizam, tekstilna industrija), a vrlo ih je malo bilo na rukovodećim pozicijama. I dalje su bili izraženi stavovi da je muškarac primarno zadužen za obitelj u materijalnom kontekstu dok je žena promatrana u granicama bioloških okvira te su njezina temelj-

¹⁷ J. ČAUŠEVIĆ, *n. dj.*, str. 122.

¹⁸ Usp. Iva NIEMČIĆ i dr., *Ženski bibliografski leksikon: sjećanje žena na život u socijalizmu*, Zagreb, 2004., str. 318.

na briga djeca i kućanstvo. Postoje neki pokazatelji da je u socijalizmu postojala i diskriminacija i eksploatacija ženskoga rada. Kako navodi Neda Božinović u svojoj knjizi *Žensko pitanje u Srbiji u XIX. i XX. veku*, položaj žene u gotovo svim zanimanjima bio je gori od položaja muškaraca. Ona tvrdi da je u tvornicama prosječno radno vrijeme trajalo devet, pa i trinaest sati, a često i više. Dnevnice su bile slabo plaćene, a posebice dnevnicu žene, pa i za 20 do 30 % manje. U razdoblju od 1965. do 1980. godine provedeno je sociološko istraživanje koje je sustavno zabilježilo razliku u primanjima žene i muškarca u gospodarstvu bivše Jugoslavije. Istraživanje je pokazalo da „što je veći udio zaposlenih žena u pojedinoj privrednoj delatnosti, to su niže prosečne zarade u toj delatnosti i obratno.”¹⁹ Patrijarhalni stavovi bili su izraženi pa su tako tradicionalna načela nastavila ograničavati žensku emancipaciju u socijalizmu. Uskoro je pala potreba za radnom snagom, posebice za onom manje kvalificiranom, a u tom su kontekstu najviše stradale žene. Koliko su žene bile zaposlene u socijalizmu, prikazano je u 3. tablici u kojoj donosimo podatke o zaposlenim ženama u društvenom sektoru u BiH.

Tablica 3.: Zaposlene žene u društvenom sektoru u BiH (godišnji presjek)²⁰

1964.	1966.	1967.	1968.	1969.
ukupno/ %	ukupno/ %	ukupno/ %	ukupno/ %	ukupno/ %
104.402/ 21 %	109.927/ 22,8 %	107.401/ 23,4 %	109.797/ 23,3 %	115.895/ 23,7 %

Amila Taljanović u svojoj knjizi *Žene u politici Bosne i Hercegovine*²¹ dala je podatke o broju žena koje su bile visoko na hijerarhiji u poduzećima u Bosni i Hercegovini. Podatci su navedeni u tablici 4.

Tablica 4.: Žene direktorice poduzeća

Direktori poduzeća	Ukupno	Žene
1964.	1055	3
1965.	1022	4
1966.	1071	5
1968.	1054	12

¹⁹ Anđelka MILČIĆ, „Žene u bivšoj Jugoslaviji: drugačiji pogled na učinke socijalizma u promeni društvenog položaja žena”, Sreten VUJOVIĆ (ur.), *Društvo rizika: promene nejednakosti i socijalni problemi u današnjoj Srbiji*, Beograd, 2008., str. 189.

²⁰ Vidi F. KOŽUL, *n. dj.*, str. 83.

²¹ Vidi Amila TALJANOVIĆ, *Žena u politici Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 2010., str. 57.

2.2. Opismenjavanje ženske populacije

Prve dvije godine nakon svršetka Drugoga svjetskoga rata obilježilo je veliko opismenjavanje, odnosno otvaranje osnovnih i obnavljanje srednjih škola. Popis iz 1953. godine ukazuje na visok stupanj nepismenosti. U tom kontekstu valja navesti neke statističke podatke. Primjerice, 1957. u SRBiH bilo je 672.000 nepismenih.²² Svaka treća žena bila je nepismena. Kada je riječ o osobama ženskoga spola u dobi od 10 do 34 godine, 19,93 % bilo je nepismeno.²³

Tablica 5.: Broj ženskoga stanovništva prema pismenosti (stariji od 10 godina)²⁴

Godina		SFRJ	BiH
1948.	ukupno/nepismeno/ % nepismenih žena	6,554.121 2,256.279/ 34,4 %	981.741 582.348/ 59,3 %
1953.	ukupno/nepismeno/ % nepismenih žena	6,991.793 2,506.475/ 35,8 %	1,107.029 631.552/ 57 %
1961.	ukupno/nepismeno/ % nepismenih žena	7,581.157 2,185.575/ 28,8 %	1,235.982 590.301/ 47,8 %

Odmah nakon svršetka rata suzbijanje nepismenosti bila je temeljni prosvjetni zadatak. S prvim valom opismenjavanja započelo se 1945. godine i trebalo je obuhvatiti oko 900.000 stanovnika. Samo tijekom 1946./47. godine naučilo je čitati i pisati više od 400.000 osoba. Broj nepismenih, koji je 1931. godine iznosio 44,6 %, smanjen je 1953. godine na 25,4 %, a 1971. na 15,1 %. Od ukupnoga broja opismenjenih u prvih pet godina nakon rata oko 75 % bile su žene.²⁵ Do godine 1952. trajale su masovne akcije opismenjavanja. U tom razdoblju pohađanje škole podrazumijevalo je dugo pješaćenje i po nekoliko kilometara pa su se roditelji, posebice oni iz ruralnih krajeva, češće odlučivali za namjerno ometanje upisa djece jer su smatrali da za bavljenje poljoprivredom nije potrebno školovanje. U tom smislu ženska su djeca završavala jedan ili dva razreda, a potom se usmjeravala na kućanske poslove, čuvanje stoke i slične poslove. Kada je riječ o srednjim školama, problem je predstavljala nedovoljno razvijena mreža škola za profesionalno obrazovanje. Roditelji su se teže odlučivali slati žensku djecu izvan mjesta stanovanja zbog dvaju razloga: zbog nedovoljnoga broja internata te visoke cijene internatskoga smještaja. Broj mladih u BiH uzrasta od 15 do 18 godina koji su pohađali škole drugoga stupnja iznosio je 37.790, od čega je 19.552 bilo djevojaka.²⁶ Djevojke sa svršenom osnovnom i srednjom

²² Usp. Snježana ŠUŠNJARA, *Razvoj specijalnog školstva u BiH od 1958. do 1990. godine*, Zagreb – Sarajevo, 2013.

²³ Usp. *isto*, str. 124.

²⁴ Vidi „Žena u društvu i privredi Jugoslavije”, *Statistički bilten broj 558.*, Beograd, 1969., str. 62.

²⁵ Usp. Mitar PAPIĆ, *Školstvo u BiH (1941. – 1945.)*, Sarajevo, 1981., str. 90.

²⁶ Usp. J. ČAUŠEVIĆ, *n. dj.*, str. 125.

školom više su se uključivale na daktilografske tečajeve, a također se znatno povećao broj djevojaka u trgovačkim školama. Djevojke su, također, birale medicinsku, učiteljsku i druge administrativne škole dok su u manjem broju pohađale tehničke škole. Tako je, primjerice, u tehničkim školama od 14.429 učenika bilo samo 4.219 djevojaka. U poljoprivrednim školama od 7.921 učenika 1.297 bile su djevojke.²⁷ Bilo je nužno jasnije se odrediti prema ovom pitanju kako bi se mladi naraštaji djevojaka usmjerili prema različitim djelatnostima i zanimanjima. U ovome dijelu rada treba istaknuti da je postojala diskriminacija i kada je riječ o stipendiranju djevojaka. Mnoga su poduzeća i javne službe iskazivale otpor prema stipendiranju djevojaka kao nesigurnoj investiciji smatrajući da žene češće ne ispunjavaju zadane obveze, a udaja i materinstvo ometaju ih da se uopće jave na posao.²⁸

3. Brak, tradicija i patrijarhat

Kako navodi Franjo Kožul u knjizi *Samoupravni i radni status žene u BiH*, tradiciju možemo shvatiti kao konzervativni oblik svijesti koji se preslikava na način života i sustav vrijednosti ili kao konzervativni mentalitet na socijalnom području. Nadalje, tradicija ili njezino negativno značenje preslikava se na stil življenja, vjerovanja, djelovanja i ponašanje čovjeka u prostoru. To je ukupnost antropoloških, socioloških, psiholoških i drugih dimenzija jedne osobnosti. Sve se to, dakako, preslikava na društveno stanje, a, prema Kožulu, tradicija se najsnažnije manifestira i osjeća u obitelji i braku.²⁹ Tradicijom je uvriježeno razmišljanje da je obitelj temeljni društveni čimbenik. Ovakvo tradicionalno mišljenje proizlazi iz naglaska na biološkoj funkciji obitelji, na religijskom poimanju braka kao socijalnoga okvira za biološku reprodukciju. Unutar takva shvaćanja posebno valja naglasiti i konzervativan stav po kojem je isključivo majka odgovorna za odgoj djece. Brak se vrlo često tumačio kao negacija ženine slobode i autonomije, a žena u braku vrlo je često osjećala različite oblike zavidna položaja. I u socijalizmu su mnoge žene nakon stupanja u brak postale neprimjetne – nisu više sudjelovale u javnome i društvenome životu jer su bile *zarobljene* u obitelji (rađanje, odgoj djece, kućne obveze). Pojava *zarobljene žene* vrlo je česta i zapravo je postojala u svim društvenim razdobljima, pa i u socijalizmu. U tom kontekstu valja spomenuti pravo na razvod braka kao jedan od bitnih čimbenika koji pokazuju ravnopravnost žene i muškarca. Žene su u socijalizmu imale

²⁷ Usp. *isto*, str. 126.

²⁸ Usp. *isto*, str. 127.

²⁹ Usp. F. KOŽUL, *n. dj.*, str. 144.

pravo zatražiti razvod braka, no tu su mogućnost ipak znatno više koristili muškarci. Razlozi se mogu tražiti u ekonomskim (ne)prilikama u kojima su se žene nalazile, u nemogućnosti izdržavanja djece bez muške pomoći, u strahu od gubitka starateljstva te u duboko ukorijenjenu razmišljanju da je razvod braka velika sramota, ali samo za ženu. Alija Silajdžić u djelu *Borba žene za ravnopravnost jedan od uzroka razvoda braka* daje uvid u brakorazvodne parnice sudova BiH, a rezultati su pokazali da muškarci olako doživljavaju brak kao i vjernost u braku, da su žene često bile žrtve nasilja u obitelji, da su ženama partnere vrlo često birali roditelji, ali i to da su žene bile ekonomski nemoćne te da su stupale u brakove da bi se izbile iz bijede i siromaštva. Podatci također pokazuju da su žene te koje su se znatno više borile od muškaraca kako bi sačuvala bračnu zajednicu, ali su u doba socijalizma iskorištavale svoje pravo na razvod braka kada im je bračna situacija postajala nepodnošljiva.³⁰

Trebalo je mijenjati stara patrijarhalna uvjerenja o podređenu položaju žene u bračnoj zajednici te stvoriti nove odnose među ženama i muškarcima, što je svakako bio dugotrajan i složen proces.

Zaključak

Činjenica je da su se žene u socijalizmu izborile, ali i dobile svoj prostor da unutar nove ideologije sudjeluju u kreiranju novoga odnosa među spolovima, da uspostavljaju ravnopravnost. Osim toga dobile su i nekoliko zakonskih mogućnosti. Prije svega žene su dobile pravo glasa, a potom je SFRJ 1979. godine potpisala *Deklaraciju o eliminiranju svih oblika diskriminacije žena* (CEDAW), usvojenu na Generalnoj skupštini UN-a. Godine 1946. donesen je zakon o braku koji je trebao izjednačiti ženu i muškarca u bračnoj zajednici. Potom, donesen je zakon o socijalnom osiguranju koji je podrazumijevao osiguranje od svih rizika, a u tom kontekstu žene su imale plaćen rodiljni dopust te su mogle ostvariti mirovinu pod istim uvjetima kao i muškarci. Jugoslavenska zakonodavna tijela uistinu su prihvatila sve međunarodne konvencije koje se odnose na položaj žene. Program društvenoga izjednačavanja žena s muškarcima bio je dio programa izgradnje socijalističkoga društva, a koncept društvene ravnopravnosti i jednakosti unio je značajne promjene u život žena. Ali, unatoč značajnim pomacima u društvenoj emancipaciji žena u doba socijalizma, još uvijek je postojala ekonomska, društvena, politička i kulturna nejednakost između žena i muškaraca. Bez obzira na sve donesene zakone koji su poticali ravnopravnost spolova, tradicionalna poimanja uloga, kao i duboko ukorijenjen patrijarhat na neki

³⁰ Usp. Alija SILAJDŽIĆ, „Borba žene za ravnopravnost jedan od uzroka razvoda braka“, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, Sarajevo, god. XIX., 1971.

je način pružao otpor ženskoj emancipaciji i ženskoj aktivnosti izvan osobne sfere. Unatoč tomu što su žene postale znatno aktivnije u svim sferama, ipak je uočen otpor obitelji, napose njezinih muških članova, prema educiranju i opismenjavanju ženskoga dijela populacije. Donošenje zakona koji na bilo koji način potiču ravnopravnost spolova apsolutno je ispravno i važno, međutim puko donošenje zakona nije bilo dovoljno.

Unatoč tomu što se položaj žene u socijalizmu znatno promijenio u odnosu na prethodna razdoblja, socijalističko je društvo ipak bilo pod snažnim utjecajem stereotipa pa su se status, značaj i rad žene u društvu zanemarivali, a često i podcjenjivali.

— Žarko Dugandžić —

Filozofski fakultet u Mostaru

dugandzicz@gmail.com

UDK: 314.04(497.6)

Izvorni znanstveni članak

BOSANSKO-HERCEGOVAČKA DEMOGRAFSKA DINAMIKA I NJEZINA OBILJEŽJA

Sažetak

Govoriti o razvoju Bosne i Hercegovine (BiH) nije moguće bez poznavanja demografske dinamike i njezinih specifičnih obilježja. Trenutačno vrlo nepovoljna demografska slika stavlja BiH u prilično nezavidnu situaciju pa se može govoriti o dubokoj demografskoj krizi. Postojeća kriza proistječe iz prožetosti unutarnjih i vanjskih remetilačkih čimbenika u demografskom razvoju zemlje. Negativne demografske pojave u BiH rezultat su prije svega složene političke i gospodarske situacije u zemlji. Nepobitna je činjenica da je danas u BiH zabilježena ukupna i prirodna depopulacija, što je dovelo do starenja stanovništva. Zabrinjavajući je pad dječje populacije, a što se izravno manifestira na demografsku budućnost BiH. Totalna stopa fertiliteta (TFR) u BiH kreće se oko 1,30 i jedna je od najmanjih u njezinu okružju. Tim procesima, a na temelju zadnjeg popisa stanovništva, treba pridodati i neravnomjernu naseljenost, odnosno prostornu polarizaciju naseljenosti kao posljedicu ozbiljne poremećenosti postojeće demografske situacije. Ovakve negativne pojave u razvoju stanovništva BiH nužno će se preslikati na društveno-politički i gospodarski razvoj zemlje, ali i na cjelokupnu budućnost BiH. Zbog toga je nužno žurno djelovati kako bi se barem usporile, ako ne i zaustavile negativne pojave u razvoju stanovništva donošenjem sveobuhvatnog plana razvoja zemlje s naglaskom na donošenje i provedbu cjelovite i koordinirane populacijske politike s naglaskom na pronađenu i redistributivnu populacijsku politiku.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, demografski procesi, totalna stopa fertiliteta, razvoj stanovnika, depopulacija, starenje stanovništva

BOSNIAN-HERZEGOVINIAN DEMOGRAPHIC DYNAMICS AND ITS FEATURES

Abstract

To speak of the development of Bosnia and Herzegovina is not possible without knowing the demographic dynamics and its specific features. The current unfavourable demographic situation puts Bosnia and Herzegovina in a rather precarious situation, so it could be said that there is a profound demographic crisis. The existing crisis derives from the inner and

outer disruptive factors of the demographic development of the country. The negative demographic trends in Bosnia and Herzegovina are primarily the result of a complex political and economic situation in the country. It is an irrefutable fact that overall and natural depopulation is present in Bosnia and Herzegovina today, which has led to population ageing. The decline of child population is concerning, which manifests directly onto the demographic future of Bosnia and Herzegovina. The overall fertility rate (OFR) in Bosnia and Herzegovina is about 1,30 and is one of the lowest ones in its environment. To the mentioned processes, and based on the last population census, unequal settlement should be added, i.e. the special polarisation of settlement as a reflection of a serious distortion of the existing demographic situation. These negative trends in the development of Bosnia and Herzegovina's population will necessarily reflect onto the socio-political and economic development of the country, but as well as on the entire future of Bosnia and Herzegovina as well. Therefore, it is necessary to act hastily so as to at least slow down, if not entirely stop the negative trends in the population development, by performing a comprehensive development of the country with a focus on carrying out and implementing a complete and coordinated population policy, with an emphasis on pro-natalism and redistributive population policy.

Key words: Bosnia and Herzegovina, demographic processes, overall fertility rate, population development, depopulation, population ageing

Uvod

Promjene u broju, strukturi i razmještanju stanovništva Bosne i Hercegovine¹ imaju veliko značenje u razmatranju kompleksne problematike ekonomskoga razvoja, a posebno u sferi zaposlenosti i zapošljavanja.²

Suvremeni demografski procesi u BiH, kao i njihove projekcije do kraja 21. stoljeća pokazuju kako su demografska kretanja bitna odrednica i sastavnica ukupnoga razvoja zemlje. Samo uravnotežen demografski razvoj pretpostavka je stabilnu razvoju države.³

Što se tiče demografskoga razvoja BiH, nužno ga je sagledavati u svoj njegovoj punini i prožetosti sa svim relevantnim društvenim, gospodarskim, povijesnim, političkim, kulturnim i drugim procesima koji se odvijaju unutar bosanskohercegovačkoga društva. Činjenica je da svaki poremećaj u razvoju stanovništva BiH potiče i poremećaj u gospodarskom razvoju zemlje. Ali i obrnuto, svaki ozbiljniji poremećaj u gospodarstvu snažno destabilizira populacijski i sveukupni razvoj BiH.

¹ Prema Daytonskom mirovnom sporazumu od 21. XI. 1995. Bosna i Hercegovina je država podijeljena na dva entiteta: Federaciju Bosne i Hercegovine (FBiH) i Republiku Srpsku (RS), a od 8. III. 2000. i Brčko distrikt BiH. Vidjeti: *Statistički godišnjak/ljetopis* 2013., Sarajevo, 2013., str. 36.

² Usp. Alica WERTHEIMER-BALETIĆ, „Tendencije u razvitku stanovništva SR Hrvatske“, *Ekonomski pregled*, Zagreb, god. XL., 1989., br. 5. – 6., str. 231. – 250.

³ Usp. Dražen ŽIVIĆ, „Suvremene tendencije u razvoju stanovništva Hrvatske“, *Diacovensia*, Đakovo, god. XI., 2003., br. 2., str. 254.

Istini za volju, pitanje razvoja stanovništva BiH nakon svršetka Domovinskoga rata pa naovamo kao da se nije ozbiljnije promatralo niti ga je bilo u vidokrugu državnih prioriteta. Pojedinci su upozoravali na stalno urušavanje demografske slike, ali očito je da su bili u manjini. Tek zadnjih godina, kada je već svima bilo razvidno u kakvoj je situaciji demografska stvarnost BiH, državne strukture vlasti postaju svjesne posljedica demografskoga kolapsa, ali ovog puta i nemoći da se nešto popravi.

Posljedice Domovinskoga rata i dugotrajna gospodarska recesija, koja je uslijedila nakon ratnih događanja, te socijalna kriza i manjak sluha za problem razvoja stanovništva glavni su krivac za žurnu i neodgodivu provedbu nužnih mjera na području populacijske politike. Bosna i Hercegovina nepovratno je izgubila dva desetljeća u kojima je morala barem djelomično sanirati demografske gubitke proistekle iz zadnjega rata, a sada se našla u vrlo kompleksnoj demografskoj situaciji s vrlo nepovoljnim demografskim tendencijama, koje postaju ograničavajući čimbenik njezina stabilnoga i prosperitetnoga društvenoga, gospodarskoga i demografskoga razvoja.

Istina, za posljedicu današnje demografske urušenosti u BiH ne možemo kriviti samo najnoviju situaciju i događaje te zanemariti stoljetna iseljavanja s ovih prostora, najčešće u Zapadni svijet. Nisu još bili sanirani ni ožiljci iz prethodnih dvaju svjetskih ratova, a u međuvremenu se dogodio i Domovinski rat, koji je kao ponovno aktiviran „vulkan“ izbacio sve one na „trenutak“ zaboravljene posljedice prethodnih ratova i prouzročio nove, što izravne, što neizravne demografske gubitke. Ako tomu još pridodamo razne bolesti, gladi, suše i epidemije (španjolica 1918. i 1919.) koje su često harale bosanskohercegovačkim prostorima, pogotovo u prvoj polovici 20. stoljeća, uz duboke gospodarske krize, slika je upotpunjena.⁴

Pobrojanim destabilizacijskim čimbenicima demografskoga razvoja treba pridružiti i ekonomsku emigraciju započetu početkom 60-ih godina 20. stoljeća, koja je značajnim dijelom posljedica nekontrolirane deagrarizacije i deruralizacije te brze i pretjerane urbanizacije, što je dovelo do naglog praznjenja sela (nekada demografskog inkubatora), što je dodatno produbilo prostornu populacijsku polarizaciju BiH.

Svi su ti događaji imali nepovoljne posljedice na prirodno i mehaničko kretanje stanovništva, naročito na poremećaj dobne, spolne i gospodarske strukture, što se sve, naravno, preslikalo na obiteljsku strukturu društva.

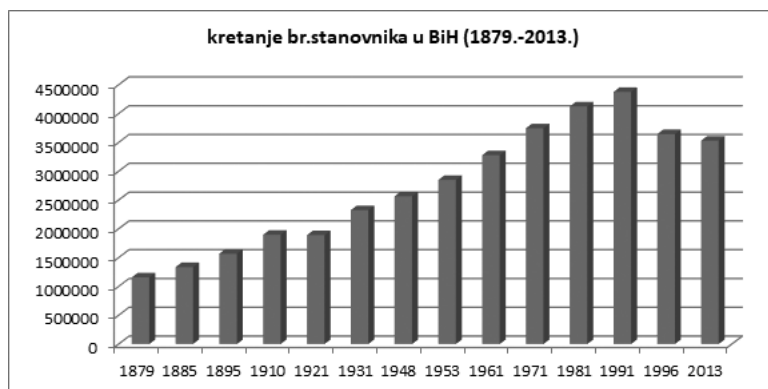
Metoda rada ponajprije je određena ciljem istraživanja te je naglasak stavljen na statističke metode, zatim metode analize i sinteze, komparativnu, ali i geografsku i historiografsku metodu.

⁴ Usp. Andrija NIKIĆ, *Fra Didak Buntić – hrvatski i crkveni velikan*, Mostar, 2004., str. 434. – 437.

1. Kretanje stanovništva

1.1. Ukupno kretanje

Opće kretanje stanovništva sintetički je pokazatelj međupopisnih promjena i objektivna pretpostavka budućih promjena, zato i možemo reći da je to relevantan pokazatelj razmatranja demografske problematike.

Graf 1.: Kretanje broja stanovnika u BiH (1879. – 2013.)

Izvor: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, *Tematski bilten 02*, Sarajevo, 2014.

Poznavanje broja, prostornoga razmještaja i sastava stanovništva prema različitim obilježjima ima temeljnu važnost za nositelje društvenoga i gospodarskoga života.⁵

Mnogobrojni su i složeni čimbenici ukupne depopulacije u BiH. Među značajnijima su izravni i migracijski gubitci tijekom dvaju svjetskih ratova te zadnjega Domovinskoga rata, ekonomske krize i s njima povezane ekonomske migracije, bolesti, gladi i epidemije, koje nisu zaobilazile ova područja, kolonizacije, ruralni egzodus, smanjivanje nataliteta, demografsko starenje, itd.

Na temelju do sada objavljivanih rezultata popisa stanovništva u BiH (1879. – 2013.) (graf 1.) uočljiva je pojava ukupne depopulacije u više navrata. Prva se dogodila kao posljedica Prvoga svjetskoga rata pa je te popisne godine (1921.) zabilježeno 0,4 % stanovništva manje u odnosu na 1910. godinu. Zatim one u razdoblju od 1991. do 1996., što se uzima kao posljedica Domovinskoga rata u kom je pored izravnih gubitaka u ratu, koji, prema trenutačnim podacima iznose 96.000 smrtno stradalih osoba,⁶ obuhvaća i neizravne ratne gubitke. Ukupna se depopulacija dogodila i u

⁵ Usp. Anđelko AKRAP, „Demografsko stanje i procesi u Hrvatskoj s osvrtom na privremeno okupirani prostor“, *Revija za socijalnu politiku*, Zagreb, god. XI., 1995., br. 1., str. 37.

⁶ Usp. Mirsad TOKAČA, *Bosanska knjiga mrtvih*, Sarajevo, 2012., str. 107.

razdoblju od 1996. do 2013. te iznosi 113.841 osobu, ili nekih 3,1 %, a posljedica je dugotrajne gospodarske recesije koja traje do današnjih dana, što znači da se proces ukupne depopulacije prolongira i nadalje.

Obje sastavnice smanjenja broja stanovnika u BiH, i prirodna depopulacija i negativna migracijska bilanca, imaju izrazito nepovoljna razvojna obilježja, što traži žurnu reakciju društva u smislu unaprjeđivanja demografskog razvoja, kao ključnoga strateškoga čimbenika razvoja BiH.

Pad broja stanovnika u prostornom smislu također je zahvatio cijelu zemlju (tablica 1.). Samo 13 općina iz 1991., ili njih 12 %, 2013. imalo je blago povećanje stanovništva, a ostalih 96 općina, ili njih 88 %, imalo je smanjenje stanovništva, a neke od njih i kronično smanjenje ispod 50 %. Takvih je bilo pet općina, ili 4,6 %, od čega općina Vlasenica nije imala ni 40 % stanovništva iz 1991. godine. Ovakva situacija determinira i daljnje produbljene populacijske polarizacije naseljenosti.

Tablica 1.: Promjena broja stanovnika po općinama BiH (1991. – 2013.)

Red. broj	općine iz 1991.	1991.	2013.	razlika	indeks 2013./1991.
1	Banovići	26.590	22.773	-3.817	85,6
2	Banja Luka	195.692	185.042	-10.650	94,6
3	Bihać	70.732	56.621	-14.111	80
4	Bijeljina	96.988	107.715	10.727	111
5	Bileća	13.284	10.807	-2.477	81,4
6	B. Dubica	31.606	21.524	-10.082	68,1
7	B. Gradiška	59.974	51.727	-8.247	85,2
8	B. Krupa	58.320	25.545	-32.775	43,8
9	Bosanski Brod	34.138	16.619	-17.519	48,6
10	B. Novi	41.665	27.115	-14.550	65
11	B. Petrovac	15.621	7.328	-8.293	47
12	B. Šamac	32.960	17.273	-15.687	52,4
13	B. Grahovo	8.311	2.449	-5.862	29,5
14	Bratunac	33.619	20.340	-13.279	60,5
15	Brčko	87.627	83.516	-4.111	95,3
16	Breza	17.317	14.168	-3.149	81,81
17	Bugojno	46.899	31.470	-15.429	67,1
18	Busovača	18.879	17.910	-969	94,86
19	Cazin	63.409	66.149	2.740	104,3

20	Čajniče	8.956	4.895	-4.061	54,7
21	Čapljina	27.882	26.157	-1.725	93,8
22	Čelinac	18.713	15.548	-3.165	83,08
23	Čitluk	15.083	18.140	3.057	120,3
24	Derventa	56.489	27.404	-29.085	48,5
25	Doboj	102.549	71.444	-31.105	69,7
26	Donji Vakuf	24.544	13.985	-10.559	57
27	Foča	40.513	18.282	-22.231	45,1
28	Fojnica	16.296	12.356	-3.940	75,8
29	Gacko	10.788	8.990	-1.798	83,3
30	Glamoč	12.593	3.860	-8.733	30,7
31	Goražde	37.573	20.897	-16.676	55,6
32	Gornji Vakuf/Uskoplje	25.181	20.993	-4.188	83,4
33	Gračanica	59.134	45.220	-13.914	76,5
34	Gradačac	56.581	39.340	-17.241	69,5
35	Grude	16.358	17.308	950	105,8
36	Han Pijesak	6.348	3.530	-2.818	55,6
37	Jablanica	12.691	10.111	-2.580	87,5
38	Jajce	45.007	27.258	-17.749	60,6
39	Kakanj	55.950	37.441	-18.509	67
40	Kalesija	41.809	33.053	-8.756	79
41	Kalinovik	4.667	2.029	-2.638	43,5
42	Kiseljak	24.164	20.722	-3.442	86
43	Kladanj	16.070	12.348	-3.722	77
44	Ključ	37.391	16.744	-20.647	44,8
45	Konjic	43.878	25.148	-18.730	57,3
46	Kotor Varoš	36.853	19.710	-17.143	53,5
47	Kreševo	6.731	5.273	-1.458	78,3
48	Kupres	9.618	5.057	-4.561	52,6
49	Laktaši	29.832	34.966	5.134	117,2
50	Livno	40.600	34.133	-6.467	84,1
51	Lopare	32.537	15.357	-17.180	47,2
52	Lukavac	57.070	44.520	-12.550	78
53	Ljubinje	4.172	3.511	-661	84,2
54	Ljubuški	28.340	28.184	-156	99,4

BOSANSKO-HERCEGOVAČKA DEMOGRAFSKA DINAMIKA I NJEZINA OBILJEŽJA

55	Maglaj	43.388	23.146	-20.242	53,3
56	Modriča	35.613	25.720	-9.893	72,2
57	Mostar	126.628	105.797	-20.831	83,5
58	Mrkonjić Grad	27.395	16.671	-10.724	60,8
59	Neum	4.325	4.653	328	107,5
60	Nevesinje	14.448	12.961	-1.487	89,7
61	Novi Travnik	30.713	23.832	-6.881	77,6
62	Odžak	30.056	18.821	-11.235	62,6
63	Olovo	16.956	10.175	-6.781	60
64	Orašje	28.367	19.861	-8.506	70
65	Posušje	17.134	20.447	3.313	119,3
66	Prijedor	112.543	89.397	-23.146	79,4
67	Prnjavor	47.055	35.956	-11.099	76,4
68	Prozor	19.760	14.280	-5.480	72,3
69	Rogatica	21.978	10.723	-11.255	48,8
70	Rudo	11.571	7.963	-3.608	68,8
71	Sanski Most	60.307	41.475	-18.832	69
72	Sarajevo – Centar	79.286	55.181	-24.105	70
73	Sarajevo – Hadžići	24.200	23.891	-309	99
74	Sarajevo – Ilidža	67.937	66.730	-1.207	98,2
75	Sarajevo – Ilijaš	25.184	19.603	-5.581	78
76	Sarajevo – Novi Grad	136.616	118.553	-18.063	87
77	Novo Sarajevo	95.089	64.814	-30.275	68
78	Sarajevo – Pale	16.355	20.909	4.554	128
79	Sarajevo – Stari Grad	50.744	36.976	-13.768	73
80	Sarajevo – Trnovo	6.991	3.550	-3.441	51
81	Sarajevo – Vogošća	24.647	26.343	1.696	107
82	Skender Vakuf (Kneževo)	19.418	9.793	-9.625	50,4
83	Sokolac	14.833	12.021	-2.812	81
84	Srbac	21.840	17.587	-4.253	80,5
85	Srebrenica	36.666	13.409	-23.257	36,6
86	Srebrenik	40.896	39.678	-1.218	97
87	Stolac	18.681	14.502	-4.179	78
88	Šekovići	9.629	6.761	-2.868	70
89	Šipovo	15.579	10.293	-5.286	66

90	Široki Brijeg	27.180	28.929	1.749	196,4
91	Teslić	59.854	38.536	-21.318	64,3
92	Tešanj	48.480	43.063	-5.417	89
93	Titov Drvar	17.126	7.036	-10.090	41
94	Tomislavgrad	30.009	31.592	1.583	105,3
95	Travnik	70.747	53.482	-17.265	75,6
96	Trebinje	30.996	29.198	-1.798	94,2
97	Tuzla	131.618	110.979	-20.639	84,3
98	Ugljevik	25.587	15.710	-9.877	61,4
99	Vareš	22.203	8.892	-13.311	40
100	Velika Kladuša	52.908	40.419	-12.489	76,4
101	Visoko	46.160	39.938	-6.222	86,5
102	Višegrad	21.199	10.668	-10.531	50,3
103	Vitez	27.859	25.836	-2.023	93
104	Vlasenica	33.942	11.467	-22.475	34
105	Zavidovići	57.164	35.988	-21.176	63
106	Zenica	145.517	110.663	-34.854	76
107	Zvornik	81.295	58.856	-22.439	72
108	Žepče	22.966	30.219	7.253	131,6
109	Živinice	54.783	57.765	2.982	105,4

Izvor: Popis stanovništva BiH 1991. i 2013. godine

Od tih prvotnih općina neke su tijekom najnovijih zbivanja promijenile naziv. Tako je, primjerice, prijeratna općina Skender Vakuf dobila novo ime Kneževo, prijeratna općina Bosanski Brod preimenovana u Brod, prijeratna općina Bosanski Novi u sadašnju općinu Novi Grad itd. Nekolicina se općina rascijepila na onu većinsku i onu manjinsku bilo da se odnosi na Federaciju Bosne i Hercegovine (FBiH) ili Republiku Srpsku (RS). Tako su nastale nove manjinske općine kao: Doboj – jug, Doboj – istok, Novo Goražde, Foča FBiH, Jezero, Kupres RS, Mostar – istočni, Trnovo FBiH, Pale FBiH, koje zajedno imaju oko 36.398 stanovnika. Pa i pored svega toga i pored nastanka novih 30-ak općina koje imaju 171.615 stanovnika (što predstavlja 4,8 % stanovništva BiH iz 2013. godine), broj stanovnika BiH 2013. je u odnosu na 1991. manji za oko 845.874, ili 19,32 %.

Tablica 2.: Novoformirane općine nakon 1991. godine

Red. broj	općina	2013.
1	Berkovići	2.114
2	Bužim	19.340
3	Čelić	10.502
4	Doboj – jug	4.137
5	Doboj – istok	10.248
6	Dobretići	1.629
7	Domaljevac Šamac	4.771
8	Donji Žabar	3.809
9	Foča FBiH	1.933
10	Istočna Ilidža	14.763
11	Istočni Drvar	79
12	Istočni Mostar	257
13	Istočni Stari grad	1.131
14	Jezero	1.144
15	Kneževo	9.793
16	Kostajnica	5.977
17	Krupa na Uni	1.597
18	Kupres RS	300
19	Milići	11.441
20	Novo Goražde	3.117
21	Osmaci	6.016
22	Ostra Luka	2.786
23	Pale FBiH	904
24	Pelagićevo	5.220
25	Petrovac	361
26	Petrovo	6.474
27	Ravno	3.219
28	Ribnik	6.048
29	Sapna	11.178
30	Stari Grad	1.131
31	Teočak	7.424
32	Trnovo FBiH	1.502
33	Usora	6.603
34	Vukosavlje	4.667

Izvor: Popis stanovništva BiH 2013.

Na primjeru županija u FBiH također se zapaža ukupna depopulacija u gotovo svim županijama. Iznimka je Zapadnohercegovačka županija koja bilježi porast od nekih 6 % (tablica 3.).

Tablica 3.: Kretanje broja stanovnika po županijama FBiH (1991. – 2013.)⁷⁴

Županija	1991.	2001.	2013.	Udjel u (%) 2013. u 1991.
Unsko-sanska	345.000	306.000	273.261	80
Posavska	64.000	44.000	43.453	68
Tuzlanska	524.000	507.000	445.028	85
Zeničko-dobojska	479.000	397.000	364.433	76
Bosansko-podrinjska	41.000	35.000	23.734	58
Srednjobosanska	339.000	240.000	254.686	75
Hercegovačko-neretvanska	268.000	217.000	222.007	83
Zapadnohercegovačka	89.000	81.000	94.898	107
Sarajevska	493.000	401.000	413.593	84
Hercegbosanska	116.000	84.000	84.127	73

Izvor: Zavod za planiranje razvoja Kantona Sarajevo, Sarajevo, siječanj 2011., str. 13.; Federalni zavod za programiranje razvoja, Analiza promjena u strukturi stanovništva FBiH, Sarajevo, rujan 2002., str. 8.

Iz 3. tablice vidljivo je da se u ukupnu udjelu izgubljena prijeratnoga stanovništva izdvaja Bosansko-podrinjska županija u kojoj nedostaje čak 42 % stanovništva iz 1991. godine, slijedi Posavska županija u kojoj nedostaje 32 % te Hercegbosanska županija kojoj nedostaje 27 % njezina prijeratnoga stanovništva.

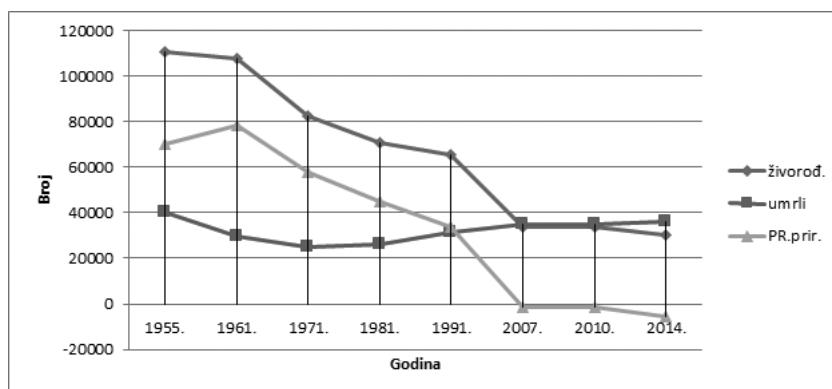
1.2. Prirodno kretanje stanovništva

Nepovoljne tendencije u prirodnu kretanju stanovništva, napose u dinamici nataliteta, postale su jedan od najvažnijih unutarnjih destabilizacijskih čimbenika razvoja stanovništva BiH. Zato ćemo razmotriti temeljne odrednice prirodnoga kretanja „jer njihovi trendovi naznačuju buduće promjene i određuju stupanj ili fazu demografske tranzicije u okviru opće teorije demografskog razvoja.“⁷⁸ Prirodno kretanje stanovništva BiH kao jedna od sastavnica smanjenja broja stanovnika u BiH ima izrazito nepovoljno razvojno obilježje, što se vidi u 2. i 3. grafu

⁷ Kad govorimo o godinama 1991. i 2001. riječ je o procjenama stanovništva u tim županijama.

⁸ Usp. Stjepan ŠTERC, „Opća demografska slika Republike Hrvatske“, *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, Zagreb, 1991., str. 14.

Posebno je zabrinjavajuća dinamika rađanja u BiH (graf 2.), koja nakon 1955. počinje padati, a nakon 1961. taj proces postaje nezaustavljiv da bi se 2006. izjednačio broj rođenih s brojem umrlih. Godine 2007. broj rođenih je bio manji od broja umrlih, što je dovelo do prirodne depopulacije (graf 2.). Između 1955. i 2013. apsolutna vrijednost nataliteta u BiH smanjena je za gotovo 3,6 puta.

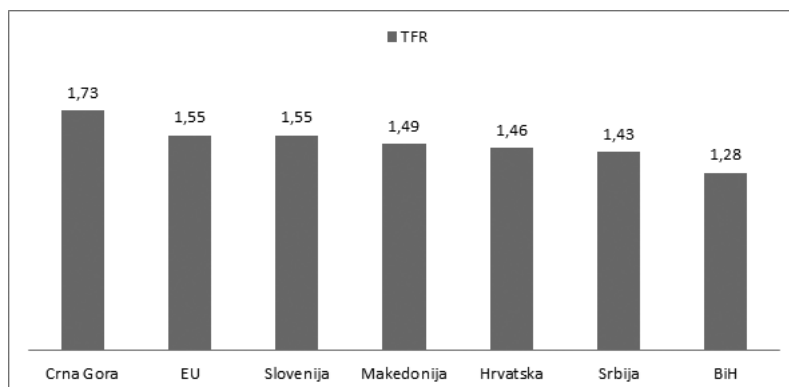
Graf 2.: Prirodno kretanje stanovništva BiH (1955.– 2013.)

Izvor: Izrađeno na temelju podataka vitalne statistike

Veličina stope nataliteta 1955. još je bila vrlo visoka i kretala se oko 37,3 ‰ i tek je sredinom 60-ih godina ušla u središnju podetapu demografske tranzicije. Godine 1981. iznosi 17,2 ‰ nakon čega slijedi njezin daljnji pad koji početkom 90-ih godina iznosi 14,9 ‰, a nakon 1996. pada ispod 10 ‰ pa možemo reći da je u BiH završila demografska tranzicija te se BiH „neopravdano“ našla u zajednici zemalja s poslije-tranzicijskim razdobljem.

Nakon 1990. uslijedile su velike promjene u opsegu rađanja, koje ide ukorak s promjenama u ekonomskoj, socijalnoj i kulturnoj sferi društva. Izmijenjene društvene prilike počele su stvarati uvjete za ograničavanje rađanja. Osim toga, promijenio se položaj obitelji, promijenila se uloga žene u obitelji, ali i uloga djeteta u obitelji. Nadalje, strah od siromaštva postao je „pravi ubojica fertiliteta“, a dogodio se i ruralni egzodus, a ne tako davno selo je bilo inkubator bioreprodukcije.

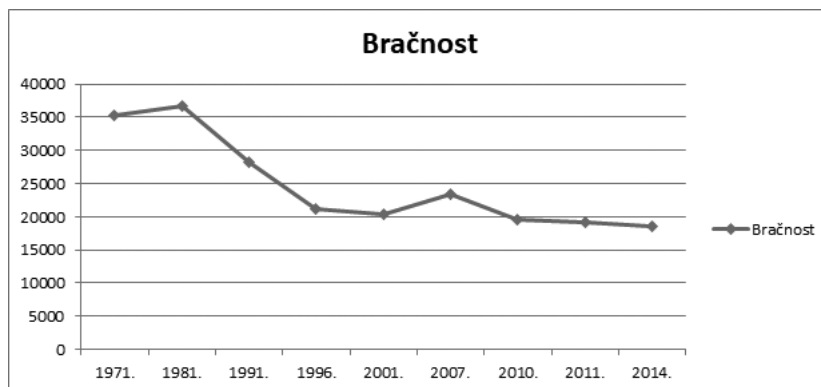
Gledajući samo od 1996. naovamo totalna stopa fertiliteta (TFR) bitno se umanjila s 1,64 na 1,27 (2013.), a za proširenu reprodukciju trebala bi iznositi više od 2,1 djeteta po majci. Bosna i Hercegovina ima najmanji TFR unutar zemalja Europske unije (EU) i njezina bližega okružja (graf 3.).

Graf 3.: Stope ukupnog fertiliteta (TFR) u pojedinim zemljama regije, EU-27 i BiH u 2013. godini

Izvor: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, *Žene i muškarci u BiH, WOMEN AND MEN in Bosnia and Hercegovina*, Sarajevo, 2015., str. 13.

S obzirom na to da se u BiH još uvijek najveći broj rođenja javlja u braku,⁹ na temelju kretanja krivulje bračnosti vidimo da i u tom pogledu postoje negativne pojave. Bračnost nakon 1981. znatno pada. Još je 1955. broj sklopljenih brakova dosegao brojku od 29.179 da bi nakon 2010. pao ispod 20.000, a 2014. pao na 18.643, što znači da se broj brakova umanjio za 36 %, što se izravno preslikalo i na broj novorođene djece.

Graf 4.: Kretanje broja sklopljenih brakova u BiH (1955. – 2014.)

Izvor: Agencija za statistiku BiH, Sarajevo, 2014., Tematski bilten 2., str. 66.

⁹ „U šire poimanje prirodnog kretanja stanovništva pored nataliteta i mortaliteta kao njegovih osnovnih komponenti također još i one pojave i čimbenike koji značajno utječu na veličinu i tendenciju kretanja nataliteta i mortaliteta; tu je prije svega nupcijalitet (bračnost), jer se glavnina djece rađa u braku, zatim divorcijalitet (razvod braka) koji također može tangirati brojčanu razinu nataliteta određene populacije, pa mortalitet dojenčadi kao specifičan oblik ukupnog mortaliteta koji djeluje na brojčanu razinu mortaliteta u nekoj populaciji.“ Alica WERTHEIMER-BALETIĆ, *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb, 1999., str. 207.

Kada govorimo o broju sklopljenih brakova, nužno je napomenuti da je u BiH u porastu broj razvoda. Godine 1971. od 1.000 sklopljenih brakova razvelo se njih 88 da bi 2014. broj razvoda porastao na 144, što se preslikava na broj rođenja jer se velik broj razvedenih našao u fazi socijalnoga steriliteta te više ne sudjeluje u procesu aktivne reprodukcije.

Graf 5.: Kretanje broja razvoda na 1.000 brakova u BiH (1971. – 2014.)

Izvor: Agencija za statistiku BiH, Sarajevo, 2014., Tematski bilten 2., str. 66.

Republička stopa smrtnosti bila je u opadanju sve do 1981. godine kada dolazi do njezina blagoga povećanja. Tako je opća stopa smrtnosti 1955. (13,6 ‰) padala sve do 1991. (7,2 ‰) kada je otpočela s blagim povećanjem, što je bila posljedica ratnih događanja, ali i blagog povećanja opće stope mortaliteta zbog povećanog kontingenta starijih osoba. Tako se BiH pridružila ostalim poslijetranzicijskim zemljama. Proces demografske tranzicije u sferi mortaliteta u BiH započeo je negdje između 1930. i 1940. godine.

Ono što je *značajno* kada je riječ o mortalitetu jest činjenica da je u razdoblju od 1955. do 2013. došlo do značajna smanjenja stope smrtnosti dojenčadi, sa 142,6 (1955.) na 5,9 (2013.),¹⁰ čemu je pridonijelo poboljšanje općeg životnog standarda koji je nastupio tijekom sveukupne modernizacije koja se dogodila u BiH u razdoblju nakon Drugoga svjetskoga rata, kao i poboljšane medicinske zaštite.

¹⁰ Statistički godišnjak BiH, Sarajevo, svibanj 1992., str. 27.; Tematski bilten 02, Agencija za statistiku BiH, Sarajevo, 2014., str. 66.

Tablica 4.: Stope vitaliteta u BiH (1955. – 2014.)

Godina	stopa (‰)					stopa razvoda na 1.000
	živorođeni	umrli	prir. prirast	bračnost	smrtnost dojenčadi	
1955.	37,3	13,6	23,7	9,8	142,6	–
1961.	32,9	8,9	24	9,7	98,9	–
1971.	22	6,6	15,4	9,4	54,7	88,2
1981.	17,2	6,3	10,8	8,9	30,1	93,3
1991.	14,9	7,2	7,8	6,5	14,5	56,3
1996.	12,8	6,9	5,9	5,8	14	79
2000.	8,87	8,71	0,16	5,3	9,7	88,1
2007.	8,8	9,1	-0,3	6,1	6,8	77,7
2010.	8,7	9,1	-0,4	5,1	6,4	85,8
2013.	8	9,3	-1,3	4,6	5,9	148
2014.	7,9	9,4	-1,5	4,9	5,2	144,1

Izvor: Agencija za statistiku BiH, Sarajevo, 2014., Tematski bilten 02, str. 66.

Prirodni prirast od 1955. do 2007. sustavno se smanjivao, a 2007. prvi se put u BiH pojavio negativan prirodni prirast, bolje reći negativna prirodna promjena. Postojeća situacija i postojeća demografska dinamika ne nagovješćuju skoro zaustavljanje i rješavanje postojeće negativne situacije. Davne 1955. prirodni prirast iznosio je 70.353 osobe da bi 2007. bio negativan s iznosom od -1.279, a 2014. popeo se na -5.720. Dakle, u razdoblju od 2007. do 2014. Bosna i Hercegovina samo je prirodnim putem izgubila broj stanovnika veličine današnje općine Jablanica.

Iz usporedbe kretanja broja živorođenih i umrlih (graf 2.) vidi se u navedenu razdoblju njihovo divergentno kretanje. Dok se broj živorođenih smanjivao, broj umrlih, uzevši prosječno, lagano je rastao pri čemu je smanjenje broja živorođenih bilo brže nego povećanje broja umrlih.

Brzina demografske tranzicije u BiH nije bila plod društveno-gospodarskoga razvoja već i nekih drugih čimbenika kao što su: a) intenzivno iseljavanje, naročito sredinom 20. stoljeća, koje s određenim oscilacijama traje sve do danas; b) izravnih i neizravnih demografskih gubitaka nastalih u Prvome i Drugome svjetskome ratu te najnovijem Domovinskome ratu; c) pandemije španjolske gripe krajem Prvog svjetskoga rata koja nije zaobišla ni BiH; d) brzog i nekontroliranog procesa deagrarizacije; e) ekonomske migracije od 60-ih godina 20. st. (koja je opet posebno obilježje zapadne Hercegovine). Da je bio normalan slijed okolnosti, demografska tranzicija u BiH vjerojatno bi završila negdje oko 2020. godine.

1.3. Migracije u BiH

Migracija stanovništva je vrlo složen, ali i selektivan društveni fenomen u kojem ne sudjeluju podjednako svi dijelovi stanovništva. Migriranju su skloniji mlađi, pogotovu ako nemaju zaposlenje, kao i obrazovaniji te neoženjeni. U posljednje vrijeme u procesu migracija sve više sudjeluju i cijele obitelji, uglavnom mlađe životne dobi.

Demografske posljedice ovoga procesa bile su bitna sastavnica i odrednica demografskih pojava i procesa i „svojevrsni crtač suvremene demografske slike“ BiH. Tako su glad, bolesti, krize, ratovi, političke nepravde i progoni te opća životna besperspektivnost dodatno ostavili svoje ožiljke na demografskom i duhovnom biću BiH stanovništva.

Cjelokupno područje BiH, kako danas tako i kroz povijest, izloženo je intenzivnim migracijama koje su ostavile dubok trag u suvremenu kretanju i strukturama stanovništva. Danas možemo ustvrditi da je migracija postala presudna demografska odrednica razvoja stanovništva u BiH. Migracijski se utjecaj ogleda u promjeni broja stanovnika, izmijenjenoj dobno-spolnoj i općenito demografskoj strukturi stanovništva, ali i samu razmještanju stanovništva na lokalnoj, regionalnoj i državnoj razini.

Uz naglašene gospodarske čimbenike na prostornu dinamiku stanovništva BiH uvelike su utjecala ratna zbivanja i stradanja u Prvome i Drugome svjetskome ratu te u najnovijem Domovinskom ratu. Ratni sukobi pokrenuli su stotine tisuća stanovnika BiH iz svojih domova što se negativno preslikalo na ukupnu populacijsku sliku državnoga prostora.

Prema procjenama međunarodnih institucija tijekom prvih triju godina rata nasilno je prognano ili raseljeno više od dva milijuna žitelja BiH.¹¹

Migracije utječu na dobni sastav i starenje stanovništva putem selektivnosti prema dobi, a dijelom i prema spolu.¹² „Svjetska iskustva kazuju da jezgru migracijskoga kontingenta čine dobne skupine između 20 i 40 godina.“¹³ Prema službenom popisu iz 2013. prosječna starost stanovništva BiH iznosila je 39,5 godina. Gledano po županijama u FBiH najstarije je stanovništvo u Herceg-bosanskoj (41,34), slijedi Bosansko-podrinjska (41,23) te Posavska županija (40,34). U prosjeku najmlađe stanovništvo je u Unsko-sanskoj županiji, čiji prosjek starosti iznosi 36,5 godina.¹⁴

¹¹ Usp. Mirko PEJANOVIĆ, „Demografsko-migracijski problemi u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini“, *Hrvati u BiH: problemi ustavni položaj, kulturni razvoj i nacionalni identitet*, Zagreb, 2010., str. 37.

¹² Usp. Dražen ŽIVIĆ, „Demografske odrednice i posljedice starenja stanovništva Hrvatske“, *Revija za socijalnu politiku*, Zagreb, god. X., 2003., br. 3. – 4., str. 309.

¹³ Isto, str. 309.

¹⁴ *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u BiH 2013.*, Sarajevo, 2016., str. 23. – 28.

Posljedica čestih brojnih emigracijskih strujanja jest nastanak i produbljenje krnjih naraštaja u dobnoj slici naseljenosti, što ima određene kratkoročne i dugoročne negativne posljedice na razvoj stanovništva.¹⁵ Migracije utječu i na opterećenost radno sposobnog i radno aktivnog stanovništva dječjim i staračkim kontingentima, što vodi i k padu udjela fertilnoga stanovništva, dugoročno i nataliteta, kao temeljne odrednice demografskoga starenja.¹⁶

2. Dobno-spolna struktura stanovništva BiH

Uzroci i odrednice demografskoga starenja u BiH slični su onima na Zapadu, a prije svega odnose se na smanjenje nataliteta kao zajedničkoga čimbenika, ali postoje i neki specifični čimbenici koji se vežu za ove prostore, a to su višestoljetno iseljavanje zbog svega prethodno navedenoga te demografski posredni i neposredni gubici u učestalim ratovima u BiH.

Najvažniji proces u razvoju dobno-spolne strukture stanovništva s dalekosežnim i teškim posljedicama na ukupan demografski i društvenogospodarski razvoj te obrambenu sposobnost zemlje u smislu raspoloživih ljudskih resursa jest ubrzan proces demografskoga starenja i vrlo visok stupanj ostarjelosti.¹⁷ Kada se rabi koeficijent starosti, pod demografskim starenjem najčešće se podrazumijeva povećanje udjela starije populacije, tj. one od 60 ili 65 godina. Drugi je način utvrđivanje odnosa starijega stanovništva naspram mladoga, tj. onoga od 14 ili 19 godina. U tom slučaju rabi se indeks starosti. Nadalje, postoji i onaj treći način koji uključuje odnos starije populacije naspram radno sposobne. Tada se rabi koeficijent dobne ovisnosti.¹⁸

„Sastav prema dobi otkriva osnovna obilježja doskorašnjeg i upućuje na buduće kretanje stanovništva uz uvjet da ne dođe do brojem i kakvoćom značajnije migracije.“¹⁹ U BiH je došlo do pogoršanja u dobno-spolnoj strukturi stanovništva, što treba promatrati u uzročno-posljedičnoj sprezi prirodnoga i prostornoga kretanja stanovništva.

Dobno-spolna struktura važna je, između ostaloga, i zbog toga što je to posljedica, ali i odrednica razvoja stanovništva. Dobno-spolna struktura predstavlja demografski okvir pri formiranju radno aktivnoga stanovništva. „Tendencije u ra-

¹⁵ Usp. D. Živić, „Demografske odrednice...“, str. 309.

¹⁶ Usp. *isto*, str. 309.

¹⁷ Usp. D. Živić, *Suvremene tendencije...*, str. 273.

¹⁸ Vidi Ivo NEJAŠMIĆ, *Demogeografija, stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*, Zagreb, 2005., str. 189. – 194.

¹⁹ Mladen FRIGANOVIĆ, „Demografsko-strukturne karakteristike gradskih i ostalih naselja SR Hrvatske“, *Acta Geographica Croatica*, Zagreb, god. XX., 1985., br. 1., str. 3. str. 3.

zvoju dobno-spolne strukture izravno determiniraju prirodno i migracijsko kretanje stanovništva, a time i ukupnu demografsku dinamiku na određenom području.²⁰

Tablica 5.: Struktura stanovništva BiH po velikim dobnim skupinama (1948. – 2013.) (u %)

	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2013.
0 – 14	42,00	37,40	38,40	34,40	27,50	23,50	15,39
15 – 64	55,00	59,40	57,90	60,50	66,20	67,70	70,40
65 +	3,00	3,20	3,50	4,70	6,10	6,50	14,21

Izvor: Statistički bilten 256., Sarajevo, travanj 1998.;

Popis stanovništva za BiH, 2013., Sarajevo, 2016. i Stanovništvo Europe 2010., Sarajevo, 2010., Zavod za planiranje, razvoja kantona, Sarajevo, Sektor za planiranje društveno-ekonomskog razvoja

Podatci iz 5. tablice pokazuju sljedeća glavna obilježja promjena u dobnoj strukturi stanovništva BiH: a) veliko smanjenje udjela mladoga stanovništva u ukupnu broju stanovnika; b) lagan porast udjela stanovništva u radno sposobnoj dobi; c) rast udjela staračkoga stanovništva. U razdoblju od 1948. do 2013. udio mladih (0 – 14) smanjen je za oko 26,61 %, što znači i opadanje udjela mladoga stanovništva koje čini temelj buduće biološke reprodukcije i radnih resursa. To izrazito opadanje naročito dolazi do izražaja nakon 1971. godine. Radni kontingent u istom razdoblju povećao se za 15,4 %. Starije stanovništvo u navedenu razdoblju također je pokazalo tendenciju rasta te se u ukupnu stanovništvo BiH povećalo za 11,21 %. Taj trend porasta starijega stanovništva naročito dolazi do izražaja nakon 1991., a nastavlja se i nakon 2013. godine.

U osamdesetim i devedesetim godinama 20. stoljeća smanjuje se udio mladoga naraštaja jer u fertilnu dob ulazi manje broj naraštaj rođen nakon 1955. godine. Smanjenje udjela mladih nakon 1991. pojačano je zbog ratnih događanja na prostoru BiH dok je daljnji odljev nakon 2000. godine rezultat gospodarske recesije koja ni danas ne jenjava.

Kad je u pitanju porast starije populacije, ne smije se izgubiti iz vida da je potonje dijelom uzrokovano i time što su u stariju životnu dob ušli najbrojniji naraštaji, oni rođeni do 1955., ali i stalnom tendencijom produljenja ljudskoga vijeka. Već se pokazalo da je zbog opadanja nataliteta uz sve ostale poteškoće u društvu nastao problem kvalitete života staračkoga stanovništva.

Zadnja dva popisa pokazuju značajno smanjenje udjela mlade populacije u BiH, a sve veće povećanje udjela starije populacije (65 +). Opće je poznato da je za održavanje starosne strukture stanovništva nužan udio mlade populacije od oko 35 %. Pogoršana slika dobno-spolne strukture BiH stanovništva posljedica je niskoga

²⁰ D. Živić, *Suvremene tendencije...*, str. 272.

prirodnog prirasta, a u zadnje vrijeme i prirodnoga pada te pojačana iseljavanja s jako izraženim regionalnim diskrepancijama brojnosti i strukture stanovništva. Kao posljedica spomenutih kretanja dolazi do starenja stanovništva, što je poprimilo obilježja tipično stare demografske strukture. Demografske posljedice starenja stanovništva Bosne i Hercegovine kompleksne su, teške i dugotrajne. „Starenje stanovništva u duljem razdoblju izaziva starenje fertilnog kontingenta, što utječe na pad opće stope nataliteta, čime se demografsko starenje ubrzava. Taj proces nazivamo efektom naraštajnog pomaka.“²¹

3. Prostorna populacijska polarizacija

Neravnomjeran razmještaj stanovništva jedan je od temeljnih generatora poremećaja u gospodarskom i regionalnom razvoju, koji postaju zamašnjacima znakovitih demografskih, socijalnih, ekonomskih i kulturoloških problema i u područjima koja gube i u područjima koja dobivaju stanovništvo.²²

Rubni dijelovi BiH i nakon Domovinskoga rata (1991. – 1995.) doživjeli su izrazita pražnjenja te je njihov današnji udio stanovništva minoran u odnosu na središnje dijelove BiH, što se preslikava na demografsku i ekonomsku stabilnost rubnih područja zemlje (slika 1.).

Kada su u pitanju suvremene promjene u razmještaju i gustoći naseljenosti državnoga prostora, onda svakako valja istaknuti da one baštine sve nepovoljnije procese u razvoju stanovništva ove zemlje. Dovoljno je naglasiti da su procesi ukupne i prirodne depopulacije, snažno iseljavanje i urbano-ruralna preraspodjela stanovništva zemlje, demografsko starenje, visoki izravni i migracijski gubitci stanovništva izazvani zadnjim ratom uvelike pogoršali ionako poremećen prostorni razmještaj stanovništva u BiH. U Bosni i Hercegovini stanovništvo je koncentrirano u sedam većih gradova, gotovo ravnomjerno raspoređenih unutar državnoga prostora, što negira postojanje primarnoga grada, što je Sarajevo po svojoj definiciji.²³

„Suvremeni proces, popraćen velikim ratnim razaranjima, ubrzao je s jedne strane proces depopulacije sela, koncentraciju u gradove, ali i doveo do dezorganizacije mreže naselja. Taj proces ima svoje kategorizacije vezane za razinu razgraničenja: državna granica koja je dezintegrirala osovine razvoja započete u bivšoj zajedničkoj državi, međuentitetska, koja iako nevidljivo izvrsno pokazuje na terenu svoje posto-

²¹ Usp. D. Živić, *Demografske odrednice...*, str. 317.

²² Usp. isti, *Suvremene tendencije...*, str. 268.

²³ Usp. Snježana Musa, „Razmještaj i naselja u BiH“, *Mostariensia*, Mostar, god. IX., 2005., str. 81. – 99.

janje, pa čak i županijska, koja dovodi do koncentracije funkcija u županijski centar, pri čemu neki manji centri ostaju bez ranije stečenih funkcija²⁴.

Slika 1.: Udio stanovnika po županijama FBiH 2010.

Izvor: Agencija za statistiku FBiH

Sve neravnomjerniji prostorni raspored stanovništva te nejednaka gustoća naseljenosti pospješila je populacijsku polarizaciju zemlje i prema regionalno-geografskim i upravno-teritorijalnim sastavnicama i prema naseljima, tj. prema urbanim i ruralnim područjima zemlje.

Ukupna depopulacija pogodila je sve prostore BiH, u čemu u FBiH uglavnom prednjače rubne županije kao što su Posavska te Hercegbosanska županija.

Prostornu populacijsku polarizaciju jasno možemo uočiti kroz 10 općina istočne Bosne (Foča, Goražde, Rudo, Čajniče, Višegrad, Rogatica, Srebrenica, Vlasenica, Bratunac, Han Pijesak) koje su 2013. imale oko 130.191 ili 51 % manje stanovništva u odnosu na 1991. (tablica 6.) te šest općina zapadne i jugozapadne BiH (Bosansko Grahovo, Glamoč, Šipovo, Mrkonjić Grad, Drvar, Bosanski Petrovac) koje imaju pad od oko 46 % u odnosu na 1991. (tablica 7.).

²⁴ Isto, str. 1.

Tablica 6.: Općine istočne Bosne s izrazitom depopulacijom 2013. godine

Red. broj	općine iz 1991.	1991.	2013.	razlika	indeks 2013./1991.
1.	Bratunac	33.619	20.340	-13.279	60,5
2.	Čajniče	8.956	4.895	-4.061	54,7
3.	Foča	40.513	18.282	-22.231	45,1
4.	Goražde	37.573	20.897	-16.676	55,6
5.	Han Pijesak	6.348	3.530	-2.818	55,6
6.	Rogatica	21.978	10.723	-11.255	48,8
7.	Rudo	11.571	7.963	-3.608	68,8
8.	Srebrenica	36.666	13.409	-23.257	36,6
9.	Višegrad	21.199	10.668	-10.531	50,3
10.	Vlasenica	33.942	11.467	-22.475	34

Izvor: Popis stanovništva BiH za 1991. i 2013. godinu

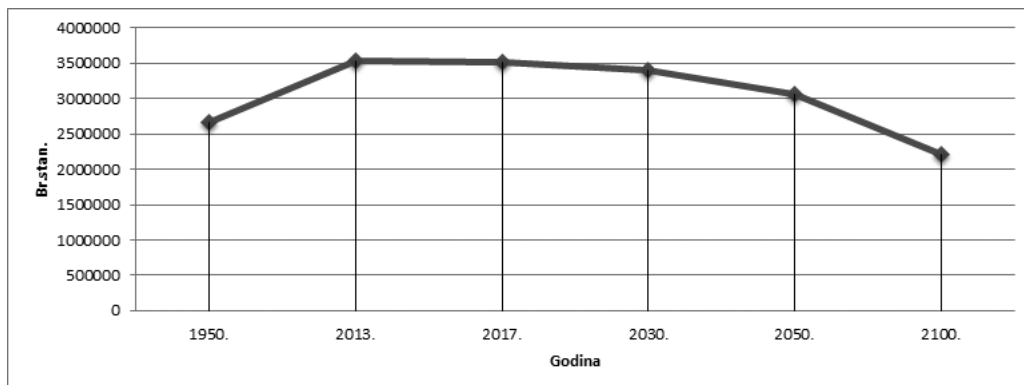
Tablica 7.: Općine zapadne Bosne s izrazitom depopulacijom 2013. godine

Red. broj	općine iz 1991.	1991.	2013.	razlika	indeks 2013./1991.
1	B. Petrovac	15.621	7.328	-8.293	47
2	B. Grahovo	8.311	2.449	-5.862	29,5
3	Glamoč	12.593	3.860	-8.733	30,7
4	Mrkonjić Grad	27.395	16.671	-10.724	60,8
5	Šipovo	15.579	10.293	-5.286	66
6	Titov Drvar	17.126	7.036	-10.090	41

Izvor: Popis stanovništva BiH za 1991. i 2013. godinu

4. Projekcije stanovništva BiH

Sasvim je sigurno da će se u nadolazećem vremenu nastaviti negativni procesi u prirodnom kretanju stanovništva u BiH, kao i da će se nastaviti pokrenut proces iseljavanja, uglavnom radnoga i reproduktivnoga stanovništva, ali i cjelokupnih mlađih obitelji.

Graf 6.: Projekcija kretanja stanovništva u BiH od 1950. do 2100. godine
Izvor: World Population prospects 2017., UN, New York, 2017.

Ako se obistine navedene projekcije, Bosna i Hercegovina bi do sredine stoljeća mogla izgubiti oko pola milijuna ljudi u odnosu na zadnji popis stanovništva, a do kraja stoljeća oko 1,3 mil. ili 37,2 % svoga stanovništva.

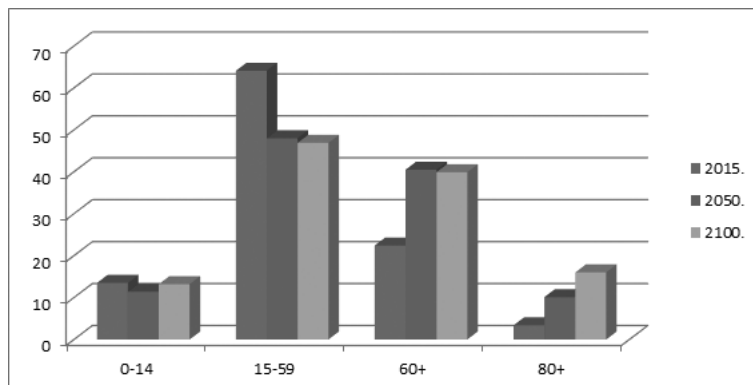
Navedeni procesi samo će pojačati proces demografskoga starenja, što će se preslikati na daljnji razvoj stanovništva BiH, prije svega na pojačano smanjenje broja stanovnika, a time i pogoršanje demografske strukture, prije svega dobno-spolne strukture.

Prema popisu iz 2013. udio dječje populacije iznosio je 15,39 %, ali će se taj udio prema navedenim projekcijama smanjiti pa će sredinom stoljeća iznositi oko 11,4 %, a do kraja stoljeća tek će se blago povećati na 13,2 %.²⁵ U Bosni i Hercegovini je 2015. stanovništva od 15 do 59 godina bilo više od 60 %, ali će taj udio u drugoj polovici ovoga stoljeća pasti na 48 %, a do kraja 2100. na 46 %.

Do kraja stoljeća možemo očekivati da će staračko stanovništvo brojem i udjelom više nego dvostruko nadvisiti broj mladoga stanovništva, što je baza demografske i radne reprodukcije. Udio starijih od 60 i više godina porast će s 22,4 % (2015.) na 39,9 % (2100.).

Još je znakovitije da će se udio onih najstarijih iznad 80 godina povećati s 3,4 % (2015.) na 16 % (2100.).

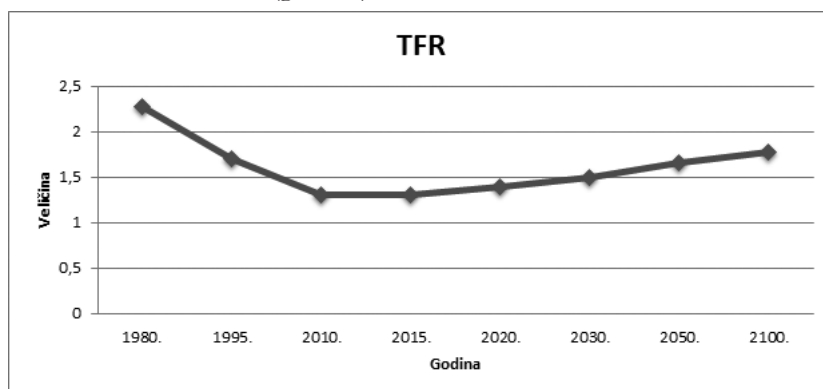
²⁵ Za generacijsko obnavljanje nužan je udjel mladoga svijeta do 35 % određene populacije.

Graf 7.: Projekcija dobne strukture stanovništva u BiH (2015. – 2100.)

Izvor: World Population prospects 2015., UN, New York, 2015.

Predviđeni demografski gubitci bit će posljedica niskih stopa plodnosti, tj. vrlo niske stope ukupnog ili totalnog fertiliteta te daljnjeg iseljavanja mladih. Znakovito je da do ozbiljnijeg oporavka TFR-a do kraja stoljeća ne će doći te će kritična vrijednost od 2,1 ostati nedostižna (graf 8.).

Graf 8.: Kretanje TFR-a u BiH (1980. – 2100.)

Izvor: World Population prospects 2017., UN, New York, 2017.

Podatci projekcija pokazuju da će se u slučaju nastavljanja dosadašnjih pojava i kretanja specifičnih stopa fertiliteta po dobi te uz izostanak aktivne populacijske politike ukupan broj stanovnika u BiH drastično smanjivati. Poražavajući rezultati ove projekcije su i rezultat nastavka i daljnjeg smanjenja udjela mladih koji se nastavlja iz godine u godinu, a time i nastavka procesa promjena u dobnoj strukturi stanovništva BiH.

Zaključak

Jasno je da se BiH nalazi u dubokoj demografskoj krizi. Uzroke te krize nalazimo i u unutarnjim i u vanjskim, uglavnom remetilačkim odrednicama demografskoga razvoja. Nepovoljni demografski procesi u Bosni i Hercegovini jedan su od dominantnih čimbenika njezine društvene i gospodarske krize. Razvoj stanovništva BiH danas karakteriziraju procesi ukupne i prirodne depopulacije, demografsko starenje te prostorna polarizacija naseljenosti kao regionalni izraz poremećene demografske slike u državi. Svi poremećaji u demografskom razvoju (broj stanovnika, prirodni prirast, prostorni razmještaj, migracije, strukture stanovništva...) preslikavaju se na dinamiku i smjer društveno-gospodarskoga razvoja.

Održavanje niske razine nataliteta, odnosno njegovo prepuštanje spontanim tijekovima nesumnjivo će imati društveno nepovoljne posljedice za ukupan društveni razvoj BiH, a ne samo na smanjenje ukupnoga broja stanovnika u zemlji, kao i na disproporcije u dobnoj i drugim strukturama društva.

Zbog nepovoljnijih tendencija u razvoju stanovništva BiH, potrebna je neodgodiva i cjelovito promišljena aktivna populacijska politika. U tom kontekstu potrebno je:

- donošenje i provođenje mjera za zaustavljanje ili barem usporavanje iseljavanja iz BiH
- osmišljavanje i provođenje eksplicitne i stimulativne populacijske politike u djelokrugu prirodnoga kretanja stanovništva
- koncipiranje i provođenje selektivne imigracijske politike
- provođenje prostorne preraspodjele stanovništva u smislu njezina uravnoteživanja kroz koncept aktivno provođene redistributivne populacijske politike.

Populacijska politika podrazumijevala bi utjecaj na sve komponente ukupnoga kretanja stanovništva, a to znači i na migracije, pa se o tom pitanju u BiH moraju zauzeti jasniji stavovi. Trajan bi cilj trebao biti smanjenje odlazaka u inozemstvo pa čak i stimuliranje povratnika, pogotovo mlađih naraštaja, što bi djelovalo i na razinu prirodnoga prirasta i na ostale sfere života.

Sve rečeno moralo bi biti praćeno stvaranjem pozitivnoga društvenog ozračja o braku, obitelji, djeci, odgovornu roditeljstvu itd. Gospodarski rast morao bi omogućiti lakše zapošljavanje, lakše rješavanje stambenoga pitanja i niz drugih poticajnih mjera iz djelokruga populacijske i obiteljske politike.

Iz svega navedenoga neprijeporno proizlazi da demografska obnova, kao državni interes BiH, mora počivati na dugoročnoj, širokoj i sveobuhvatnoj strategiji populacijske politike, kao najvažnijem provedbenom sredstvu za ostvarenje toga cilja, a tu odlučujuću ulogu ima država kao zakonodavni i finansijski nositelj te politike. Naravno, pri provođenju mjera populacijske politike ne smije se zanemariti ni važna uloga drugih javnih institucija kao što su mediji, škola, Crkva i sl.

Upute za suradnju i oblikovanje priloga

Identiteti – kulture – jezici, godišnjak Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru objavljuje dosad neobjavljene radove, a izložene na godišnjoj fakultetskoj konferenciji istog naziva. Svi radovi prije objave podliježi dvostruko slijepom recenzentskom postupku, a konačnu odluku o objavi radova i kategorizaciji donosi uredništvo.

Opće upute

Radovi trebaju biti opsega 10 – 20 kartica. Trebaju slijediti ustaljen redoslijed: naslov, sažetak, uvod, razrada teme te zaključak. Potrebno je pisati bezlično (u trećem licu jednine) te izbjegavati autoreferencijalna pozivanja. Pri navođenju izvora i literature potrebno je koristiti oxfordski sustav navođenja pozivnih bilježaka.

Primjeri

Za knjige

- Josip ŽUPANOV, *Poslije potopa*, Zagreb, 1995., str. 12.

Ako knjiga ima više autora, do tri se pišu svi, više od tri piše se samo prvi i kratica i dr. Imena autora razdvajaju se crticama. Ovo vrijedi i za druge vrste izvora.

- Max HORKHEIMER – Theodor ADORNO, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Sarajevo, 1989.
- Alojz BENAC i dr., *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Sarajevo, 1966.

Ako knjiga ima naslov i podnaslov, podnaslov se odvaja dvotočjem

- Ugo VLAISAVLJEVIĆ, *Lepoglava i univerzitet: Ogledi iz političke epistemologije*, Sarajevo, 2003., str. 104.

Ako je riječ o uredničkoj ili priređivačkoj knjizi, to se treba naglasiti odgovarajućom kraticom iza imena i prezimena

- Jadranka ČAČIĆ KUMPES (ur.), *Kultura, etničnost, identitet*, Zagreb, 1999.

Ako je riječ o ponovljenu izdanju ili ako je knjiga višesveščana, te informacije donose se odmah iza naslova knjige

- Robert E. GOODIN – Philip PETTIT (ur.), *A companion to contemporary political philosophy*, drugo izdanje, sv 1. i 2., Oxford, 2007.

Za članke

poglavlje/članak u knjizi

- John MCGARRY – Brendan O'LEARY, „Introduction: The macro-political regulation of ethnic conflict“, John MCGARRY – Brendan O'LEARY (ur.), *The Politics of Ethnic Regulation*, London – New York, 1993., str. 21.

članak u časopisu

- Simone Weil, „Težina i milost“, *Europski glasnik*, Zagreb, god. VII., 2002., br. 7., str. 184.

članak u zborniku radova

- Zoran GRIJAK, „Analiza identitetskih odrednica bosanskih i hercegovačkih Hrvata u austrougarskom razdoblju“, *Hum i Hercegovina kroz povijest: Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009.*, Ivo Lučić (ur.), Zagreb, 2011., str. 89.

Za enciklopedije, leksikone, rječnike

uredničke

- Bratoljub KLAJČ, „Identitet“, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb, 1983., str. 565.

bez urednika

- „Tehnologija“, *Opća i nacionalna enciklopedija u 20 knjiga*, VI. knjiga, Zagreb, Pro leksis – Večernji list, 2005.

Za arhivsku građu

- Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje ABiH), Komisija za vjerska pitanja (dalje KVP), kut. 21, sv. III, f. 11rv, (kut. = kutija, sv. = svezak, f. = folija, r = recto - prednji, v. = verso - stražnji)

Za propise i zakone

- „Zakon o radu FBiH“, *Službene novine Federacije BiH*, 2013., 43., čl. 12.

Za internetske izvore

ako postoji autor

- Kate CONNOLLY, „Angela Merkel declares death of German multiculturalism“, The Guardian, 17. X. 2010., <http://www.theguardian.com/world/2010/oct/17/angela-merkel-germany-multiculturalism-failures>, (15. VII. 2014.).

bez autora

- „Barroso: it is not the Commission's role to express an opinion on Catalonia“, Catalan News Agency, 8. I. 2014., <http://www.catalannewsagency.com/politics/item/barroso-it-is-not-the-commission-s-role-to-express-an-opinion-on-catalonia>, (15. VII. 2014.).

Daljnje upute

- popis literature se ne navodi
- potrebno jasno razlikovati citiranje (navodnici u tekstu ili izdvajanje citata iz ostatka teksta), parafraziranje (kratica Usp. na početku fusnote) i komparativne napomene (oznaka Vidi na početku fusnote)
- kada se isti izvor navodi drugi i svaki sljedeći put, navodi se skraćeno
- ako se u više fusnota zaredom navodi isti izvor, ali različita stranica, piše se npr. *Isto*, str. 27
- ako se u više fusnota zaredom navodi ista stranica u istom izvoru, navodi se samo oznaka *Isto*.
- ako se u više fusnota zaredom navodi ista internetska stranica, koristi se kratica *Nav. mj.*
- ako se u više fusnota zaredom navode različita djela istog autora, umjesto imena autora navodi se oznaka *Isti*.
- kada se neki izvor spominje drugi i svaki sljedeći put, a da nije zaredom, piše se npr. R. DOLPHINE, *n. dj.*, str. 27.

